KEBİKEÇ

insan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

1995 Yıl:1 Sayı:1

İsmail Arar • Metin Berge • Ali Birinci • Halil Erdoğan Cengiz • Ethem Coşkun • Kudret Emiroğlu • Yahya Erdem • A. Sami Gümeyçal • Mehmet Ölmez • Sami N. Özerdim • Mehmet Sarıoğlu • Mehmet Seyitdanlıoğlu • Mahmut H. Şakiroğlu • Ömer Türkoğlu • M. Bülent Varlık • Hilmi Yavuz • Ahmet Yüksel

DÜNYA - ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI

Halil Berktay • Sencer Divitçioğlu • Mehmet Ali Kılıçbay • Suavi Aydın • Metin Berge • Süha Ünsal

İÇİNDEKİLER

Sunuş

Kudret Emiroğlu 4

Yâ Kebîkeç

Hilmi Yavuz 5

YAYIN TARİHİ

"İlk Sayı Gazete ve Mecmualar"

Sami N. Özerdim 9

Unutulmuş Kitap ve Dergiler Arasında

Mahmut H. Şakiroğlu 11

Doğubilimci Langlés'nin Notlarında Türkiye Matbaacılığıyla İlgili Bilgiler

Yahya Erdem 15

Kitapçılık Tarihimizden Bir İsim: Kaspar Efendi

Ali Birinci 27

ABD'nde İlk Türkçe Süreli Yayın: Musavver Şikago Sergisi (1893)

M. Bülent Varlık 35

Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri

Mehmet Ölmez 43

ARDINDAN

İsmail Arar'ın Yayınlanmamış Bir Çalışması: Türk Parlamento Tarihinin Başlangıç Dönemine İlişkin Bir Kaynakça Denemesi

İsmail Arar 53

Türk Parlamento Tarihi Bibliyografyasına Ek

Mehmet Seyitdanlıoğlu 61

Ömer Asım Aksoy Bibliyografyası

Giriş: *Sami N. Özerdim*

Bibliyografya: *Metin Berge* 63

Halil Erdoğan Cengiz

Aydın Sami Güneyçal 71

Kimler Neleri Bilmez

Halil Erdoğan Cengiz 75

Hilmi Yavuz'un Heybesinden Akan Küller
Halil Erdoğan Cengiz 81

KİTAP/ELEŞTİRİ

Necip Asım'ın Yazık Edilen "Kitab"ı
Ahmet Yüksel 83
Hassas Bir Mevzuda Hassasiyetten Uzak Bir Kitap: Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü
Ali Birinci 91
Türkiye'de Tarihsel Adlar
Kudret Emiroğlu 97

DOSYA
ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI

Karşılaştırmalı Devlet Modelleri: 10. yy. İngiliz-Fransız Feodal ve Türk Selçuklu Devletleri
Sencer Divitçioğlu 105
"Neutrum" ya da "Başka Bir Tarih"
Mehmet Ali Kılıçbay 111
Feodalite'ye Giden İki Yol: Avrupa ve Bizans
Metin Berge/Suavi Aydın 115
Kemal Tahir'in AÜT-Feodal Üretim Tarzı Üzerine Okumaları
Metin Berge 145
Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi
Süha Ünsal 153
Bir Kitap:* T.J. Byres, H. Mukhia (eds.), *Feudalism and Non-European Societies
Suavi Aydın 161
Sosyal Bilimlerde Bir Neslin Kendini Arayışı: Üretim Tarzı ve Azgelişmişlik Tartışmalarından Geriye Kalan
Halil Berktay 183
Bibliyografya
Halil Berktay ....

ANKARA YAZILARI

Bir Vefâ Borcu: Taşhan
Mehmet Sarıoğlu 185

EVRAK-I METRUKE

İngiliz Muhibleri Cemiyeti'ne Ait İki Kimlik
Ethem Coşkun/Ömer Türkoğlu 193

SUNUŞ

Vakanüvislikten, hamasiyat bir yana, siyasal tarihe geçiş ile ehl-i kütüplükten bibiliyografyacılığa geçişin birebir paralelliklerde gitmediğini sanmak, bilim adamına ayrı don biçmek gibi, kitapseveri de kollayıcı bir iyimserlik içerir elbette. İyimserliğin geleceğe yöneltilmesi gerektiğine göre, siyasal tarihi toplumsal tarihe dönüştürme uğraşı sürerken, son bir yıldır artış gösteren kitabiyat dergilerine de daha ince eleyerek yaklaşmalı. Daha iyisi, kendinden menkul iyi niyeti başkalarına yansıtmak yerine, bu ikisini kesiştirme gayretini göstermeli. Bu gayreti, insan bilimleri kapsamıyla, Kebikeç çatısı altında göstermek istedik.

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları yapmak, çalışmalara katkıda bulunmak üzere, malzemeyi tanıtmak, bibliyografyalar hazırlamak ve bu alanlardaki çalışmalara yardımcı olarak eleştiri getirmek amacıyla yola çıkınca, Kebikeç temelliğini veya çatılığını her sayısıyla sergilemek zorunda kalacak. Böyle bir girişten sonra, kitap sevgisinin vurgulanması ve 'kebikeç'in anlamının açıklanması üstad Hilmi Yavuz'a düştü. Elbette kitap sevgisinin türleri var ve herkes Yavuz'un tanımı içine girmeyebilir. Ancak 'kitap'la 'bi's-seyf' kazanımlar arasındaki ilişki tarihimizde pek değişmiyor.

Her sayıda bir konuyu bilime nesne oluş serencamı ve bu pehlivanlığın öznelerí, onların kendi değerlendirmeleri veya onlar üstüne değerlendirmeler, bu konudaki ana ürünler ve başlıklar ve muhakkak bibliyografyasıyla ele almayı hedefleyen özel dosyalar bu işlevin en kapsamlı ve zorlu aracı olarak ortaya çıkıyor. İlk sayımızın dosyası üretim tarzı tartışmaları; bu konunun, tarih eğitim kurumlarımızda 'milli tarih' alanına sıkıştırılırken, Türkiye'nin dünyadaki yeri ve özgünlüğü tartışmaları ile tarih anlayışlarının irdelenmesi açısından da en kapsamlı konulardan birini oluşturduğunu düşünüyoruz.

Üretim tarzı tartışmalarında söyleyeceklerini dergimizin ilk sayısına yetiştiremeyen ve bunca önem verdiğimiz dosyada bizi bibliyografyasız da bırakan Halil Berktay'ın, minderden kaçmayacağını ve ikinci sayımızda, tarihe sığmayan bu eksikliği, konu üstüne herkese parmak ısırtan yeni yaklaşımlarla gidereceğini umuyoruz. Gelecek sayılarımız için basın tarihi, post modernizm ve İslam, İslamda heterodoksi, Türk felsefesi gibi dosya hazırlıklarımızı da sürdürüyoruz...

Bu sayıda 'ardından' bölümünde andığımız Halil Erdoğan Cengiz'in tadı damağımızda kalan "Geçmiş Zaman Olur ki..." başlıklı yazıları önümüzdeki sayılarda (bir kaç sayı daha) devam edecek... 'Şehrengiz' bölümümüzün bu sayıdaki örneği adı yadigar kalan Taşhan üstüne. Evrak-ı Metruke köşesinde ise ardında anglofil tanıklıklar bile bırakamayan İngiliz Muhibleri Cemiyeti ile ilgili belgeler sunuluyor. Bibliyografya çalışmaları kadar taşra ve kent tarihciliğine de katkıda bulunacağına inandığımız 'Kütüphanelere Hücum' gibi başka sürekli köşelerin de hazırlığı içindeyiz.

Bir yıldır, tasarı aşamasından itibaren, çalışmalarımızda bizi yüreklendiren ve destek olan, folumuzdaki taşa itibar eden tüm dostlara teşekkürlerimizi sunarız. İlk sayının harcının atılabilmesi için katkılarını esirgemeyen değerli yazarlarımıza da ayrıca şükranlarımızı sunabilmenin zevkine eriyoruz. Kebikeç'in ermesinden sizlerin de haz alacağı umuduyla, saygılarımızla...

kudret emiroğlu

Yâ Kebîkeç

Hilmi Yavuz

Mon berceau s'adossait à la bibliothèque
Babel sombre, où roman, science, fabliau
Tout, la cendre latine et la poussière grecque
Se mêlaient. J'étais haut comme un in-folio.(*)

Baudelaire

Eskilerden rivayet: Kitapları, kitap kurdundan ya da güvelerden korumak için, kitabın ilk yaprağının üzerine, 'yâ kebîkeç' yazılır; "yâ kebîkeç" yazılı kitabı güvelerin yemediğine inanılır. *Kebîkeç*, kitapları güveden koruyan meleğin, cinin ya da şeytanın adı. Abdülbaki Gölpınarlı *Divan Edebiyatı Beyanında*dır'da 'yâ kebîkeç' ile ilgili hoş bir öykü anlatıyor: 'Hocanın biri mollasından bir kitap ister. Molla kitabı eline alınca görür ki, lime lime; güve delik deşik etmiş. Hoca der, kitabı güve yemiş! Hoca bağırır: '*Yâ kebîkeç*' yazmadın mı? Molla cevap verir: Yazdım, yazdım ama, önce Kebîkec'i yemiş de, sonra kitabı yemiş.'

Anlaşılıyor: *Yâ kebîkeç*, kitabı kitap kurtlarına karşı korumuyor! Dolayısıyla, kitabınızın üzerine ya kebîkeç yazmışsınız ya da yazmamışsınız, fark etmiyor.

Gerçekten de öyle: Kitap kurtlarını kitabın kâğıdından, cildinden, kokusundan uzak tutmanız söz konusu değil. Ne yapar eder kitabı bulurlar onlar. Öyleyse kitap kurtlarını dünyada en mutlu eden mekânların kitabevleri ve sahaf dükkânları olduğunu söylemek yanlış olmayacak. Kütüphaneler, demiyorum, çünkü benim tanıdığım kitap kurtları, kemirecekleri kitabın her şeyden önce

(*) La voix (Ses) adlı şiirden alınan bu bölümün Alişanzade İsmail Hakkı çevirisi şöyledir: Benim beşiğim kütüphaneye dayanmıştır/Karanlık mahşer ki orada roman, fen, hikaye/Hepsi, Latin remadı, Yunan gubarı/Birbirlerine karışıyor idi Ben/İn-folio hacminde bir kitap kadar yüksek idim (Baudelaire, *Elem Çiçekleri*, İstanbul, 1927, s. 352)

kendi mülkiyetlerinde olmasına önem verirler. Dolayısıyla, kütüphaneler güvenli ve korunmalıysalar, kitap kurtlarını pek fazla ilgilendirmez. Onlar kitaba sahip olmak ve asıl önemlisi, tek başlarına sahip olmak isterler. Kitap kurtları, kitapla olan ilişkileri açısından neredeyse tekeşli (monogam) evlileri anımsatırlar. Sadece tekeşli değil, kıskanç kocalara da benzerler! İyi kitap kurtları, kitaplarını fotokopi çekmek için bile, başkalarına vermekten şiddetle kaçınırlar. Tanıdığım kitap kurtlarından biri (haydi adını da vereyim: Hilmi Yavuz), evinden kitap çıkarmamakla ünlüdür. Kitaplarından yararlanmak isteyen birine, "Buyurun, bize gelin, kitaba evde bakın!" demiş, kitap okunurken de, okuma odasında bizzat hazır bulunmayı ihmal etmemiştir!

Kitap kurtlarının bazılarında gözlemlenen değişik bir olgu da, kitapların okunuş biçimiyle ilgilidir. Bunlar, kitaplarının satır altlarını (ya da üstlerini) çizmez, işaret koymaz -ve asıl önemlisi, okurken kitaplarını asla katlamazlar! Kitap katlamak, bir kitap kurdu için bağışlanmaz bir suç, kitaba karşı işlenmiş alçakça bir cinayettir... Tanıdığım kitap kurdu (Hilmi Yavuz), kitabın okunması için ideal açı'nın 90 derece olduğu hükmünü getirmiştir. İki sayfa arasındaki açı, hiçbir kayıt ve koşulda, bu açıyı geçemez! Nuran Yavuz, bir keresinde eşinin kitaplığından aldığı bir kitabı okurken Hilmi Yavuz, sezdirmeden yaklaşmış ve elindeki gönyeyi, birdenbire, kitabın sayfaları arasına koyarak, 90 derecede okunup okunmadığını denetlemeye kalkmıştır; Nuran Yavuz'un sürekli olarak bu kuralı ihlal ettiğini düşünmektedir çünkü... Kitap kurtları, doğallıkla sahaf dükkânlarını, kitabevlerini kendi anayurtları bellemişlerdir, dedik. Özellikle cumartesi günleri, kitap kurtlarının sıkça rastlaşdıkları bir gündür. Hafta içinde nice uykusuz geceler geçirdiklerini birbirlerine anlatmazlar. Bir hafta önce bir sahaf dükkânında gördükleri, ama bir nedenle alamadıkları bir kitap takılmıştır, akıllarına. O kitabın orada, o dükkânda, yerli yerinde durup durmadığından kaygılıdırlar: 'Allah vere de, biri gelip almış olmasa!...' Uykusuz geçirdikleri gecelerde, onları bir kurt gibi kemiren düşünce budur...

İdeal bir kitap kurdunun evinde, en azından 7.000-8.000 dolayında kitap bulunmalıdır. İdeal kitap kurdu, evde her yer tıkabasa kitap olduğu için, aradığı kitabı hiç bulamamalı, ya da bulabilmek için bir yığın kitabı bir yerlerden (alttan, üstten, önden, arkadan) çıkarıp derinlere ya da içerilere ilerleyebilmelidir. İdeal kitap kurdu, akşamları, eve gelirken, eşinin ya da çocuklarının sıkı gözetimi altında bulunacağını bilmeli, eve kitap sokabilmenin yeni ve değişik yöntemlerini keşfedebilme becerisini göstcrebilmelidir!... Nuran Yavuz'un 'Bizim evdeki kitaplar durmadan artıyor. Hilmi, artık kitap da almıyor. Nasıl oluyor bu?' sorusuna, bir başka kitap kurdunun, Prof. Dr. Selçuk Erez'in verdiği yanıt, birçok kitap kurdu eşinin kulaklarına küpe olmalıdır: 'Ah, bilmez misiniz hanımefendi, kitaplar geceleri ürerler...'

Kitap kurdu bunca kitabı nasıl edinir? Türkiye'nin en eski kitap kurtlarından biri olan rahmetli Ord. Prof. Dr. Şerefeddin Yaltkaya'ya (Hoca Şerefeddin'e) bu soruyu Prof. Dr. Helmut Ritter sormuştur: 'Bütün bu kitapları nasıl topladınız?' ... Ritter'in bu sorusuna Hoca Şerefeddin'in verdiği yanıt şudur: 'bisseyf!' (yani, kılıçla')... 'Gerçekten de', diyor Ritter 'Elyazmalarının çoğu, savaşlarda fethedilen ülkelerin kitaplıkları talan edilerek İstanbul'a getirilmiştir.' Kitap kurtları için ideal bir konumdur bu: Kitapların bir bölümü satın alınmış olabilir; bir bölümününse, bisseyf değilse bile, ona yakın (!) yol-

lardan elde edildikleri görmezlikten gelinemez!

İdeal bir kitap kurdunun kitaplığında ne tür kitaplar bulunur? Bir kere ideal bir kitap kurdunun birçok yabancı dil bilmesi gerekir. Bildiği dil sayısı, kitaplığındaki kitap sayısı için bir katsayı mesafesindedir. Şimdi örneğin, Türkçede, İngilizcede, Fransızcada basılmış bütün Dostoyevski çevirileri, kitaplıkta yanyana bulunmalıdır. Örneğin, Baudelaire'in eski harflerle basılmış *Elem Çiçekleri* (Alişanzade çevirisi), Enid Starkie'nin *Baudelaire*'i ile yanyana bulunmalıdır. Garcin su Tassy'nin *Mantık ut-Tayr* çevirisi Kazvini'nin Nüzhet ül-Kulub'una yakın bir yerlerde olmalıdır. (Kitap kurdu, örneğin, kuş adlarının Fransızca, İngilizce karşılıklarını merak edebilir.) Gölpınarlı'nın *Melamilik ve Melamiler*'inden mümkünse, üç tane olmalıdır ("ya bunlardan biri yürürse?" diye...) Deleuze'ün *Spinoza*'sı Firuzanfer'in *Mevlânâ*'sıyla yanyana düşmüşse, bu, hiç kuşkusuz, bir rastlantıdır. Durkheim'in *Din Hayatının İptidai Şekilleri* (eski harflerle Hüseyin Cahit çevirisi) ile Mauss'un *Hibe*'si (yeni harflerle Sadri Edhem çevirisi) yan yana düşmüşse, bu da bir rastlantı sayılmalıdır. Ama eğer *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri* ile Mina Urgan'ın *İngiliz Edebiyatı Tarihi*'ni kitaplığımızdan birlikte çıkardıysanız, bu, rastlantıdan değil, düpedüz bir *lapsus*'tan dolayıdır.

Kitap kurtları, kitapları ne kadar sever? Ritter anlatıyor: Bebek'te Sir Thomas Arnold'a rastlamış (Bu dediği olay, 1950'lerde oluyor). Ona El Biruni'nin *Tahdid Nihayat al-Amakin* adlı elyazmasından söz etmiş. (Fatih Kitaplığı 3386). Bunun üzerine Sir Thomas'ın Fatih Kütüphanesi'ne gittiğine, adı geçen elyazmasını istediğine, elyazması geldiğinde de kolofon sayfasını açıp öptüğüne (evet, öptüğüne!...), bizzat kütüphane müdürü yemin billah tanıklık ediyormuş...

Şimdi, bu aşk ü muhabbet ü sevdaya *Yâ Kebîkeç* mi dayanır, ey Kebîkeç?

Denemeler ve Karşı-Denemeler
İstanbul, 1988, s. 89-93

folklor/edebiyat

halkbilim, etnoloji, antropoloji ve edebiyat

Pertev Naili Boratav Özel Bölümü

- **Kurtuluş Kayalı** / Çevresiyle ve Geçmişiyle Barışık Bir Düşün Adamı
- **Vecihi Timuroğlu** / Türk Halkbiliminin Kurucusu: Pertev Naili Boratav
- **İlhan Başgöz** / Pertev Hoca İçin
- **Ali Özenç Çağlar** / Pertev Naili Boratav'la Söyleşi
- **Ramazan Çiftlikçi**/ Pertev Naili Boratav Kaynakçasına Katkı

✔ **Yaşar Kemal'in Halkbilim Araştırma ve Derlemeciliği**

✔ **Orhan Şaik Gökyay**

Ali Rıza Balaman/ **Halkbilimsel Yaklaşımla Yergi Örnekleri**, Nejat Birdoğan/ **Azerbaycan Aşık Sanatı**, Hasan Özdemir /**Atasözleri ve Halk Anlatıları**, Tolga Ersoy/ **Şaman'ın Cinsel Kimliği**, Edit Tansadi/Dört Yüz Yıl Önce Ölen Macar Ozanı Balint Balassi'nin Türk Şiirine Yakınlığı, Metin Karadağ/ **Sarıkız Efsanesi Varyatları ve Karşılaştırması**, Muhan Bali/ **Türk Folklor ve Halk Edebiyatı Örneklerinin Komşu Ülkelerdeki Paralelleri**, Suat İskender/ **Doğu Karadeniz'de İlginç Figüratif Süsleme Örnekleri**, Günay Güner/ **Tarihin Sesi, Sessizliğin Tarihi**, Faruk Güçlü/ **Orta Anadolu'da Ergenlik Gelenekleri**, Osman Nuri Poyrazoğlu/ **Çukurova Abdalları**, A. Z. Özdemir/ **Ağıt Toplumu**, Mustafa Kaya/ **Ürgüp'te Nahıl Adeti ve Değişim Süreci**, Necmi Akyalçın/**Emirali Köyü Manileri**, Metin Turan/**Edebiyat Nasıl Öksüz Kalır?**

Ofset baskı,

Abone ve Yazışma: Meşrutiyet Cad. 17/22 Kızılay-Ankara Tel: (312)425 39 20

Yıllık abone bedeli 500.000.-TL'yı Metin Turan adına 104233 numaralı Posta Çeki hesabına yatırmanız yeterlidir.

"İlk Sayı Gazete ve Mecmualar"

Sami N. Özerdim

S.B.F.- Basın Yayın Yüksek Okulu kitaplığını düzenlerken, yanımda çalışan genç arkadaşım, bir halk sözü aktarmıştı bana: "Kitabın kötüsü olmaz". Elbette, kitabın kötüsü de vardır, ama kimileri için... Bu kötü kitabı iyi olarak niteleyen başkaları da vardır doğal olarak. Daha geniş bir anlatışla: her kitap bir belgedir, diyebiliriz. İyi'yi, kötü'yü bırakalım; her kitabı bir belge olarak benimseyelim. Burada söz konusu edeceğim kitap için iyi ya da kötü nitelemelerin gereği yoktur. Bu kitap, kimisi için gereksiz, kimisi için ise gereklidir.

Bundan elli yıl kadar önce, ben de, aşağıda sözünü edeceğim kimse gibi, gazete ve dergilerin ilk sayılarını, bulamazsam herhangi bir sayısını derler, o zaman oturduğumuz küçük evin bodrumundaki bir rafa, abece sırası ile dizerdim. Ni var ki, bu derme farelerin işine yaramaktaydı. Bu işten vazgeçip, gazete ve dergileri kütüphaneye verdim. Bir sergi düzenlenirse işe yarayabilirlerdi. Yani çıkan dergileri ara sıra kısaca tanıtan yazılar da yayınlardım.

Bu konuya el atan sadece ben değildim. Aydın'da, basımevi işleten, küçük gazeteler, romanımsı kitaplar da yazıp basan Hilmi Tükel adlı bir meraklı da varmış. Onunla tanışmak nasipmiş. Bana, *Ses* adlı gazetesinde, o günlerin diliyle "tefrika" ettikten sonra, cilt adını verdiği fasiküllerle kitap haline getirdiği, yazımın başlığında verdiğim adla yarınlara bıraktığı kitapçıkları verirdi. On altı cilt tutan bu yayını, sonraları tamamlamak olanağını da buldum. 1909 doğumlu idi. Bugün yaşamakta mıdır, bilmiyorum.

"İlk Sayı Gazete ve Mecmualar"ın ilk üç cildi (fasikülü) basım tarihi taşımıyor. Dördüncü fasikül 1960'ta; son fasikülü ise 1966'da basılmış. Tümünün kaç sayfa tuttuğunu ayrıca hesaplamak gerekiyor. Hepsi kalın bir kitap oluşturuyor. Peki, içinde neler var? Birinci fasikül 1908-1928 yılları arasında çıkmış süreli yayınları içeriyor. Bu yirmi yıl içinde yayına girmiş bütün gazete ve dergileri içerdiğini düşünmekteyiz. 1908'de Hilmi Tükel sadece üç yaşında idi. İkinci fasikül, 1928-1935 yıllarını kapsıyor. Bu fasikülün ilk tanıttığı süreli yayın Yusuf Ziya (Ortaç)'nın *Kahkaha*'sıdır. Latin yazısı ile çıkan ilk dergi olup olmadığını bilemem. Ancak, ondan sonra tanıtılan *Türkçe Gazete*'yi tanırım; ilk Latin yazılı dergi budur biliyordum. Hilmi Tükel'in, der-

lemeyi Latin yazısının başlangıcından olarak sürdürdüğü üzerinde de bilgim yok, çünkü, bir giriş yazısı yazmamış. On altıncı fasikül 1958 yılına ayrılmış. Demek ki derleyici, dermesini elli yıl ile sona erdirmiş. Birinci Fasikülde, numaralamaya göre seksen bir süreli yayın var, ikinci fasikülde numaralama yine birden başlıyor, son fasikülde (1241)'de sona eriyor. Demek ki, eski yazı ile çıkmış süreli yayınlarla birlikte, genel sayı (1322)'ye ulaşıyor. Az şey degil! Hilmi Tükel'in merakını ve sabrını kutlasak yeridir. Bize, elli yıl içinde çıkmış süreli yayınları veriyor. Kısaca tanıtıyor. Şimdi, okuyan soracaktır: Bu gazete ve dergilerin son sayıları angi yıllarda yayımlanmış? Bunu H. Tükel'den isteyemeyiz. 1934'te çıkmış olan Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu yüzde yüz işlemiş değildir. Bu yasa ile derlenen süreli yayınların hepsinin ne zaman kapandığını saptamak güç, dahası olanaksızdır. Peki, bu on altı fasiküllük derleme bize ne veriyor? Bir tek örnekle belirtebiliriz:

ŞEYTAN. Haftalık siyasi miza gazetesi. Sayısı 10 kuruş. Abone şartları: Yıllığı 500, altı aylığı 250. İdarehane: Vilâyet karşısı 47. İstanbul. Telefon: 12229. Cumartesi günleri çıkar. 1 Şubat 1947. Sahibi: Y(usuf) Z(iya) Ortaç. Yazı işlerini fiilen idare eden: E(min) R(efik) Uzman. Dizildiği yer: Murat Kerman Mürettiphanesi. Basıldığı yer: Tan Matbaası. Eb'adı 29x41 boyunda 5 sütun üzerine 4 sahifedir.

Bu derme üzerine varacağımız yargı ne olabilir? İyi kitap mı, kötü kitap mı? Verdiği bilgiler yetersiz mi? Yanıt: Bu kitap da bir belgedir. Verdiği bilgiler elbette yetersiz; ancak, kitabın ortaya çıkmamış olduğunu düşünün. Bütün boşluğu dolduramamıştır, ama, kim çıkıp da doldurmaya girişebilmiştir? *Türkiye Bibliyografyası* bile ancak ilk sayıları verebilmişti.

Unutulmuş Kitap ve Dergiler Arasında
-I-

Mahmut H. Şakiroğlu

Kitap dünyası içinde dolaştığımız zaman muhtelif rastlantılar bizi şaşkınlığa, meraka, sevince, kedere düşürür. Hiç umulmadık bir zamanda karşımıza çıkan bir dergi içindeki bilgiler, alakasız saydığımız bir kitabın içinde aradığımız bir konu veya kişi ile karşılaştığımız zaman sevincimiz de artar. Bununla ilgili karşılaştığım durumlar fazla değildir fakat okuduğum her bir kitapçılık ile ilgili dergide bununla ilgili kayıt bulunur. Çoğu unutulmuşluk girdabına yakalanıp giden kitap ve dergiler üzerinde bir dizi hazırlamaya niyetlendim. Nitekim, derginin çıkışını haber veren Ahmet Yüksel ile konuşurken birden bu âleme bir daha girmiş bulundum. Zira uzun zamandan beri üzerinde çalıştığım Halkevleri dergileri üzerindeki çalışmamı bitirmiş, fakat gene de bu konu hakkında topladığım notları değerlendirmek istiyordum. Şöyle bir fırsat beni mutlu etti. Çünkü kitaplık raflarından kaldırmaya giriştiğim not, dergi ve kitapları bir kere daha ortaya çıkarmaya vesile oldu. Yeni bitirdiğim iki çalışmamdan sonra, Halkevleri dergileri üzerinde bir kere daha durmak isterken, çok araştırıcının dikkatinden kaçan bir detaya değinmek istedim.

Halkevleri 1932 yılında faaliyete geçtikten sonra ülke içindeki en önemli başarısı muhakkak ki yeni yetişmekte olan aydınları bir çatı altında toplamaya girişmesi idi. Her ne kadar devrin tek partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir kültür kolu olarak çalışması hem devrinde hem de çok partili döneme geçildiği sırada soğuk karşılandı ise de, bilhassa İkinci Dünya Savaşı sıkıntılarının devam ettiği yıllar boyunca başta ortaöğrenim olmak üzere çok kimsenin sıcak bir atmosfer içinde okumalarını sağladı. Halkevleri harekctinin en muhteşem başarıları, var-

dığım sonuca göre: çok sesli müziğin yaygınlaştırılması, tiyatro, neşriyat alanlarıdır. Kısa bir süre sonra başlatılan çalışmalar her bir yörede kültür varlıklarının ortaya çıkarılmasına ve bunun sonucu eli kalem tutan aydınların ürünlerini neşretmeleri mümkün oldu. Kitap kadar dergi çalışmaları da hız kazandı. Bu sayede memleket kültürü tarihi içinde, ismi verilmemiş olsa bile, bir Halkevi devri vardır. Şimdi unutulmuşluk girdabı içine düşmüş olan bu kuruluşun neşriyat çalışmalarına ve içindeki bir detaya inmek gerekir.

Dergi çalışmaları ülkemizin çok kıt kaynakları olduğu bir dönemde başlatıldı. Ne doğru dürüst matbaa, kağıt fabrikası, ulaşım mevcut değil iken Kemalist hareketin böyle çetin bir işi üstlenmesi takdirle karşılanmalıdır. Dergiler çok kötü şartlar altında çıkarıldı. Yazıları toplamak, matbaaya vermek, teslim almak ve sonra kütüphaneler ile okurların hizmetine yollamak epey zahmetli işlerdi. Her bir halkevi bulunduğu yere göre bunu yürüttü. Fakat her bir aşamada zorluk ve yokluk bir arada yürüdü. Bunlardan İstanbul bile kendisini kurtaramadı. Bu şehrimizde çıkan dergiler bile çoğu zaman çetin şartlarla boğuşmak zorunda kaldılar fakat hepsinin de üstesinden geldiler ve ortaya fevkalade ürünler çıkardılar.

Konu ettiğim ürünlerin başında Eminönü Halkevi tarafından çıkarılan *Yeni Türk* ile *Halkbilgisi Haberleri* dergileri bulunmaktadır. Dergiler, birer örnek olarak da çıktı. Zira her bir Halkevi kendi yöresinin kültür meşalesi olurken İstanbul için büyük bir zorluk vardı. O sıralarda nüfusları yüzbinler ile sayılan Ankara ve İzmir bile bir tek dergi çıkarır iken, İstanbul için bir çözüm yolu arandı. Bu çözüm derginin alt başlıklarında bile kendisini gösterir. Çünkü dergiye yön verecek eğilim burada mevcut bulunmaktaydı. Bu

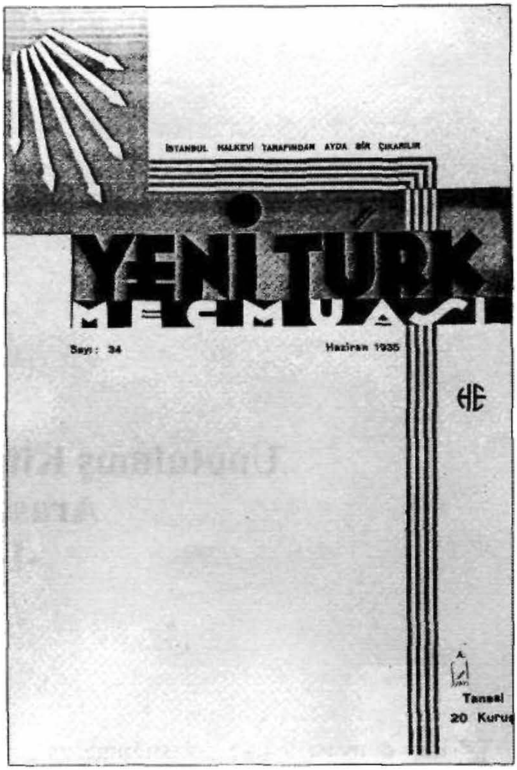

Yeni Türk Mecmuası

başlıklar:

I - İstanbul Halkevi tarafından ayda bir çıkarılır,

II - İstanbul Eminönü Halkevi tarafından ayda bir çıkarılır,

III - İstanbul Eminönü Halkevi tarafından çıkarılır aylık kültür ve sanat mecmuası,

IV - İstanbul Halkevleri Mecmuası. Eminönü Halkevi tarafından çıkarılır.

Kaldıki dergi bazı sayılarında *Yeni Türk Mecmuası* diye bir başlık ile de çıkmıştır. Bütün bu gösterdiğim örnekler bir istikrarsızlık örneği vermek olmayıp,

karşılaşılan her türlü zorluğu halletmek için girişilen çetin mücadele içindir. Bir an için baştan düşünülse de hep böyle devam etseydi diye bir ihtimal de akla geliyor. Bu zorlukların halli ve eldeki imkanların en iyi bir şekilde kullanılmasına dair devrin tek partisi zaman zaman girişimlerde bulunmuş, Ankara'da çıkarılmakta olan *Ülkü* ile İstanbul'da çıkarılan *Yeni Türk*'ü örnek olarak sair yerlere tavsiye etmiştir. Kütüphaneciler tarafından detaylı olarak zikredilmeyen bu husus yerine, bir süreli derginin en son sayısının alt başlığı en çok kullanılan bir yoldur. Burada derginin yönlülüğüne işaret etmek ve bu arada bir korumacılık işine de değinmek yolu ile unutulan bir girişimi bildirmek istedim.

Eminönü Halkevi, kültür ve halkbilim çalışmalarımızda büyük bir yeri bulunan *Halk Bilgisi Haberleri* dergisini de koruması altına aldı. Temmuz 1929 tarihinde "Türk Halk Bilgisi Derneği" tarafından çıkarılmaya başlanan dergi 19 sayı neşredildi ve sonra durduruldu. Bunun neşrini arzu edenler tarafından göreve çağrılan Mehmed Halid Bayrı tarafından tekrar neşredilen dergi, 1942 yılı şubat ayına kadar 124 olarak çıkarıldı. Fakat sorunların hiç de eksik kalmadığı anlaşılıyor. Eminönü Halkevi başkanları tarafından derginin benimsenmediği ve kültür yönü düzeyli bir dergiye ağırlık verilmek istendiği M. H. Bayrı'nın hâtıralarında mevcuttur. Konumuz şimdi bu polemiği deşmek değil gene de bir çıkış yolunun aranmasıdır. Zira dergi daha çıkışı sırasında bile tedirginlik yaratmış, masrafı yerine bir başka iş yapılmak istenmiştir. Zorluğu yenmek isteyenler, iki dergiyi bir arada çıkarmışlardır. Uzun yıllar evvel Halkevleri neşriyat ve mecmuaları topladığım sırada *Yeni Türk Mecmuası*'nın özel iki sayısı dikkatimi çekmiş ve kitaplığımda özel bir yer vermiştim. Yıllar geçtikten sonra çok sayıda kitap ve dergiyi belirli yerlere devretmek veya bende bulunmayan kitaplarla değiştirmek için kullandım ise de bunları elden çıkarmak elimden gelmedi. Sorduğum en meraklı kişilerin bile dikkatinden kaçan bu husus, şimdi burada açıklamak istedim: *Halk Bilgisi Haberleri*, 1935 yılının Haziran ve Temmuz aylarında *Yeni Türk Mecmuası* ile bir arada çıkarılmıştı. Fakat değişik bir sayfa numarası almamıştır. Sayı 34 (Haziran 1935) s. 2185 de şu satırları okumaktayız: "Mecmuamızın yeni şekli. Bu sayıdan itibaren Yeni Türk Mecmuası ile gene Halkevimizin çıkardığı Halk Bilgisi Haberlerini birleştiriyoruz. Böylece okuyucularımıza iki mecmuayı birden vermiş olacağız. Halk Bilgisi Haberlerinin yazı işlerini gene arkadaşımız Bah[Bay olmalı] Mehmet Halit Bayrı idare edecektir". Sayı olarak da: Yıl, 5 Sayı 49 (Haziran 1935) denilmiş. *Yeni Türk* dergisinin sonraki sayısı da *Halk Bilgisi Haberleri* ile birlikte çıkmış ise de bu devam ettirilmemiştir.

Bu konuyu kitap ve dergi meraklılarına yıllardan beri sormama rağmen, tatmin edici bir cevap alamadım, ayrıca derleyicilerin de pek dikkatini çekmemiştir. *Türk Folklor ve Etnografya Bibliyografyası* ciltlerinde de bu farka dikkat edilmediğine, *Yeni Türk*'ün o sayılarında çıkan araştırmaların esere dahil edilmediğine tanık oldum. Her bir satırı bugün için tarih olan Halkevleri dergileri arasında *Halk Bilgisi Haberleri* müstesna bir yer tutar; meraklısı tarafından her zaman aranır, kitap dünyasında hak ettiği yeri almıştır, açıklamalı ve geniş endeksli bir tıpkıbasımına ihtiyaç duyulmakla birlikte böyle bir masrafı göze alabilecek kişi ve kuruluş henüz yoktur. Tek istisna olarak, sipariş üzerine bazen piyasaya küçük par-

tiler halinde verildiğini sözlü olarak duydum ise de hiç bir takımına rastlamadım. *Yeni Türk* ise ancak resmi kütüphanelerdeki yerini aldı, belirli bir dönem sürdürdüğü başarılı hizmetleri şimdi ancak çok dar sayıda araştırıcı ve meraklı tarafından izlenmektedir.

Halkevleri dergileri toplu olarak hiç bir resmi kitaplıkta yoktur. 1962 yılından beri sürdürdüğüm bu çalışmam sırasında her zaman çetin güçlüklerle karşılaştım. Dergiler zamanında ilgili kişiler tarafından düzenli bir şekilde resmi kitaplıklara intikal ettirilmediği için şimdi büyük bir sıkıntı ile karşı karşıya bulunuyoruz. 14 Mayıs 1950 günü yapılan seçimlerden sonra iktidara gelen Demokrat Parti, bu kuruluştan rahatsız olduğu için, düzenleme yerine, kapatmayı tercih etti ve memleket kültürüne çok büyük bir darbe vurdu. Hiç değilse adını Milletevi gibi bir isme çevirip devam ettirmek mümkün iken, Halkevlerinin yıllar boyunca toplanan fikir, sanat, edebiyat, tarih, kültür, neşriyat varlıkları çıkarılan musadere kanunundan sonra bir gecede yok edildi ve demokratik ortam içinde Yasak Kitaplar İndeks'ine rahmet okutacak bir tutum sergilendi. Dağıtılan kitaplıklardan çok küçük bir parçası resmi kütüphanelere intikal ettirildi. Eminönü Halkevi de bunlardan nasibini aldı ve dergisiyle birlikte bir daha anılmadı. Son yıllarda bazı Halkevi ve Halkevi'nden yetişme kişiler hakkında yapılmış bilimsel çalışmalardan haberim olmakla birlikte Türk Ocağı gibi muhtelif yönleri ile çalışılmadığı için yeni nesil için pek fazla tanınmaz, Gene de bu dergilerin gelecek nesillere hiç değilse isimleri ile aktarılmasında sayısız yarar görmekteyim. Unutulmakta olan bu dergilerin varlığını bile duyurmak benim görevim olmamakla birlikte, Muzaffer Gökman gibi, gözü saatde değil de maddi ve manevi varlığı ile kütüphanesine bağlı bir kütüphaneciye kavuşuncaya kadar Halkevi dergileri resmi kitaplıklarımızın karteksleninden öte bir etki yaratmıyacağı endişesi içinde bulunmaktayım.

Doğubilimci Langlès'nin Notlarında Türkiye Matbaacılığıyla İlgili Bilgiler

Yahya Erdem

Türk matbaacılığına dair temel Batı kaynakları çok fazla değildir. Yine de bazı şarkiyatçıların Türk basın ve matbuat tarihine özel ilgi gösterdikleri bilinmektedir. Toderini, Hammer, Bianchi, Ubicini, Belin, Clément Huart ve Babinger bunlar arasında sayılabilir. Türk basın tarihine ilgi duyan bir başka doğubilimcinin de Louis Langlès olduğu anlaşılmaktadır. Langlès Türk matbaacılığında özel bir yeri olan Seyyid Mustafa'nın *Diatribe de l'ingénieur Séid Moustapha* adlı eserini iki kere yeniden yayımlayarak bu ilgisini açıkça göstermiştir. Ancak Langlès'nin bu yönü yerli kaynaklarımıza son yıllara kadar aksetmemiştir. Son zamanda ise daha çok Seyyid Mustafa'nın kitabının tıpkıbasımı vesilesiyle adı sıkça geçmiş, fakat hakkında ve bilhassa yazdıkları üzerine herhangi bir bilgi derlenmemiştir. Oysa bu yazımızda da görüleceği gibi Langlès, bize Türk kitap tarihine ait kısa fakat ilginç bilgiler bırakmıştır.

Doğubilimci Louis Mathieu Langlès 1763 yılında Pérennes'de doğdu. Sağlığı nedeniyle genç yaşta askerlik mesleğini bıraktı ve en büyük zevki olan şark dillerini öğrenmesine imkân veren, işi az parası bol bir görev seçti. Kraliyet kolejinde Caussin de Perceval'in Arapça, Ruffin'in[1] Farsça derslerini takip etti. Bu dönemde doğu dillerinin pek çoğunu, özellikle Farsçayı mükemmel öğrendi. 1787 yılında Türkçe'ye de *Timur ve tuzukatı* adıyla çevrilen eseri neşretti[2]. Langlès aynı

---

[1] Ruffin, Pierre-Jean-Marie. 1742'de Selânik'te bir Fransız tercümanının oğlu olarak dünyaya geldi. İstanbul'da dil oğlanı olarak yetişti. Elçi Compte de Vergennes ile birlikte bulundu. 1767'de Baron de Tott ile Kırım'a gitti. 1779'da Paris'e döndü. 1784 senesinde kraliyet kolejinde Türkçe ve Farsça hocası oldu. İhtilâl'de İstanbul'a geri geldi. Napolyon'un Mısır seferi sırasında Yedikule'de üç ay tutuklu kaldı. Çeşitli diplomatik görevlerde bulundu. 1824'te İstanbul'da öldü.

[2] *Instituts politiques et militaires de Tamerlan, proprement appellé Timour, écrits par lui-meme en Mogol et traduits en François sur la version Persane d'Abou Taleb-al-Hosseini, avec la Vie de ce conquérant, d'après les meilleurs auteurs orientaux, des notes & tables historiques, géographiques etc. par L.Langles*. Paris, 1787. 122+402 s. Timur'a atfedilen, ancak sonradan tamamiyle hayali olduğu anlaşılan bu eser Yemen valisi Cafer Paşa'nın kütüphanesinde bulunan Doğu Türkçesiyle yazılı bir elyazmasına dayanmaktaydı.

DIATRIBE

DE L'INGÉNIEUR

SÉID MOUSTAPHA,

SUR L'ETAT ACTUEL

DE L'ART MILITAIRE,

DU GÉNIE ET DES SCIENCES,

A CONSTANTINOPLE;

Imprimée dans la nouvelle Typographie de Scutari, fondée par le Sultan Sélim III, 1803.

Publiée d'après l'édition originale, avec quelques notes qui ont paru nécessaires pour l'intelligence de l'ouvrage.

PAR L. LANGLÈS.

PARIS,

Chez FERRA, Libraire, rue des Grands-Augustins, n.° 11.

IMPRIMERIE DE J. B. SAJOU, RUE DE LA HARPE, n.° 11.

MDCCCX.

Seyyid Mustafa'nın Diatribe'inin Langlès tarafından yapılan ikinci neşri

tarihlerde, rahip Amiot[3] tarafından çince olarak hazırlanan mançu sözlüğünü yayımlamakla görevlendirildi. 1795 yılında açılan Doğu Dilleri Özel Okulu'nun ve Coğrafya Cemiyeti'nin kurulmasına öncülük etti. Bu okulda idareci oldu. 30 yıl boyunca orada fars dili hocalığı yaptı. Kraliyet Kütüphane'sinin Doğu Dilleri Yazmaları Bölümünün muhafızlığına getirildi. Bir dönem gözden düştü ise de Restorasyon devrinde pekçok paye elde etti. Çalışkan bir bilim adamı olan Langlès Doğu kültürleriyle ilgili birçok kitabın ve seyahatnâmenin editörlüğünü yaptı, bu eserleri dipnotlarla, geniş açıklamalarla yayımlayarak ün kazandı[4]. Telif, tercüme ve yayın olarak yüze yakın

[3] Rahip Amiot (1718-1794) Çin'de misyonerlik faaliyetlerinde bulundu. Çin ve tatar dillerini çok iyi bilen Amiot, Çin tarihi ve sanatıyla ilgili incelemeler yaptı.

[4] Langlès'nin yayına hazırladığı ya da bizzat kendisinin kaleme aldığı pekçok eserden birkaçını kitâbiyat bilgimizi genişletmek için verelim: L.Langlès. Dictionnaire tartare-mantchou-françaís, composé d'après un dictionnaire mantchou-chinois par M.Amyot, rédigé et publié avec des additions et l'alphabet de cette langue par L.L. Paris,

eser verdi. Daha kendisi hayatta iken eserlerinin o zamana kadar çıkanlarını gösteren bir katalog yayımlandı[5]. Bu çalışmaları arasında Vanlı Ahmed Dürrî Efendi'nin İran sefâretnâmesinin tercümesi, Chardin'in pekçok baskısı yapılan İran ve Hint illeri seyahatnâmesinin en özenli ve ciddi baskısı anılabilir. Langlès çeşitli dergilerde tanıtma yazıları, kitap özetleri de yaptı. Bunların hemen hepsi ayrı basım halinde yayımlandılar. Langlès ayrıca Çin'e o devirde hakim olan Mançu'larla ilgili çalışmalarıyla da dikkatleri üzerine topladı. Mançu'ların tarihi, edebiyatı üzerine incelemeler yaptı, bir Mançu alfabesi hazırladı. Mançu dili ile Türk dili arasındaki telaffuz benzerliklerine işaret etti[6]. Ancak şöhreti, Jules Klaproth'un 1815 de çıkan iki broşürüyle derin bir yara aldı. Alman asıllı şarkiyatçı, bu risâlelerinde Langlès'nin Mançu dilinden tek kelime anlamadığını ispatlamaktaydı. Louis Mathieu Langlès 1824 yılında Paris'te öldü. Ölümünden sonra *Journal Asiatique*' de hakkında bir yazı yazan sinolog Abel Rémusat'nın ifadesiyle " yapabileceğinden daha fazlasını üstlendi, sistemler oluşturdu, yanlışları da oldu, fakat ağır sorunlara el attı, faydalı tartışmalara yol açtı, öyle ki onu çürütmek isteyecekler dahi bu amaçla kullanacakları bilgiler için bazan ona borçlu olacaklardır. Birçok fikri bir araya getirdi, çok sayıda haberi dolaşıma koydu, yayın yaptı, çevirdi, bir yığın kitabı özetledi, yeni harfler döktürdü, vaızlarıyla şark dilleri öğrenimine sayısız taraftar topladı. İncelemelerinde daha derinlere gidebilen pek çok âlim, uykusuz çalışmalarından bu kadar büyük neticeler bırakamadılar".

İyi bir kitapsever olduğu hiçbir başka kaynağa gerek kalmadan yazılarından anlaşılan Langlès, yenileşme döneminin tanınmış isimlerinden ve ilk mühendislerimizden Seyyid Mustafa'nın *Diatribe..* adlı eserini Fransa'da açıklayıcı notlarla 1807 ve 1810 yıllarında iki defa yayımlayarak Türk dünyasına ve yenileşme tari-

1789-90. 2 cilt.
L.Langlès. Voyage de l'Inde à la Mekke, par Abdoul-Kérym, favori de Tahmaas-Qouly-Khan; extrait et traduit de la version a glaise de ses Mémoires, avec notes géographiques, littéraires, etc. Par L.Langlès. An V-1797. xxxii, 246 s.
L.Langlès. Rituel des Tatars-mantchoux, rédigé par l'ordre de l'Empereur Kien-Long et précédé d'un discours préliminaire composé par ce souverain; avec les dessins des principaux utensiles et instruments du culte chamanique. Paris, Impr. de la République. An XII(1804). 74 s, 10 levha.
L. Langlès. Recherches sur la découverte de l'essence de rose. Paris, Imprimerie Impériale, an XIII. 47 s. Savary de Brèves'in hoş küçük arap harfleriyle, imparatorluk matbaasında yeni dökülen mançu harflerinin bir arada kullanıldığı bu eser, Langlès'nin tipografya açısından da önemli bir eseridir.
L.Langès. Alphabet Mantchou, rédigé d'après le Syllabaire et le Dictionnaire universel de cette langue; troisième édition augmentée d'une notice sur l'origine, l'histoire et les travaux littéraires des Mantchoux actuellement maitres de la Chine. Paris, Imprimerie Impériale 1807. 208 s. Mançu alfabesinin üçüncü baskısının künyesidir.
L.Langlès. Relation de Dourry Efendi , suivie de l'Extrait des Voyages de Pétis de la Croix, rédigé par lui-même. Paris 1810. 188 s.
L.Langlès. Monuments anciens et modernes de l'Hindoustan, décrits sous le double rapport archéologique et pittoresque et précédés d'une notice géographique, d'une notice historique et d'un discours sur la religion, la législation et les moeurs des Hindous. Paris, 1821. 3 vols. 266+241 s ve 1 atlas cildi. 1813 yılından 1821 yılına kadar 26 cüz halinde yayımlanan folio boyutlaki bu eser , ünlü doğubilimcinin en dikkate değer yayınları arasında geliyor.
Listeyi daha fazla uzatmak mümkün ancak konumuz Langlès'nin eserleri olmadığı için bu kadarla yetiniyoruz.

[5] *Catalogue des principaux ouvrages de M. Langlès*. Paris, le Normant 1811. 24 s.

[6] *Diatribe de l'Ingénieur Séid Moustapha*. Paris, 1810. s. 22. not 10

himize olan ilgisini göstermiştir. Bilindiği gibi Seyyid Mustafa'nın 1803 yılında Üsküdar'da Selimiye kışlası civarında yeni açılan matbaada basılan 33 sayfalık risalesinin matbaacılık tarihimizde özel bir yeri vardır. Eser Fransızca olarak kaleme alınmıştı ve Nizâm-ı Cedîd'i Batılılara tanıtmayı hedefliyordu[7]. Biz bu yazımızda Diatribe 'in bir bakıma üçüncü baskısı sayılabilecek olan 1810 neşrinin önsözünde ve dipnotlarında Langlès'nin Türk matbaacılığıyla ilgili olarak yazmış olduklarına değineceğiz. Kitabın bu son baskısının künyesi şöyledir: *Diatribe de l'Ingénieur Séid Moustapha sur l'Etat Actuel de l'Art Militaire, du Génie et des Sciences à Constantinople ; imprimée dans la nouvelle Typographie de Scutari, fondée par le Sultan Sélim III, 1803. Publiée d'après l'édition originale, avec quelques notes qui ont paru nécessaires pour l'intelligence de l'ouvrage. Par. L. Langlès. PARIS, Chez Ferra, Libraire, rue des Grands-Augustins no 11. MDCCCX. 52 s.* Langlès, 1810 tarihli bu üçüncü baskıda eserin önsözünü ve dipnotlarını genişletmiş, sayısını çoğaltmıştır. Langlès'nin önsözünün en ilginç yanı , Batılı okuyucu için Türk matbaacılığına medhal olarak değerlendirilebilecek bilgilerle dolu oluşudur. Şarkiyatçının Müteferrika matbaası ve Choiseul Gouffier'nin kurduğu Fransa Sefareti Matbaasıyla ilgili olarak yazdıkları yanlış birtakım bilgilerin yanısıra, ilk kez sözü edilen ve doğruluklan araştırılması gereken yeni bilgileri de kapsamaktadır.

Louis Langlès önsözde önce Seyid Mustafa'nın eserinin önemi üzerinde durmakta ve onu büyük bir milletin yeniden doğuşuna işaret sayılacak edebî olaylardan biri olarak tanımlamaktadır. Ancak şimdi umutlar yitmiştir, çünkü sanatın, bilimin, edebiyatın ve insanlığın samimi bir dostu olan hayırsever bir padişah (III.Selim) tahttan indirildikten kısa süre sonra öldürülmüştür. Langlès bu çıkan karışıklıklar sırasında Seyyid Mustafa'nın da hayatını kaybetmiş olabileceğini düşünmekte[8], daha sonra onun aydın kişiliği üzerinde durmaktadır. Langlès'ye göre Seyid Mustafa, *Diatribe* adlı eserinde, bir süre önce İstanbul'da, Üsküdar'da ve Osmanlı imparatorluğunun diğer bazı başka vilâyetlerinde teşkilatlanan ilmî ve askerî çeşitli müesseselerin süratli fakat ilgi çekici bir tasvirini yapmıştır. Langlès bu noktada, Seyid Mustafa'nın osmanlı matbaası hakkında daha fazla bilgi verememiş olmasını üzüntüyle karşılar, bu eksikliği kendisinin giderme-

---

[7] TÜYAP , bu kitabı *İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risâle* adıyla yayımladı. Eser içinde Diatribe 'in 1807 Paris baskısının tıpkıbasımına yer verildi, Prof.Dr. Hüsrev Hatemi Fransızca metni Türkçeye çevirdi, Prof. Dr. Kemal Beydilli Seyyid Mustafa'nın kişiliği ve risâlesi üzerinde durdu. Beydilli ertesi yıl *İ.Ü.Tarih Enstitüsü Dergisi* 'nde bu kez kitabın ilk baskısı olan Üsküdar basımının tıpkıbasımıyla kendi incelemesini araştırmacıların dikkatine sundu. Turgut Kut, ilk baskının Türkiye'deki yegâne nüshasının Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde bulunduğunu ortaya çıkardı. Bütün bu yayınlar için çeşitli eleştiriler, polemikler yapıldı.

[8] Langlès, III.Selim'in kaybının , Avrupa sanatlarını ve bilimini yaymak yolunda onun başlattığı faydalı ve onurlu projeleri sürdürmek isteyen küçük sayıdaki teb'asının yokoluşunu da beraberinde getirdiğini söyler ve "Seyyid Mustafa'nın da bu ilgi çekici ve saygıdeğer kurbanlardan biri olduğu tasavvur edilebilir" diye ilâve eder. Görüldüğü gibi Langlès, bu noktada kesin bir ifade kullanmamış, bir tahmin yürütmüş, zannını ortaya koymuştur. Adnan Adıvar'ın onun bu cümlesinden yaptığı çeviri ise bir katiyet, bir kesinlik ifade etmektedir (Türkiye'de teceddüt hareketinin en dikkat ve hürmete lâyık kurbanlarından biridir). Böylece Seyyid Mustafa'nın 1807 ayaklanmasında öldürüldüğü fikri yerli kaynaklarımızda yaygınlık kazanmıştır. Prof.Dr. Kemal Beydilli Seyyid Mustafa'nın 1807 isyanında hayatını kaybetmediğini, esasen o tarihlerde iki Seyyid Mustafa'nın mevcut olduğunu, *Diatribe* 'in yazarı olan Küçük Seyyid Mustafa'nın 1815'lere kadar yaşadığını son yıllarda ortaya koymuştur.

yi deneyeceğini belirtir. Louis Mathieu Langlès, Türk Matbaacılığının ilk dönemleri için şunları yazmaktadır:

"Ulema sınıfı tarafından inatla reddedilen matbaacılık sanatı[9] III.Selim'in şahsında güçlü bir koruyucu bulmuştu. Bu padişah, bir milleti cehaletten çekip çıkarmak, bunun ayrılmaz bir parçası olan saçma önyargılardan kurtarmak, onu koruyan hakanlar için en sağlam bir şan, onunla uğraşanlar için mutluluk kaynağı olan bilim ve sanat zevkini aşılamak için, kullanılacak en iyi yolun kitapları çoğaltmak olduğunu çok iyi anlamıştı. Böylece, İstanbul'a 1727 senesinde basmacı lakaplı, müteferrika subayı muhtedî İbrahim tarafından getirilen, 1746 yılında onun ölümüyle terkedilen[10], 1757'de birkaç ay müddetle işlerlik kazandırılan[11] ve 1784 de Sultan I.Abdulhamid'in bir hattı şerifiyle yeniden kurulan matbaa, III.Selim'in ihtimamı ve özel gayretiyle yeni bir hayatiyet kazandı: canlılık öylesine oldu ki, bu şehzadenin tahta çıkışından itibaren basılan arapça, türkçe ve farsça kitaplar hatırı sayılır bir katalog meydana getirdi. Bunları Ansiklopedik Mecmua'da yayınlamayı düşünüyorum.

Büyütülmek istenen matbaa müessesesi için birkaç yıl önce sultanın özel emriyle Üsküdar'da, geniş ve uygun bir yer hazırlandı ve imparatorluk matbaası[12] 1803 'de oraya taşındı. Bu faydalı ve güzel müessesenin yakılması , 1808 yılı Kasım ayı esnasında Osmanlı İmparatorluğunun başşehrinin ve civarının tanık olduğu kanlı sahneleri izleyen hadiselerin en acıklısıdır[13].

Sözünü etmekte olduğumuz taşınmadan çok kısa bir süre sonra,Üsküdar baskı makinelerinden çıkan ilk eser, mühendis Seyyid Mustafa'nın Fransızca risâlesidir. Bunun tab'ında kullanılan harfler, muhtedî basmacı İbrahim'in 1727 yılında matbaasını tamamlamak için hakkettiği harflerin aynısıdır. 1730 yılında İstanbul'da yayınlanan Fransızca olarak yazılmış bir Türkçe gramer kitabını[14], folio boyunda sadece ilk yaprağı basılabilen Fransızcadan, İtalyancaya, Rumcaya, Türkçeye vs. bir sözlük takip edecekti. *İtalikleri* dahi bulunmayan bu Latin harfler, aynı İbrahim'in gayretleriyle yapılan türk daha doğrusu Arap harfleriyle mukayese bile kabul etmez: Arapça, Türkçe ve Farsça metinleri birarada basmaya yarayan bunlar, dizgi kasasını daha kalabalık, dolayısıyla tertibi uzun ve sıkıntı verici hale getirmemek için kesinlikle vazgeçilmez bağlamalarla sınırlı

9 Ulemanın matbaanın açılmasına karşı çıktığı yanlıştır. Matbaa Şeyhülislâm Abdullah Efendi'den bir fetva alındıktan sonra hizmete girmişti. Dönemin diğer din bilginleri de *Vesiletü't-tıbaa* 'ya birer takriz yazmışlardı. Fetvada tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm kitapları basılmayacağı şart koşulduğundan, ilmiye sınıfı matbaayı dışlamamıştı. Hattatların tepkisiyle ilgili söylentiyi ise Toderini kesinlikle reddetmektedir. Ona göre, hattatlar çoğu kere Kur'an, tefsir, dua mecmuaları gibi dinî eserleri kopya ettikleri için ve bunların da basılması zaten yasak olduğundan, matbaayı yasaklamak, geciktirmek gibi bir teşebbüste bulunmamışlardı. Üstelik Türkler elyazması kitapları o devirde halâ tercih ediyorlardı. Koskoca İmparatorluktaki tek bir ma baa hattatlar için bir zarar sayılmazdı. Matbaanın bir ara duraklaması hattatların şikayetleri ya da ayaklanmaları sebebiyle değil, İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra kabiliyetli işçilerin bulunamamasındandı. Toderini, hattatların matbaaya karşı oldukları hakkındaki inanışın temelinde Baron de Tot 'un yaydığı gerçek olmayan söylentileri görmektedir.

10 İbrahim Müteferrika'nın ölüm tarihi h. 1158 yani 1745 yılıdır. (Gerçek ve Ersoy)

11 Doğrusu 1755-56 olacak. Bu dönemde *Vankulu Lügati*'nin ikinci baskısı yapıldı. (Gerçek s. 93)

12 Langlès bununla Osmanlı matbaasını kastediyor.

13 17 Kasım'da yeniçeriler Nizâm-ı Cedîd birliklerinin kışlalarını, fabrikaları ve matbaayı ateşe verdiler. (Langlès'nin dipnotu)

14 Holderman, Jean-Baptiste. *Grammaire Turque ou methode courte et facile pour apprendre la Langue Turque.* Constantinople 1730. 18+194+8 s.

olunmasına rağmen el yazısını çok iyi bir şekilde taklid etmektedirler. O zamandan bu yana, biraz daha az iri ve daha ince , fakat gerek harflerin biçimi gerekse baskı sistemi bakımından tamamen birincisinden taklid edilen yeni bir hurufat hakkedildi. Daha fazla ayrıntı can sıkıcı olabilir ve ben, yeniden basımını verdiğim ve bazı aydınlatıcı bilgiler eklemek gereğini hissettiğim eserin kendisinden daha uzun olmaması için bu önsözü burada bitirmek zorundayım.

Langlès'nin yazısında buraya kadar ilk dikkatimizi çeken Üsküdar matbaasının yakılışı hâdisesi olmaktadır. Langlès kesin bir tarih de vererek yeniçerilerin 17 Kasım 1808'de, Nizâm-ı Cedid kışlalarıyla birlikte matbaayı da yaktıklarını söylemektedir[15]. Gerçekten de 16 Kasım 1808 de yeniçeriler Cebeciler kışlasını zaptetmişler, burayı yakmışlar, yangını bütün İstanbul'a yaymışlardı. 17 Kasım'da ise isyancıların bir kısmı Üsküdar'a giderek orada da etrafı dehşete vermişlerdi. İ.H. Danişmend'e göre bu vak'alarda birçok ev basılmış, yağmalar yapılmış, ırzlara tecavüz edilmiş ve Selimiye kışlası yanmıştır[16]. Bu durumda Selimiye kışlasının hemen yanında bulunan matbaanın yangından etkilenmesi çok tabiidir ve Langlès'nin verdiği bilgi gerçeği ifade etmektedir. Langlès bu gerçeği ilerki bir bölümde bir dipnotta tekrarlamaktadır. Üsküdar'dan sözederken seçkin insanların buradaki mezarlara gömüldüklerini, sarayın karşısından Boğaz'a açılan bu yerde pekçok mezarlığın bulunduğunu söylemekte ve Üsküdar'ı şimdi "Türkiye'de matbaacılık sanatının mezarı olmaya mahkûm" bir mahal olarak tanımlamaktadır[17]. Sonraki satırlarda Langlès'nin 1803 baskılı *Diatribe* ' i Üsküdar matbaasının ilk ürünü gibi göstermesi yanlıştır. Daha önce Hüseyin Rıfkı Tamanî'nin *İmtahan-ül Mühendisîn* adlı kitabı burada basılmış, *Vankulu lügati* ' nin üçüncü baskısının ikinci cildi yine burada tab edilmiştir[18]. Seyyid Mustafa'nın risâlesinden önce Üsküdar'da basılan bir başka eser de *Cedid Atlas Çevirisi* olarak bilinen atlastır ki, Seyyid Mustafa bizzat kitabında bundan sözetmektedir[19]. Diğer yandan Langlès, 1803 tarihli Üsküdar matbaası baskısı *Diatribe* ' in hurufatının İbrahim Müteferrika'nın 1727 de hakkettiği hurufatın aynısı olduğunu söylemektedir. Langlès'nin tabiriyle "italik harfleri dahi olmayan" bu 1803 tarihli *Diatribe* ' in latin hurufatı, gerçekten de Müteferrika'nın hurufatına benzemektedir, ama kanımızca aynı değildir[20]. Langlès'in daha sonra verdiği bilgi ise bugüne kadar matbaacılık tarihimizle ilgili yerli kaynaklarda sözü hiç edilmeyen, mühim bir bilgidir. Langlès açıkça İbrahim Müteferrika'nın, Holderman'ın *Grammaire Turque* 'ün-

15 Hasan Refik Ertuğ ve Alpay Kabacalı Üsküdar matbaasını anlatırken yangın konusuna değinmemişlerdir. Sayın Ali Birinci'den öğrendiğime göre, kapalı kaldığı bu dönemde Üsküdar matbaasının mü ellid, musahhih ve mürettipleri rum, ermeni ve yahudi matbaacılar tarafından ayartılmak istenmiş, bu da şikâyetlere konu olmuştur.

16 İsmail Hami Danişmend. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* . Cilt 4. s. 98

17 Oysa Langlès *Diatribe* 'in 1807 baskısında aynı dipnotta Üsküdar'da matbaanın büyük bir canlılık içinde olduğunu ve artık baskı makinelerinin buraya kesin bir biçimde yerleşmiş göründüğünü yazmaktadır.

18 Hammer'e göre Üsküdar basımevinin ilk ürünü *İmtihan ül-Mühendisîn* ' dir. Babinger ise Stambuler Buchwesen 25a 'da *Vankulu Lügati*'nin ilk ürün olduğunu yazmıştır. Hammer *Vankulu*'nu hiç zikretmemiştir.

19 Langlès, Seyyid Mustafa'nın bu atlasla ilgili düşüncelerini abartılı bulur. Ama yer adlarındaki yanlışlara, çizim hatalarına rağmen yine de kitabın "çok merak uyandırıcı" bir eser olduğunu söylemekten geri kalmaz.

20 Bu fikre Prof.Dr.Kemal Beydilli'nin *İ.Ü. Tarih*

den sonra çok dilli bir lügat tabetmek istediğini, ancak folio boyuttaki bu sözlüğün sadece ilk yaprağını bastırabildiğini söylemektedir. Bu lügat, Fransızca bir kelimenin İtalyanca, Rumca, Latince, Türkçe, Arapça ve Farsça karşılıklarını veren bir lügattır. Langlès bu iddiayı ortaya attıktan sonra, konuyla ilgili geniş bir dipnotta kitabın künyesini de vermektedir ki, bu, sözünü muallak olmaktan çıkartıp müşahhasa dökmesi demektir. Langlès'ye göre, kitabın uzunca künyesi şöyledir:

Dictionnaire français, italien, grec vulgaire, latin, turc, arabe et persan, enrichi tant de l'explication des mots françois et des exemples convenables pour une plus grande intelligence de ces mots, que d'un très-grand nombre de phrases turkes tirées des plùs célébres auteurs dans cette langue, pour donner à connoître avec facilité la propriété, la force et l'application des mots soit arabes, soit turks, soit persans ; fait dans le collége des Capucins de Constantinople, par les soins et sous la direction du R.P. Romain, de Paris, conseiller des missions de Grèce et préfet des jeunes-de-langues de France. A Constantinople, de l'imprimerie de la Porte Othomane, 1730.

Enstitüsü Dergisi, sayı XIII' de yer verdiği 1803 Üsküdar tab'ının tıpkıbasımıyla, Millî Kütüphane'de göreceğimizi umduğumuz Holderman'ın *Grammaire Turque* ' ünü karşılaştırarak varmak istedik. Ancak Millî Kütüphane fişlerinde üç ayrı nüshası görülen Holderman'ın bu kitabı için müracaat ettiğimizde, ilk nüsha için "Müze'de", ikinci nüsha için "kayıp" cevaplarını aldık. Üçüncü nüsha için ümitle beklerken bu defa karşımıza üç cildlik Osmanlıca bir ders kitabı çıktı. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesindeki tek nüsha Holderman grameri için ise aldığımız cevap yine "yok" oldu. "Nerede?" sorumuzun cevabı aynıydı, "yok, kayıp". İşte kütüphanelerimizin hâl-i pür melâli.

Açıkça görüldüğü gibi bu çok dilli lügatte, Fransızca bir kelimenin İtalyanca, Rumca, Latince, Türkçe, Arapça ve Farsça karşılıkları aynı anda bulunacaktı. Fransızca kelimeler ayrıca uygun örneklerle izah edilecek, öte yandan Arapça, Türkçe, Farsça kelimelerin kullanılışını kolayca tanıtabilmek için , lügat , Türk dilindeki en ünlü yazarların eserlerinden alınan türkçe cümle örnekleriyle zenginleştirilecekti. Bir başka değişle, eğer tamamı yaymlanabilseydi bu sözlük muhtemelen Türk matbaacılığının beşik döneminin en seçkin örneklerinden birisi arasına girecekti. Eser , Yunanistan misyonu danışmanı ve Fransa dil oğlanları nâzırı rahip Romain'in gayretleriyle ve onun idaresinde İstanbul'daki Kapuçinler kolejinde hazırlanmıştı.

Langlès bu bilgiyi nereden almıştı, yanılmış olabilir miydi ? Ünlü doğubilimci, bu sorunun cevabını kitabın künyesini verdikten hemen sonra, hiçbir şüpheye ve yanlış anlamaya mahal bırakmayacak bir şekilde şöyle ifade etmektedir: " *Bir nüshasına sahip bulunduğum* bu son derece nadir örnekde , Yunanca kelimeler, bu dildeki hurufatın eksikliği sebebiyle, elle doldurulmuştur ; o tarihten sonra imparatorluk matbaasının[21] bu harflerden edinip edinmediğini bilmiyorum. Fransız hurufatına gelince[22], uzun zaman toz ve unutulmuşluk içinde kaldılar ; bu halden ancak 1798 yılında çıktılar, hatta yenileri de elde edilerek, sultanın emriyle , sayfa 18 deki dipnotumda sözünü ettiğim *Tableau des nouveaux règlemens de l'Empire Othoman* ' ın Türkçe ve Fransızca olarak basımına yaradılar[23]. "

Langlès, 1730 tarihli bu lügatle ilgili

21 İmparatorluk matbaasıyla Langlès "Dârü't-Tıbaatü'l-Amire"yi kastediyor.

22 Yani latin harfler.

23 Langlès, 18. sayfadaki dipnotta Mahmud Raif

uzun dipnotuna bilâhare şöyle devam etmektedir: " Sözünü ettiğimiz imparatorluk matbaasının, Choiseul-Gouffier'nin, elçiliği sırasında İstanbul'da Fransa sefaretanesinde kurduğu matbaayla hiçbir ilgisi olmamıştır. Fransa Sefareti matbaası Latin ve Arap hurufatı ile teçhiz edilmişti. İç kargaşalıklarımızın başladığı sıralarda büyük bir hayatiyet kazanmak üzereydi ; o ana kadar, Türkçeye çevrilmiş iki mükemmel taktik kitabı yayımlanmıştı".Langlès böylece Fransa Sefareti Matbaası üzerinde de birkaç bilgi vermek fırsatını bulmakta ve De la Fitte-Clavé'nin *Usul'ül Maarif fi Tertib'ül Ordu* adlı eseriyle, Truguet'nin *Usul'ül-Maarif fi veçh-i tasnif-i Sefâin-i Donanma* adlı eserinden bahsetmektedir. Langlès ilk kitabın yayın tarihini 1807 olarak veriyor, oysa bunun hicrî 1201, miladî 1786 tarihli olduğunu biliyoruz. Bu büyük fark bir baskı hatasından mı kaynaklanıyor anlayamadık. Langles , iki cilt dediği bu kitabın sayfa sayısını vermiyor. Kitaptaki levhaların adedini 20 olarak belirtiyor ve bunların kuarto boyutunda "bir çeşit atlas" meydana getirdiğini, bunun da metin cildinden çok az büyük olduğunu yazıyor. Böylece bu ilk kitabın levha sayısını en doğru olarak Langlés'den öğrenmiş oluyoruz[24]. Ayrıca başlık dışında bütün kitabın Türkçe olduğunu söylüyor ki sanırız bununla başlığın Arapça terkipli oluşunu kastetmektedir. Şarkiyatçı Langlès Truguet'nin kitabının ise küçük boyutta 120 sayfalık bir eser olduğunu belirtiyor. Kitabın gerçek boyutu kuarto'dur ve 96 sayfa ile 13 levhadan oluşmaktadır[25]. Langlès bu eserin de başlık dışında tamamen Türkçe olarak basıldığını ekleyerek, uzun dipnotunu şöyle bitirmektedir: " (Bu kitapların) çok hoş olmayan Arap harfleri Basel'de , Haas'da dökülmüştü, çünkü Bay Choiseul

---

Efendi'nin *Tableau* ' su hakkında geniş bilgi vermektedir. Kitabın künyesini doğru ve tam olarak yazdıktan sonra, içindeki 27 adet levhadan söz etmekte, bunların neler olduğunu kısaca anlatmakta ve şöyle demektedir: " Bu önemli ve merak uyandırıcı eserin bir nüshasına (sanırım Fransa'daki tek nüshasına) ben sahibim". Sonra kendisine bu kitabı hediye ettiği anlaşılan arkadaşı, meslekdaşı, diplomat ve şarkiyatçı Ruffin'e saygı ve minnetini ifade etmektedir. Ancak yukarda *Tableau* ' nun Fransızca ve Türkçe olarak basıldığını söylemesi ilginçtir. Langlès'nin , bizzat sahip olduğu bu kitaba Türkçe ve Fransızca olarak basıldı deme i anlaşılamamaktadır. Çünkü bilindiği gibi *Tableau* yalnız Fransızca olarak tab edilmiştir. Ancak Langlès bu ifadeyi Diatribe 'in 1810 baskısında kullanmakta, 1807 baskısında ise Tableau ' nun Fransızca olarak telif edilip 1798'de İstanbul'da tab edildiğini yazmaktadır. Öte yandan Seyyid Mustafa da eserinin 19. sayfasında "*Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman par notre auguste souverain le Sultan Selim IIII*" diye sanki Mahmud Raif Efendi'ninkinden ayrı bir kitabın künyesini vermekte ve bunun İstanbul'da Fransızca ve Türkçe olarak telif edilmiş olduğunu, Avrupa'da da birkaç dile tercüme edildiğini yazmaktadır. Langlès burada bir dipnotla araya girmekte ve "bu eserden size daha önce bahsettim" diyerek her iki kitabın farklı olmadığını anlatmaktadır. Kanımızca Seyyid Mustafa bu künyeyle Mahmud Raif'in kitabına atıfta bulunmak istemiştir. Ama öyle anlaşılıyor ki Mahmud Raif'in eserinin Türkçe metni de vardır. Bu metin yazma mı, yoksa baskı mı tam anlaşılmamaktadır. Çünkü Seyyid Mustafa'nın Fransızca yazdığı metinde sadece teliften sözedilmekte, bu risalenin osmanlıca çevirisinde ise telifi ve İstanbul tab'hanesinde tabından bahsedilmektedir.

[24] De la Fitte-Clavé. *Usul ül Maarif fi tertib-il ordu* .Konstantiniye 1201. Faslı evvel: 43 s + 8 levha. Fasl-ı sânî: 52 s + 12 levha. in-4. Kitabın, Langlès'nin de yazdığı gibi 20 levhası vardır. S.N.Gerçek, 43 sayfalık ilk cildi görmüş, ikinci cildi görmeden "birçok şekilleri vardır" ifadesini kullanmıştır. Hatimesi yoktur derken de yanılmaktadır. İkinci cildin sonunda bir hatime olup, burada tercüme ve baskı hataları için özür dilenmektedir.H.R.Ertuğ,Gerçek'in yazdıklarını aynen tekrarlamıştır. Özege ilk cildi 43 sayfa , ikinci cildi 52 sayfa olarak doğru vermiş, ancak ilk cildin levhalarını görmediği için sadece ikinci cildin 12 levhasından sözetmiştir. Kabacalı da, Özege'yi tekrarlamıştır.

[25] S.N.Gerçek eserin 18 levhası olduğunu yazmaktadır, oysa Milli Kütüphane'de bulunan ve bizzat kendisine ait nüshada görüleceği gibi 13 levha sözkonusudur. Yaptığım incelemede levhalarda eksik olmadığını kesinlikle anlamış bulunuyorum. H.R. Ertuğ bu hususda Gerçek'i tekrarlamış, Kabacalı ise Özege'de gördüğü 13 levha notunu da dikkate alarak 18(13?) gibi okuyucuyu tereddütte bırakan bir ifade kullanmıştır.

matbaasını kurduğunda, halen Fransa İmparatorluk matbaasını süsleyen Vitré'nin güzel Arap harfleri henüz ortaya çıkarılmamıştır[26]." Langlès'nin Fransız Sefareti matbaasıyla ilgili olarak verdiği bilgiler bu kadardır. Matbaanın hurufatının yani Arap harflerin İsviçre'nin Basel şehrinde döküldüğüne dair bilgi de ilk kez burada karşımıza çıkmaktadır[27]. Langlès bu matbaanın üçüncü ürünü olan Viguier'nin Türkçe gramerinden ise hiç söz etmemiştir[28].

Bütün bunlardan sonra doğubilimci Louis Mathieu Langlès'nin, Seyyid Mustafa'nın kitabının 1810 tab'ının önsözünde verdiği notları bir kere daha değerlendirirsek sırasıyla şu bilgilerle karşılaşıyoruz: Üsküdar matbaası 1808 yılının Kasım ayında isyancı yeniçeriler tarafından yakılmıştır. Bu matbaada 1803 yılında basılan Seyyid Mustafa'nın risâlesinde kullanılan harfler, İbrahim Müteferrika'nın hakkettiği Latin harfleriyle aynıdır. Müteferrika, Holderman'ın *Türkçe Gramer*'inden sonra, bir sözlük bastırmak istemiş, ancak nedense bu girişim başlangıç safhasında kalmış, ilk örnek sayfadan sonrası basılamamıştır. İbrahim Müteferrika'nın hakkettirdiği latin hurufat uzun süre bir kenarda kaldıktan sonra 1798 de bulunduğu yerden çıkartılarak elde edilen yenileriyle birlikte Mahmud Raif efendinin *Tableau* 'sunun basımında kullanılmıştır. Fransız sefareti matbaasındaki arap hurufat ise İsviçre'nin Basel şehrinde döktürülmüştür. Kuşkusuz bu bilgiler arasında en dikkate değer olanı İbrahim Müteferrika'nın , 1730 yılında poligot yani çok dilli bir sözlüğü basmaya hazırlanmış, ancak bunun yalnızca ilk yaprağını basabilmiş olmasıdır. Eğer Langlès müphem bir ifade kullanmış olsaydı üzerinde durulmayabilirdi. Ancak ünlü şarkiyatçı, eserin basılmış bir örneğini elinde bulundurduğunu söylemektedir. Bu ilk yaprakda yunanca kelimelerin hurufat yokluğu sebebiyle elle yazılmış olduğunu söylemesi ise sözünün doğruluğunu ayrıca kanıtlar niteliktedir. Burada akla gelebilecek soru bu matbaayla kastedilenin gerçekten İbrahim Müteferrika matbaası olup olmadığıdır. Langles, kitabın baskı yeri ve matbaası olarak A Constantinople, de l'imprimerie de la Porte Othomane, 1730 ibaresini vermektedir. Bilindiği üzere, Müteferrika'nın 1730 yılında basılan Holderman'ın *Türkçe Grameri*'nde ise sadece A Constantinople/ M.DCC.XXX yazılıdır. Osmanlı kapısı matbaası deyimiyle anlatılmak istenen Müteferrika matbaası mıdır, yoksa İstanbul'daki Kapuçinler mektebinin ya da azınlıkların bir matbaası mı

26 Antoine Vitré 17. yüzyılda yaşamış Paris'li yayıncı ve matbaacıydı.Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Savary de Brèves'in kimi kaynaklara göre Roma'da, kimilerine göre Türkiye'de iken yaptırmış olduğu şark dil erine ait hurufat, onun ölümünden sonra Vitré'nin eline geçmişti. 1630 yılında kralın doğu dilleriyle ilgili matbacısı olan Vitré, bir iddiaya göre kendisinden sonra hiçbir yayınevi kullanmasın diye Savary de Brèves'den ka an kalıpları ve karakter fontlarını tahrip etmişti. Bu ise uzun yıllar bu hurufatın kaybolduğu izlenimini yaratmıştı. Halbuki Vitré, 1674 deki ölümüne kadar bunları yanında saklamıştı. Sonra çelik kabartmalar ve kalıplar kralın kütüphan sine geçtiler, uzun süre orada unutulmuşluk içinde kaldılar. Nihayet oradan da alınarak kraliyet matbaasına teslim edildiler. (Duprat,*Histoire de l'Imprimerie Impériale de France*)

27 Kabaca ı, Sait Maden'e dayanarak kırık nesih türü harflerin İstanbul'da yazılıp döküldüğünün sanıldığını ileri sürmektedir.

28 Viguier. *Elémens de la Langue Turque ou Tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur développement*, dédiés au roi, sous les auspices de M. le compte de Choiseul-Gouffier. Constantinople, de l'Imprimerie du Palais de France. Mars 1790. in-4. xxxii, 463 s. Kitabın sonunda eseri önceden sipariş eden, bir manada abone olan levantenlerin , konsolosların vs. isim listesi ve kaç kitap sipariş ettikleri yazılıdır. Kitabın, siparişlerin toplamı kadar basıldığı ileri sürülmüş ve bunun da sadece 153 nüsha olduğu belirlenmiştir.

sözkonusudur ? Bize göre, Osmanlı kapısı bir başka deyişle Bâb-ı Ali matbaası deyiminin , matbaanın ülkemizde ilk örneklerini vermeye başladığı o devirde ancak resmî bir müesseseyi, bir devlet matbaasını kastedebileceğidir. Bu resmî matbaanın Müteferrika'nınkinden başkası olması ise neredeyse imkânsız denebilecek kadar uzak bir ihtimaldir. Nitekim bu noktada imdadımıza, Türk matbaacılığıyla ilgili olarak halâ kaynak değerini koruyan rahip Toderini'nin *De la Littérature des Turcs* adlı kitabı yetişmektedir. Toderini, sevgi ve muhabbet dolu bu eserinin üçüncü cildinde Müteferrika baskısı kitapları teker teker tanıttıktan sonra, "İstanbul'da Türk matbaası nasıl durdu ?" başlığı altında söze şöyle başlamaktadır: "İbrahim Müteferrika tarafından İstanbul'da basılan kitaplar işte bunlardır. Güçlü bir harcama yapma imkânına kavuşabilseydi, Şark ve Avrupa dilleriyle ilgili büyük bir sözlük derlemek ve bunu baskıya vermek niyetindeydi. O devre ait İstanbul haberlerinde gördüğüm ve Magnus Olaüs Celsius'un da *Stokholm Kraliyet Kütüphanesi* tarihi adlı eserinde işaret ettiği budur ". Toderini daha sonra Müteferrika'nın , *Cihannüma* 'nın devamı sayılabilecek ikinci bir coğrafya eseri daha tab etmek istediğini, bunu gerçekleştirmek için büyük masrafları gerek olacağından eli açık bir sanat hâmisi aradığını yazmaktadır. 1784 yılında İstanbul'da Türk matbaacılığı tarihiyle ilgili araştırmalar yapan Toderini'nin verdiği bu bilgiler şüphesiz çok kıymetlidir ve bizce Langlès'nin elindeki tek yapraklı Müteferrika baskısı çok dilli sözlüğün varlığını haber verir niteliktedir. Toderini, matbaacılığımızın henüz emekleme devrinde geldiği İstanbul'da, İbrahim Müteferrika'nın şark ve avrupa dillerini bir arada toplayan büyük bir sözlük basmak niyetinde olduğunu belirtmektedir. Langlès ise böyle bir lügatın basılmış ilk yaprağına sahip bulunduğunu yazmakta ve bunun çok nadir bir parça olduğunu bilinçli bir biçimde vurgulamaktadır. Görünen o ki, İbrahim Müteferrika bu sözlüğün ilk yaprağını bir prova mahiyetinde de olsa basmış, ancak daha sonra bilinmeyen sebeplerle tamamına erdirememiştir[29].

Langlès'in sözünü ettiği bu örnek nüsha bugün nerededir? İyi bir kitapsever olan şarkiyatçının terekesi nereye geçmiştir ? Kraliyet Kütüphanesinde muhafızlık görevi yaptığına göre, ölümünden sonra kitaplarının buraya geçmiş olması ilk akla gelebilecek ihtimaldir. Ancak böyle olmamış ve Langlès'nin kitapları dağılmıştır[30]. Sağlığında çok güzel bir kütüphane oluşturan Langles'nin koleksiyonu, ölümünden sonra 1826 yılında yapılan ve büyük kazanç getiren bir satışta kitap meraklılarınca kapışılmıştır. Kütüphanesinin kataloğu ise şarkiyatçılar tarafından daima aranmıştır [31]. Langlès'nin elindeki bu yaprak-nüsha bu satışta kimin eline geçti, özel bir kütüphaneye mi, yoksa bir kurum kütüphanesine mi girdi bilemiyoruz. Kanımızca bu nüsha bulunduğu

29 Duverdier'ye göre bu sözlüğün basımını Fransa'nın İstanbul'daki büyükelçisi Marquis de Villeneuve destekliyordu. Sözlüğe katkıda bulunacak olan Holderman'ın ölümü üzerine, yeni bir sözlük aranmaya başlanmıştı. Peder Romain'in lügatini inceleyen büyükelçi bunu beğenmemiş, kendisini nazikçe geri çevirmişti. Duverdier, 1731 tarihli *Leipziger Zeitungen* gazetesinin, peder Romain'in bu sözlükten bir nüshayı İstanbul'da bastırdığını bildirmiş olduğunu yazmaktadır.

30 Langlès'nin ölümünün hemen ardından *Journal Asiatique* ' de çıkan bir yazıda Abel-Rémusat, şarkiyatçının değerli kütüphanesine işaret etmekte, bunun uzun yıllar süren maddî fedakârlıklarla bir araya getirildiğini belirtmektedir. Rémusat, her dilden nadir kitapların bulunduğu bu koleksiyonda belirli konulardaki seçme eserlerin dağılması halinde kitaplığın kıymetini kaybedeceğini yazmaktadır.

31 *Catalogue des livres imprimés et manuscrits composant la bibliothèque de feu M.Louis Matth. Langlès*. Paris 1825

zaman Türk matbaacılık tarihiyle ilgili mühim bir bilgi daha aydınlığa çıkmış olacaktır. Şimdilik İbrahim Müteferrika'nın basmak istediği çok dilli bir sözlüğün varlığını bilmekle yetinmek durumundayız. Son söz olarak şunu söylemek yanlış olmayacaktır : matbaacılık tarihimizin ya da bir başka deyişle Türk kitap tarihinin henüz gün ışığına çıkmamış pek çok noktası vardır. Bu tarih daha tam anlamıyla yazılmamıştır.Bu konudaki birtakım denemelerin ise eksik olduğu, eldekilerin birbirlerinden alıntılarla hazırlandığı, arşivlerimizin ve yabancı kaynakların yeterince değerlendirilmediği bir gerçektir. Şurada verdiğimiz kısacık bilgiler bile epeyi eskidikten sonra Türk basımında yeni yeni ortaya çıkıyorsa[32], eksiklerimiz zannettiğimizden daha çoktur ve katedeceğimiz uzun bir yol var demektir. Gerçek bir Türk kitap tarihini, Türk matbaacılığı tarihini yazabilmek için, herkesin dağarcığındakileri ortaya dökmesi, en ufak bilgi kırıntılarının bile atlanmayarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Adıvar, Adnan. **Osmanlı Türklerinde İlim.** İst.1943.

Beydilli, Kemal. **İlk mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedid'e dair risâlesi.** İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi sayı 13.

Bouillet. **Dictionnaire Universel d'Histoire et de Géographie.** Paris 1880.

Catalogue Générale des Livres Imprimés de la Bibliothèque Nationale. Paris 1926. Tome LXXXIII.

Danişmend, İ.H. **Osmanlı Tarihi Kronolojisi.** İst. 1947-55.

Duprat, F.A. **Histoire de l'Imprimerie Impériale de France.** Paris, Imprimerie Impériale 1861.

Duverdier, Gérald. **İlk Türk basımevinin kuruluşunda iki kültür elçisi: Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika.** *Belleten* Nisan 1992 Sayı:215.

Ersoy, Osman. **Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler.** Ankara 1959.

Ertuğ, Hasan Refik. **Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi.** İst. 1970.

Gerçek, Selim Nüzhet. **Türk Matbaacılığı.** İst. 1939.

Hammer, Joseph Purgstall. **Histoire de l'Empire Ottoman.** Paris, 1835. Vol. 14.

Journal Asiatique. Mars 1824. Tome IV.

Kabacalı, Alpay. **Türk Kitap Tarihi.** İkinci baskı. İst. 1989.

La Grande Encyclopédie. Paris, tarihsiz. Tome: 21.

Seyyid Mustafa .**İstanbul'da Askerlik sanatı, yeteneklerin ve bilimlerin durumu üzerine risale.** TÜYAP yayını İst. 1986.

Seyyid Mustafa. **Diatribe de l'ingénieur Seid Moustapha sur l'état actuel de l'art militaire, du génie et des sciences à Constantinople.** Paris, 1810.

Silvestre de Sacy, A.I. **Bibliotheque de M.le Baron Silvestre de Sacy.** Paris 1842-47.

Toderini. **De la Littérature des Turcs.** Paris, 1789.

[32] Türker Acaroğlu'nun Gérald Duverdier'den çevirdiği ve *Belleten* 'in Nisan 1992 tarihli 215. sayısında çıkan yazıda Langlès'den alıntılar yapılmakta, ayrıca Müteferrika'nın çok dilli bir sözlük basmak istediği vurgulanmaktadır. Bu yazıdan, Müteferrika'nın sözkonusu lügatıyla ilgili olarak Batı arşivlerinde öteden beri çeşitli bilgilerin mevcut olduğu da anlaşılmaktadır. Yazımızın ikinci tashihinden sonra Prof.Dr. Aykut Kazancıgil'in *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi* - İst. 1991 adlı kitabını gördük. Kazancıgil burada Langlès'nin *Diatribe* 1807 neşrine yazdığı önsözü dilimize çevirmiş. Bizim üzerinde durduğumuz 1810 neşrinin girişinin ise daha ayrıntılı olduğunu metnimizde ifade etmiştik.

Yeni bir TÜRKOLOJİ dizisi

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ

Yayımlayan: M. Ölmez

TDAD'den bugüne dek çıkan kitaplar

Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm)
M. Ölmez, Ankara 1991
128 s. + LVI Tafeln. TDAD 1.

Tunyukuk Yazıtı
T. Tekin, Ankara 1994
74 S. + 2 Tafeln + 4°. TDAD 5.

Süheyl-ü Nevbahâr Üzerine Notlar
S. Tezcan, Ankara 1994
81 s. TDAD 6.

Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı
Leylâ Subaşı Uzun, Ankara 1995
176 s. TDAD 7.

Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü Bir Deneme
İclâl Ergenç, Ankara 1995
416 s. TDAD 8.

Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler
Talât Tekin, Ankara 1995
192 s.TDAD 13.

TDAD'ne ait yayınlar Ankara'da Sanat Kitabevi'nden
Karanfil Sokak 5/2 06650 Kızılay-ANKARA
İstanbul'da Simurg Kitabevi'nden sağlanabilir,
İstiklâl Cad.Hasnun Galip Sok. No: 2/ A
80060 Beyoğlu-İSTANBUL

Kitapçılık Tarihimizden Bir İsim:

Kaspar Efendi

Ali Birinci

Kitapçılık, tarihimizde kitapçı dükkânlarının ortaya çıkışı, Türkçe kitap basan matbaaların çoğalmasından çok sonra, umumî bir ifade ile, ancak 19. asrın son çeyreğinde gerçekleşmiştir. Daha önce basılan kitaplar, mecmualar ve gazeteler tütüncü ve tömbekici (nargile tütünü) dükkânlarında ve Okçularbaşı'ndaki Sarafim Kıraathanesi'nde satılıyor; sadece yazma eserlerin satıldığı Sahaflar Çarşısı'nda henüz kabûl ve itibar görmüyorlardı[1].

Beyoğlu'nda ve Galata'da ecnebî lisanda kitap basan matbaalar ve satan kitapçılar gözönünde bulundurulmazsa, daha önceleri basma ve satma işleri Simkeşhane (Beyazıd), Kürkçüler Hanı (Mercan Yokuşu), Camlı Han (Asmaaltı), Vezir Hanı (Çemberlitaş) Sabuncu Hanı (Beyazıd), Küçük Yeni Han (Çemberlitaş) Âşir Efendi Hanı, Halil Hanı (Alaca Hamam), Küçük Yıldız Han, Yorgiyadis Hanı (Bahçekapı), Fatih, Süleymaniye, Eyüb ve Üsküdar gibi mahâllerde bulunan matbaalarda yapılıyordu[2]. Bâbıâli Caddesi bu sıralarda herhangi bir matbaa için mekân olarak seçilmemişti. Burada bir matbaa açmak için ilk defa müracaat edenlerden Müderrisinden Ahmed Muhtar Efendi'nin ismi bilinmektedir[3]. Matbaaların Bâbıâli'yi de mekân edinmeleri II. Abdül-

---

1 Sermed Muhtar Alus, "Babıâli Caddesi'nde bir vakitki gazete, matbaa ve idarehaneleri, Tâbiler, Kitapçılar..." *Yeni Sabah* no. 1727 (14 Mart 1943) s. 3

2 "İstanbul Matbaaları" ismiyle hazırladığımız yazıda daha geniş bilgi verilecektir.

3 A. Muhtar Efendi'nin müracaatı (12 Kasım 1870) neticesinde matbaa açıp açmadığını henüz tespit edemedik (*BOA Zabtiye Ayniyat Defteri* No. 1058. s. 24). Aynı şekilde müracaatı (25 Ocak 1876) bilinen ikinci şahıs Kâğıtçı Mehmed Efendi'dir (*BOA-Zabtiye Ayniyat Defteri*, No. 1062, s. 221).

hamid devrinde gerçekleşmiş ise de bu bir bahs-i digerdir.

Bâbıâli'de kitapçıların açılması, yâni diğer bir ifade ile kitabın tütüncü ve tömbekici dükkânlarından kurtulması hikâyesinin ilk safhası, henüz asgarî bir seviyede bile, aydınlığa kavuşamamıştır. Hikâyenin başlangıcında trajik bir kısım bulunmaktadır: Toros isminde biri, Arakel'den de önce, Bâbıâli'de, sonradan Reşid Efendi Hanı olan ve o zamanlar İkdam Matbaası bulunan hanın kapısı karşısında, bir zamanlar ünlü hakkâk Antranik'in bulunduğu dükkânda bir kitapçı dükkânı açmış, ancak işler yürümeyince kitapları çuvallara doldurup okka hesabıyla satarak bırakıp gitmişti[4].

Toros Efendi'ye rağmen Bâbıâli'nin ilk kitapçısı olarak Arakel Efendi zikredilmektedir. Hakkında pek az bilgi bulunabilen Arakel Afyonkarahisarlıdır. İstanbul'a geldiği vakit yeni basılan kitaplar tütüncü ve tömbekici dükkânlarında satılıyordu. Sadece kitap satılan dükkânını ve bir müddet sonra da ismini taşıyan matbaasını (1899) Bâbıâli'de açtı. Zamanında bütün mekteplerde okunan *Talim-i Kıraat'i* ilk defa kendisi toplayarak Muallim Naci'ye tashih ettirdikten sonra bastırmıştır. Arakel, kitaplarını devrin en şöhretli muharrir ve müelliflerine hazırlatmayı şiar edinmişti. Bu, bastırdığı kitaplara ayrı bir kıymet kazandırıyordu. Kitapçılıkta sadakatle koruduğu düsturları vardı. Kitaplarının fiatlarını kat'iyen kırmaz, her şeye rağmen yüksek fiatla satmak isterdi. Sonunda bu yüzden borçlandı ve nihayet borcunu ödeyemez hâle gelince de iflâs etti. Herhalde tarihimizin ilk müflis kitapçısı oldu. Dükkânını da en

Kaspar Kitabhanesi Esâmi-i Kütübü

çok borçlu olduğu Andon Nahnikyan'a terkederek sefil ve perişan bir hâlde Bâbıâli'den geçti, dünyadan da göçüp gitti. Bu arada neşrettiği *Mektep* mecmuası da mekteplilerin en büyük bilgi kaynaklarından biri olmuştu[5].

[4] Ahmet Rasim, "Matbuat Tarihinde Bir Nokta Daha", *Vakit*, No. 1352 (15 Eylül 1921) s. 3. Bu yazıyı M. Süleyman Çapanoğlu da aynen iktibas etmiştir (*Basın tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, İstanbul, 1962, s. 44-48).

[5] Arakel'in hazırlatıp bastırdığı bir kataloğu (*Arakel Kitaphanesi Esâmi-i Kütübü*, İstanbul, 1301 272+7 s.). O'nun Türk Kitapçılığındaki müstesna yerinin de bir delilidir ve aynı zamanda bu bakımdan çok kıymetli bir bilgi hazinesidir. Arakel hakkındaki tek mehacımız şu yazı oldu: "Babıali'nin eski kitapçıları", *Kitap ve Kitapç lık*, Sayı 25 (15 Şubat 1937) s. 4; Ne doğum, ne de ölüm tarihini tespit edebildik. Bu yazıyı Server R. İskit aynen naklediyor (*Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1939, s. 117-121); *Mektep* için bkz. Necat Birinci, "Mekteb", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1986, C. 6, s. 229-230

İlk kitapçılar hakkında yazılanlar anabatları ile bunlardan ibaret ise de gerçeğin bunlardan ibaret olmadığı açıktır. Zira her meslekte olduğu gibi kitapçılıkta da ilki tespit etmek bu kadar kolay olmasa gerektir. İstanbul'un en eski kitapçılarından Hacı Kasım Efendi (Hoy, 1841-İstanbul, 8 Nisan 1932) İstanbul'a geldiği sene (1862) girdiği kitapçılık âleminin 1280'deki (1863-64) mensupları olarak Çemberlitaş'taki Celil Ağa ile Köprübaşı'ndaki Aleksan Ağa'nın yanısıra Tönbekücü Hasan Ağa'dan bahsetmekte; Kitapçı Arakel'ler, Karabet'ler ve Kaspar'ların bu mesleğe 1290-1295 seneleri arasında girdiğini ifadeden kendisini alamamaktadır. 1862'de Hakkâklar Çarşısında (şimdiki Sahaflar Çarşısı) kitapçılığa başlayan Hacı Kasım Efendi'nin ilk kitapçı hakkında bir isim verememesi üzerinde durulması gereken bir husustur. Bu arada kendisinin ilk olma iddiasında bulunmaması da ayrıca dikkati çeken bir keyfiyettir. Diğer taraftan Kur'an'ın ilk defa izinsiz olarak Hacı Kasım Efendi tarafından basıldığı anlaşılmaktadır ki bu kitapçılık tarihinin ilklerinden biri olmaktadır[6].

Kaspar Efendi'nin Hayat Hikâyesi:

Bâbıâlî kitapçılarının en mühimlerinden biri de Kaspar Efendi'ydi[7]. Kısa süren bir ömüre rağmen Kaspar Efendi Bâbıâlî Caddesi'nde derin izler bıraktı. Devrin kitapçıları arasında ismi ilk hatırlananlardan biri de daima O olmuştur[8].

Kaspar, 23 Ocak 1860 tarihinde Kayseri'de doğdu[9]. Kendisinden küçük kardeşleri *Hazine-i fünûn* mecmuası ve Asır Kütüphanesi sahibi Kirkor Faik[10], Vatan Kütüphanesi sahibi Ohannes Ferid Bâbıâlî'nin diğer ünlü kitapçıları oldular. İstanbul Hukuk Mektebi mezunlarından

6 Nâşid Baylâv, *İlk Türk Kitapçılarından Hacı Kasım Efendi*, İstanbul, 1962 s. 6-20

7 Kaspar'ın ismini A. İhsan Tokgöz (*Matbuat Hatıralarım*) Kaspar (İstanbul, 1930, C. I, s. 33) ve bir başka yerde (İstanbul, 1931, C. II, s. 112) Gaspar, Gövsa ise (*Meşhur Adamlar*, İstanbul, 1 33-1935, C. 3, s. 872) Kaspar şeklinde veriyor. Hakkındaki bir yazı (*Kitap ve Kitapçılık*, a.g.m., s. 3-4) ve bu yazıyı nakleden Server R. İskit ise (a.g.e., s. 117-118) ismi Kaspar imlâsıyla veriyorlar.

8 Hayatı bir ansiklopediye (İ.A. Gövsa, a.g.e., s. 872) madde olabilmiş nâdir kitapçılardan biri olmasına rağmen Ahmet İhsan Tokgöz'ün hâtıralarının sözüm ona yalınlaştırarak baskıya hazırlayan Bay Alpay Kabacalı tek satır bile bilgi vermemiştir (*Matbuat Hâtıralarım*, İstanbul, 1993) yeri gelmişken ifade etmek gerekir ki Bay Kabacalı'nın hazırladığı bu baskı ilmî araştırmalarda kullanılmayacak bir haldedir (Ali Birinci, "*Matbuat Hatıralarım*'ın karartılan talihi", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 118 Ekim 1993, s. 61-64). Bay Kabacalı'nın bu yazımıza verdiği seviyesizlik nümunesi yazısı için bkz. Aynı dergi, Sayı: 119, Kasım 1993, s. 2

9 "Müdir-i mes'ulümüz Kasbar Efendi" *Maarif*, No. 135 (19 Mayıs 1309-1310) s. 66; İbrahim Alâettin (Gövsa), a.g.e., s. 872; *Kitap ve Kitapçılık*, a.g.m., s. 3-4; Server R. İskit, a.g.e., s. 117-118.

10 Kirkor Faik Kayseryan, Kaspar'ın küçük, Vatan Kitaphanesi sahibi Ohanes Ferid'in büyük kardeşiydi. Kirkor da işe ağabeyinin Ohanes Ferid'le kendisini Kayseri'den getirtmesini takiben gazete müvezzii olarak başladı. Yedikule dışındaki Kazlıçeşmeye kadar giderek gazete satıyordu. Daha doğrusu kendisine verilen hat bu şekilde tespit edilmişti. Çıkarmakta olduğu *Hazine-i Fünûn*'dan (Aded 1 3 Temmuz 1308, s. 2) anlaşıldığına göre 1875 senesinde İstanbul'a gelmiş olmalıdır. Bir müddet sonra Bâbıâlî'de önce Asır Kitaphanesi'ni, sonra da *Musavver Terakki Gazetesi*'ni ve matbaasını kurdu (1896). Bir taraftan kitap bastı, diğer taraftan da *Musavver Terakki Gazetesi*'ni, *Mecmua-i Lisan*'ı ve kitaphanesinde onyedi sene tarih yazarlığı yapan O. Aznavur'un başmuharrirliği ile *Zagik* (1887) isimli Ermenice gazeteyi çıkardı. En büyük emeli günlük bir gazete çıkarmaktı. Bunu gerçekleştiremeden öldü (*Kitap ve Kitapçılık*, a.g.m., s. 4; Server İskit, a.g.e., s. 118). Ahmet Rasim'in (a.g.m.) bildirdiğine göre Kirkor, kitaphanesinin yanması üzerine kitapçılığı bırakmak zorunda kaldıktan sonra bir müddet bakkallık da yapmış, veresiye yüzünden bundan da vazgeçmiştir. A. Rasim'in Kirkor'la sohbetini naklettiği yazısı (bkz. dipnot 4) 15 Eylül 1921 tarihlidir.

dâvâ vekili Artin Kayseryan bir diğer kardeşiydi[11]. 17 mayıs 1879 Cumartesi günü, cebinde birkaç yüz kuruş sermaye ile İstanbul'a ayak bastığında yirmi yaşının içindeydi[12].

Kaspar da, diğer meslektaşları gibi, işe gazete müvezziliği ile başlamıştı. Daha önce bazı küçük alış-veriş işlerinde bulunmuş ise de bundan hemen vazgeçmişti. Kaspar, Arakel ile Köprü başında; Karabet ise Beyazıd tarafında müvezzilik yapıyorlardı. Sermayesini beş-on sene zarfında önce birkaç yüz, daha sonra birkaç bin liraya yükseltti[13]. Artık gönül verdiği kitapçılığa başlayabilirdi.

Kaspar, önce Beyazıd'da Tramvay Durağı civarında küçük bir kitapçı dükkanı* açtı. Bir müddet sonra yine Bâbıâlî'nin ünlü kitapçılarından biri olarak tarihe geçen Karabet Efendi'yle müştereken Bâbıâlî Caddesi'nde, Ermeni harfleriyle Türkçe olarak çıkarılan *Ceride-i Şarkiye* gazetesinin matbaası (kuruluşu 1877 (1293) altındaki sucu dükkânında açtı[14]. Bu beraberliğin kaç sene devam ettiği bilinmiyorsa da vefatından altı sene önce yâni 1888'de kendi kitaphanesini, Kaspar kütüphanesini; 28 Ocak 1889 tarihinde ise yine kendi ismini taşıyan matbaasını ve mücellithanesini Bâbıâlî Caddesi'nde (no. 23, 25 ve 27) açmaya muvaffak oldu[15].

Kitapçılık tarihimizin ilk hatırlanan isimlerinden biri olan Kaspar yeni kavuştuğu matbaa, mücellithanesi ve kitaphanesi'nin başında sadece altı sene bulunabildi. Bunun son bir senesini ise müvezzilik devrinin menhus yadigârı olan romatizma yüzünden hasta yatağında geçirdi. Nihayet 23 Şubat 1894 Cuma günü Gedikpaşa'da Kilise Sokağı'nda 22 numaralı hanesinde hayata vedâ etti. Bir 23 Ocak günü (1860) Kayseri'de başlayan hayat bir başka ayın, Şubatın (1894) 23'ünde İstanbul'da nihayet bulmuştu. Otuzdört yaşını bitireli tamamı tamamına bir ay geçiyordu. Osmanlılarda yeni nev'î, yâni sadece matbu eser satan kitapçıların en kıdemlisi ve en gayretlisiydi. Pazar günü akraba ve ahbabından zevat olduğu hâlde Balıklı Kabristanı'na defnedildi[16]. Dört sene önce evlenmiş, biri kız, biri erkek iki çocuğu olmuştu; vefatında sadece kızı hayattaydı. Ölümü üzerine genç refikası, kitaphane-

Kirkor'un bu tarihte sağ olduğu anlaşılmaktadır. O, bu tarihten, belki de kendisini çok seven Ahmet Rasim'den (21 Eylül 1932) sonra ölmüştür. A. Rasim, O'nun ölümünden haberdar olsaydı hakkında muhakkak bir yazı yazardı diye düşünmek mâkul görünüyor.

11 Kardeşlerden Ohanes Ferid ile Artin Kayseryan hakkında bir bilgiye rastlayamadık.

12 *Maarif*, a.g.m., s. 66; *Kitap ve Kitapçılık*, a.g.m., s. 3; İskit, a.g.e., s. 117; Kardeşi irkor Faik'in Mecmuası *Hazine- Fünûn* ("Kaspar Efendi", Aded 38, 17 Mart 1310, s. 301) Kaspar'ın İstanbul'a gelişi için 1875 (1292) senesini vermektedir. Biz, Kaspar'ın kendi mecmuası *Maarif*teki tarihi tercih ettik.

13 " aspar Efendi". *Hazine-i Fünûn*, a.g.m., s. 301; Ahmed Rasim, a.g.m., s. 3; Çapanoğlu, a.g.e., s. 47.

14 *Hazine-i Fünûn*, a.g.m., s. 301; Ahmet Rasim, bu dükkânın adresi olarak Kirkor Faik'in Eski Zabtiye Sokağı'nın (şimdi Âşir fendi Caddesi) girişindeki bir dükkândan bahsediyor (agm). S.M. Alus'un yazısına göre bu yerin sokağa girişte sağ köşe olduğu anlaşılıyor.

15 *Hazine-i Fünûn*, a.g.m., s. 301; Kaspar'ın matbaa ruhsatı 28 Ocak 1889 tarihini taşıyor (*BOA-DH-MM Defteri* No. 2944-3, s. 14). Ruhsat 9 Kasım 1897 ta hinde tecdid edilmiştir. Caddenin 25 numarasında bulunan matbaa Türkçe, Fransızca, Ermenice ve Rumca kitap basabiliyordu. Ayrıldığı iş ortağı arabet Efendi Üsküdar'da İcadiye'de Hamamcıbaşı sokağında oturuyordu ve kendinden çok sonra 10 Haziran 1893'te matbaasını yine Bâbıâlî'de 20 no.lu mahâlde açabilmişti (Aynı defter s. 81): Kaspar'ın ruhsattaki ismi de kardeşlerinde olduğu gibi eyseryan ekiyle verilmiştir. Biz, tanındığı üzre, sadece Kaspar dedik.

16 (Ahmet İhsan Tokgöz), "Kaspar fendi", *Servet-i Fünûn*, no. 158 (10 Mart 1310) s. 27-28; *Hazine-i Fünûn*, a.g.m., s. 301-302; *Maarif* (a.g. .) Kaspar'ın tam bir sene dört gün hasta yatağında kaldığını bildiriyor.

nin kâtibi Perseh Keşişyan'la evlendi[17].

Kaspar'ın Neşriyat Tarihimizdeki Yeri:

Kaspar Efendi meşakkatli bir çalışma safhasından sonra 1888'de kitaphanesini,bir sene sonra matbaasını açmıştı. Matbaası Bâbıâlî Caddesi'nin 25 numaralı hanesindeydi. Bunun iki tarafında bulunan 23 ve 27 numarada da kitaphane ve mücellithanesi bulunuyordu. Yalnız bu numaraların hangisinin kitaphane, hangisinin mücellithane olduğu ayrı ayrı belirtilmemiştir. Bu numaralar Âşir Efendi Caddesi'ne (eski Zabtiye Sokağı) girişine yakın, yokuşun sağ sırasında bulunuyordu.

Kaspar Efendi'nin kitapçılığa başladığı devir Maarif Teşkilâtı'nın imparatorluk coğrafyasına yayıldığı, ibtidaîlerin, rüştiyelerin ve idadilerin açıldığı bir zamana denk düşüyordu[18]. Her çeşit kitap, mecmua, gazete ve bilhassa ders kitaplarına ihtiyacın ve talebin her geçen gün artması bu vâdide çalışacak olanlara yeni yeni fırsatlar yaratıyordu. Kaspar'ın böyle bir vasatta çalışkanlığı bir araya gelince ortaya Bâbıâlî'nin ilk dikkate kitaphane, matbaa ve mücellithâne sahiplerinden biri çıkmıştı. O, kendi çıkardığı *Maarif*'in ifadesine göre ondokuz; kardeşi Kirkor Faik'in *Hazine-i Fünûn*'una göre onbeş yaşında İstanbul'a gelmiş ve kendi gayretiyle bu şehirde Türkçe ve Ermenice okuyup yazmayı öğrenmişti. Kitapçılığı bir sevda hâline getirmişti. Kitap müellifleriyle ve muharrirleriyle münasebetlerinde nâzik ve güleryüzlüydü[19].

Mektepler için bastığı kitapları Tedrisat-ı İbtidaiye Kütüphanesi, Tedrisat-ı Rüştiye kütüphanesi, Tedrisat-ı İdadiye Kütüphanesi ve Tedrisat-ı Aliye kütüphanesi adı altında tasnif etti. Kendi ifadesine göre beşyüz civarında kitap basmıştı. Bu hizmetlerinden ötürü kendisine II. Abdülhamid tarafından beşinci rütbeden Mecidî nişanı ihsan buyuruldu[20].

Kaspar'ın bastığı kitaplarının bir dökümünü yapmak ayrı bir araştırma mevzuudur ve bir yazının sınırlarını aşmaktadır[21]. Kitapları bir taraftan matbaasında bastırırken, diğer taraftan da mücellithanesinde ciltlettirmiştir. Talebe-

[17] Parseh Keşişyan'ın Kaspar Kitaphanesi'ni ne kadar yaşattığını ve kendisinin ne kadar yaşadığını bilemiyoruz. Ancak, o ayrıca Tefeyyüz kütüphanesini kurmuş ve birçok mektep kitabı bastırmıştır, 1937'de sağdı ("Bâbıâlî'nin Eski Kitapçıları", *Kitap ve Kitapçılık*, Sayı 26, 15 Şubat 1937, s. 4).

[18] Geniş bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul, 1980, 277 s.

[19] *Hazine-i Fünûn*, a.g.m., s. 302

[20] Heye -i Tahririye, "Tahdis-i Nimet", *Maarif*, No. 71 (29 Teşrin-i evvel 1308-10 Kasım 1892) s. 1; Kaspar'ın Şükran-nâmesi, "Arz-ı şükran ve tahdis-i nimet" No. 72 (5 Teşrin-i sânî 1308) s. 308-309; Kardeşi Kirkor Faik de, birçok meslektaşları gibi, beşinci rütbeden Mecidî nişan ihsan buyrulan bir başka kitapçıdır. (*Hazine-i Fünûn*, No. 6, 4 Ağus os 1310, s. 42). Arzu edenler zamanın gazete ve mecmua sayfalarında, ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki *Taltifat Defteri*'nde benzeri birçok kayıt bulabilirler.

[21] Kaspar'ın neşrettiği kitapların kataloğlarından Millî Kütüphane'de (Ankara) bulunanların künyeleri ve numaralarını veriyoruz: 1) *Kaspar Kütüphanesi Esami-i Kütüb*, (y+y) 29 s. yeşil kâğıtlı. Bu sondan eksik olsa gerektir (1973 A 697). 2) *Kaspar Kütüphanesi Esami-i Kütübü-zeyl*, aspar Matbaası, İstanbul, 1307, 29 s. Nohudî kâğıtlı (06 MK FHT. A. 1861); Bu son kataloğa göre Kaspar Efendi son 8-9 ay zarfında (Tedrisat-ı İbtidaiye Kütüphanesi 19, Tedrisat-ı Rüştiye Kütüphanesi: 12, Tedrisat-ı İdadiye Kütüphanesi:7, Tedrisat-ı Aliye Kütüphanesi: 1, Kaspar Kütüphanesi Romanlar 15, Âsâr-ı Müteferrika: 11, Ermeni harfli eser:2) 67 eser neşretmişti. 3) *Kaspar Kütüphanesi Esami-i Kütübü*, Kaspar Matbaası, İs anbul, 1308 112 s. Pembe kâğıtlı (1966 A. 692), 4) *Kaspar Kütüphanesi Esami-i Kütübü*, Kaspar Matbaası, 1311 176 s. Yeşil kâğıtlı (1966 A 693), 5) *Kaspar Kütüpha i Esami-i Kütübü*, Kaspar Matbaası, 1312, 191 s. pembe kâğıtlı (1971 A. 387).

lere dağıtılan ciltli mükâfat kitapları arasında Kaspar'ın mücellithanesinden çıkanlar hâlâ sahaf raflarında bulunabilmektedir. Diğer taraftan, Arakel'in aksine, Kaspar her fırsatta tenzilât yaparak kitaplarını okuyucuya ulaştırmıştır. Posta ücreti de kendisine ait olmak üzere beş ay müddetle yüzde on tenzilât yapmasının[22] yanısıra bilhassa cülûs münasebetiyle daha büyük tenzilâtla kitap satıyor; üstelik buradan sağladığı hâsılatın bir kısmını hayır müesseselerine bağışlıyordu. Bu cümleden olarak 1892 senesinde 31 Ağustostan itibaren yüzde yirmibeş tenzilâtla kitap satarak toplanan 263 kuruş 10 paranın yarısını Darülaceze'ye verilmek üzere Dahiliye Nezareti'ne teslim etmiş; ayrıca bu tenzilât iyi bir şekilde duyurulamadığı gerekçesiyle iki ay daha uzatılmıştır[23].

Kaspar diğer taraftan müellif, muharrir ve mütercimlerin eserlerinin telif hakkını en uygun şartlarla almayı taahhüt ediyor; müştereken veya kendi hesaplarına kitap bastırmak isteyenlerin kendisine olan basma masraflarının bir kısmını kitabın hâsılatından tahsil ediyordu[24]. Gerçekleştirilen bir başka iş ise İstanbul'da basılan belli-başlı gazetelere abone kaydetmekti. Bunlardan *Tercüman-ı Hakikat* ve *Saadet* gazetesinin (seneliği sikke-i hâliye ile 291 kuruş, 20 para; altı aylık 155 kuruş, 30 para, üç aylık 83 kuruş); *Tarik* (Mecidiye 20 kuruş hesabıyla seneliği 250, altı aylığı 13, üç aylığı 70), *Mizan* (Mecidiye 20 kuruş hesabıyla 100 nüshası 100, elli nüshası 55), *Osmanlı* (seneliği 134), *Servet* (seneliği 260, altı aylığı 140), *Zuhur* ve *Sabah* (seneliği 130, altı aylığı 70 ve *Musavver Cihan* (seneliği 130, altı aylığı 70) gazeteleri zikredilebilir. Kütüphane neşrettiği romanlar için de Dersaadet için 20; taşra için posta ücretiyle beraber 25 kuruşa abone kabul ediyordu[25].

Kaspar'dan günümüze kalan bir hâtıra da *Maarif* mecmuasıdır[26]. Ahmed Naci adına alınan imtiyazla çıkarılan *Maarif*in zamanın *Mektep* ve *Hazine-i Fünûn*'la beraber en mühim mektep ve çocuk dergilerinden biri olduğu, talim ve terbiye tarihimizde mühim bir yer tuttuğu açıktır[27].

İlk sayısı, 24 Nisan 1892 tarihinde çıkan mecmua siyasiyattan maada herşeyden bahsediliyor ve Perşembe günleri çıkıyordu. Fiatı 20 paraydı. 16 sayfalık hacmi Kaspar'ın ölümünden sonra (no. 137, 2 Haziran 1310) 8 sayfaya indi. Mecmua ikinci senesinde her nevî ilmî ve fennî yenilikleri takip etmeyi ve duyurmayı vaad ediyordu. Bunun yanısıra hukuk, bahriye, riyaset, riyazet ve ticaret gibi mevzularda da yazılar koymaya başladı. Ayrıca ilk sayfada bastığı şahıs veya başka şeylerin resimleri hakkında yazılar ilâve edildi. Derginin fiatını artırmaksızın daha çok resim koymak için matbaa-

[22] *Kaspar Kütüphanesi Esami-i Kütübü*, (y.x.y.) 29 s. (1973 A 697)

[23] "İfade-i Mahsusa" *Maarif*, No. 72 (5 Teşrin-i sânî 1308) s. 316.

[24] *Kaspar Kütüphanesi Esami-i Kütübü*, 1311, s. 16.

[25] *Kaspar Kütüphanesi Esami-i Kütübü-zeyl*, s. 28-2

[26] Kaspar, haftada iki defa ulûm ve fünun'dan bahis *Mektep* isimli bir mecmua neşrine ruhsat için verdiği arzuhâl 10 Şubat 1305 tarihini taşımaktadır (B.O.A. Dahiliye Nezareti Matbuat Müdiriyeti Defterleri, no. 2949-8, s. 16) Ancak bu iznin *Maarif* olarak çıktığı anlaşılıyor.

[27] Bu mecmuaların her biri hakkında, Eğitim fakültelerinde, tez yapılmalıdır.

nın hakkâk dairesi genişletildi ve yeni aletlerle ikmâl edildi. Eskisine nisbetle bir kat daha âlâ kağıda basılmaya başlandı ve mecmuadaki riyasiye meselelerini ilk çözenlere hediyeler verme usûlünü getirdi[28]. Mecmua üçüncü seneye girerken bu defa iyi kâğıt (Avrupa) kullanmaktan yerli malı (sanayi-i dahiliye) kağıdı kullanmayı tercih ettiğini duyuran mecmuada devrin ünlü imzaları görülmektedir. Yazı ve şiirlerin altında bulunan imzalardan bâzılarını, bir fikir verebilmek maksadıyla, sıralıyoruz: Âvanzâde Mehmed Süleyman, Abdülahad (Yusuf Kemal Tengirşek'in kardeşi), Dr. Şükrü Kâmil (Talimcioğlu), Hocazâde Cevdet (Ahmet C. Öğretmenoğlu), Şeyh Vasfi, Mehmed Celâl, Muallim Feyzi, Şerafeddin Mağnumî, Ahmed Cemal, Andelib (Faik Esad), Tevfik Lâmih, Zeki Megamiz, Hüseyin Vassaf, Siyret (Hüseyin S. Özsever), Ferid (Kam), Mustafa Hayrullah (Diker), A. Nadir (Ali Ekrem Bolayır), A. Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Ahmed Hikmet (Müftüoğlu), Haydar Rıfat (Yorulmaz), ibn Fikri Lütfi (Lütfi Fikrî), Resmolu Ahmed (A. Cevad Emre), İsmail Safa, Halid Safa. Son sayılarda Samih Rifat mecmuanın başmuharirliğinde bulunmuştu.

Maarif'in ilk dizisi 204 (9 Teşrin-i sânî 1311) sayı çıkmıştır. Kaspar Efendi'nin görebildiği son sayısı 134. (22 Şubat 1894) numaralı olanıydı. Ertesi gün (23 Şubat 1894) ölümü üzerine sonraki sayısı (135) ancak 31 Mayıs 1894 Perşembe günü çıkarılabilmişti. Mecmuanın 35 sayılık ikinci dizisi, yine haftalık olarak 21 Kasım 1895-10 Eylül 1896 tarihleri arasında çıkarıldı ve bu son sayı ile neşriyat dünyasına veda etti. Kaspar'ın işaret edilmesi gereken son bir icraatı da *Mükemmel Kâmus-ı Osmanî* (Kaspar Kütüphanesi, 1309 448 s.) isimli lügati basmasıdır.

Kaspar Efendi'nin vefatının üzerinden tam yüz sene geçti. 19. asrın son çeyreğinde mektep seferberliğine matbaası, mücellithanesi ve kitaphanesi ile katılanların ön safında bulunanlardan biri olmuştu. Büyük bir karasevda ile kurduğu kitaphanesinin başında sadece altı sene bulunabilmiş; bunun da son bir senesini romatizma ağrıları içinde kıvranarak yatağında geçirmişti. Delikanlı denecek bir yaşta hayata veda ettiğinde sadece 34 yaşındaydı ve maarife hizmetlerinden ötürü beşinci rütbeden Mecidî nişanına nail olmuştu. Şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da kitapçılık tarihimizin minnetle anılacak, ismi kitabın sevdalıları arasında dilden dile dolaşacaktır. Toprağı bol olsun.

---

[28] Matbaa ve Kütüphane sahibi Kaspar, "İfade-i Mahsusa", *Maarif*, no. 53 (2 Temmuz 1308) s. 1-2.

Musavver Şikago Sergisi (1893)

-ABD'nde İlk Türkçe Süreli Yayın-

M. Bülent Varlık

Reşat Göndem'in anısına saygıyla

Amerika kıtasının Avrupalılar tarafından keşfinin 400. yılı nedeniyle 1893'te Chicago'da Osmanlı Devleti'nin de katıldığı uluslararası bir fuar açılmıştır. Fuar nedeniyle, Chicago'da, resmi Osmanlı Devleti Pavyonu'nun yanısıra bir de Türk köyü inşa edilmiştir. Camisi, çeşmeleri, dikilitaşları ile minyatür bir "Osmanlı At Meydanı"nın yaratıldığı Türk köyündeki pavyonlarda Osmanlı Devleti'nde imal edilen ürünler sergilenmiş, lokantada Türk yemekleri tanıtılmış, atlı ve develi süvariler gösteriler yapmış, ayrıca Suriye'den gelen Hıristiyan sanatçılardan oluşan bir tiyatro çeşitli oyunlar sahnelemiştir. . Bir diğer önemli etkinlik ise ABD'nde ilk kez Türkçe bir gazetenin çıkarılmasıdır. *Musavver Şikago Sergisi* adını taşıyan bu süreli yayının imtiyaz sahibi, fuarda görevli olan Osmanlı heyetinden Süleyman El Bustani'dir [1]. Gazetenin muharrirliğini de Ubeydullah Efendi yapmıştır[2]. Osmanlı yönetimine karşı bir kişi olan Ubeydul-

---

1 Süleyman el Bustani, 1856 yılında Lübnan'da doğdu. 1863 yılından 1871 yılına kadar Beyrut'ta eğitim gördü. Daha sonra *el-Cinan* ve *el-Canna* dergilerinde çalıştı, *Dairat el-Maarif*e çeşitli makaleler yazdı, 1875'e kadar *el-Cunayna* gazetesini .idare etti. Daha sonra ticaretle uğraştı, Bağdat Ticaret Mahkemesi'ne aza oldu. 1885 yılında Beyrut'a döndü, *Dairat el-Maarif*in Türkçe baskısına izin alabilmek amacıyla kısa bir süre için İstanbul'a gitti, Sadrazam Said Paşa'nın yardımıyla bu izni temin etti. Ancak, yerel yönetimin baskı işini engellemesi üzerine 1887 yılında Mısır'a, 1888'de Hindistan yolu ile İran'a gitti ve orada iki yıl kaldı. Ardından tekrar İstanbul'a geldi ve 1893 yılında Şikago Sergisi heyeti ile birlikte ABD'ne gönderildi. Chicago'da *Musavver Şikago Sergisi* gazetesini çıkardı. İstanbul'a dönünce Irak'ta sulama işlerine ilişkin bir proje hazırlad . 1898'de Lübnan'a döndü. İstanbul'da bulunduğu sırada başladığı Homer'in *İlyada* adlı eserinin tercümesini 1904'te Kahire'de yayınladı. 1908'de İttihat ve Terakki adayı olarak Beyrut mebusu seçildi. 1910'da Meclis-i Ayan Azası ve daha sonra başkan vekili oldu. 1913'te Sait Halim Paşa kabinesinde ticaret-ziraat-orman ve maden nazırlığı yaptı. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında görevinden istifa ederek İsviçre'ye, 1924 yılında da New York'a gitti ve ertesi yıl orada öldü. Geniş bilgi için bkz: C. Brockelmann; "Bustani", *İslam Ansiklopedisi*, 2. cilt, Milli Eğitim Basımevi, stanbul-1961, ss: 824-825.

2 Ubeydullah Efendi, 18 8'de zmir'de doğdu. Rüştiye ve medrese eğitimi gördü. Daha sonra İs-

lah Efendi'nin muharrirliğe getirilmesi ilginçtir. Konu ile ilgili olarak Ubeydullah Efendi anılarında şunları yazmaktadır:

"Bustani Efendi'yi... İstanbul'da iken bir vasıta bularak tanımış ve bir iki kere kendisiyle mülakat etmiştim. Lakin Amerika'da gazeteden ve benim muharrirliğimden filan hiç bahs açılmamıştı... Ben Chicago'da kendisini bulduğumda gazetesi için muharriri var mı, yok mu diye sordum. Henüz olmadığı cevabını aldım. Kendimi arz ettim. Sergide Osmanlı komiseri olan Hakkı Bey'in (Muahharen Sadrazam olan Hakkı Paşa) muvafakatiyle meşrut olarak beni muharrirliğe kabul edeceğini vaadetti... Bustani efendi bir iki gün zarfında Hakkı Bey'i gördü. Soracağını sordu. Hakkı Bey, Süleyman Bustani efendi'ye verdiği cevabında: 'Ubeydullah Efendi'den daha iyi bir muharrir bulamazsınız. Siz bana haber vermiş olunuz. Gazete intişara başladığı zaman ben birinci numarasını mabeyne gönderirim ve Ubeydullah Efendi'nin muharrir olduğunu da yazarım. Oradan (la) yahut (naam) cevabı gelinceye kadar da sergi biter. İş olur gider' demiş. Süleyman Efendi bunu bana haber verdiği zaman beni muharrir addettiğini söyleyerek ne ücret istediğimi sordu. Ben de ücreti kendisine havale ettim. Altı ay devam edecek olan sergide her ay bir numara çıkarmak üzere altı adet Servet-i Fünun kıt'asında musavver olarak gazete çıkacaktı. Her adedinin ücreti tahririyesi olarak elli lira vereceğini söyledi."[3]

Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, belki de bir emniyet tedbiri olarak, Ubeydullah Efendi, gazetedeki yazılarının hiç birinde imzasını kullanmamıştır.

El Bustani, süreli yayının çıkarılması için İstanbul'dan ruhsat almış, gerekli olan hurufatı ve mürettibi de yine İstanbul'dan getirmişti[4]. Gazetenin mürettipliğini Dersaadet Mekteb-i Sanayii'nden mezun Mehmet bin Ali Efendi yapmıştır[5]. Gazete,

---

tanbul'da Tıbbiye'ye kaydoldu. Üç yıl devam ettiği Tıbbiye sırasında Jöntürkler'le ilişki kurdu, *Haver* gazetesinde ilk yazılarını yayımladı. *Servet* gazetesinde mütercimlik yaptı. Tıbbiye'den ayrıldıktan sonra Paris'e gitti, ardından Şam'da görev yaptı, Abdülhamit aleyhine faaliyetlerinden ötürü 13 ay hapis yattı. Hapisten çıktıktan sonra Chicago'ya gitti. Burada, altı ay boyunca *Musavver Şikago Sergisi* dergisinde muharrir olarak çalıştı. New York, Washington, Pittsburgh ve Cincinnati'de çeşitli işler yaparak geçimini sağladı, Meksika ve Küba'ya gitti. 1895 sonlarında İngiltere'ye geldi, *Din ve Dünya* adlı risalesini yay nlad , Cemiyet-i İslam'ın yayın rg ı *Hilal* gazetesine makaleler yazdı. 1897 yılı ortasında Paris'e git i. Daha sonra Filibe'de *Doğruyol* gaze esini yayınlayanlar arasında yer aldı. Bir süre sonra da İstanbul'a döndü. Ancak, Transvaal olayları ile ilgili olarak İngilizlerden yana tavır gösterince Taif'e sürgüne gönderildi, 1905 yılına kadar burada kaldı. 1905'te Mısır'a kaçtı ve İttihatçı arkadaşları ile buluştu. Daha sonra Avrupa'ya gitti, II. Meşrutiyet'in i an üzerine Türkiye'ye döndü. 1908'de Aydın mebusu olarak Meclis'e girdi. İttihat ve Terakki'yi destekleyen *El Arab* gazetesini Arapça olarak neşretti. 1912 seçimlerinde İçel, 1914 seçimlerinde İzmir mebusu seçildi. I. Dünya Savaşı başında propaganda çalışmaları için İran ve Afganist 'a gönderildi. Savaş sonunda Malta'ya sürüldü ve iki yıl esaret hayatı yaşadı. 1931 yı ında Beyazit vilayetinden 4. dönem mebusu seçildi, 5. dönemde de mebu luğa devam etti. 1937 sonunda İstanbul'a öldü. Yaşamı, eserleri ve görüşleri hakkında ayrıntılı bil i için bkz: A. Turan Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, İletişim Yay., İstanbul-1989, ss: 9-82. Ayrıca, kısa genel bilgi için bkz: Dündar Aktünal; "Gericiliğin Karşısında Bir Medreseli: Ubeydullah", *Cumhuriyet*, 25.Ağustos.1987.

3 A. Turan Alkan; *Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, s: 152.

4 A. Turan Alkan; *age*, s: 151.

5 *Musavver Şikago Sergisi*, No: 1. 1.Haziran.1893, s: 1. Mehmet Efendi hakkında kısa bilgi için bkz: A. Turan Alkan; *age*, s: 160-161.

Musavver Şikago Sergisi'nin ilk sayısı

Chicago'da bulunan J.B. Campbell&Co. matbaasında basılmıştır[6].

İngilizce adı *The Chicago Fair Illustrated* olan *Musavver Şikago Sergisi*'nin ilk sayısı 1.Haziran 1893 tarihinde yayınlanmıştır[7]. İkinci sayı Temmuz 1893'te, üçüncü sayı Ağustos 1893'te ve birlikte çıkanlan 4-5-6. sayı 15. Teşrinievvel (Ekim) 1893'te yayınlanmıştır. Gazetenin bedeli ilk üç sayıda 25 cent ve son sayıda 50 cent olup abone bedeli önce "Bir adet Osmanlı Lirası" olarak, son sayıda da 1.5 mecidiye olarak belirlenmiştir. Gazetenin idarehanesi sergi-i umumide Osmanlı köyündeki daire-i mahsusadır". Başlıkta, bazı editoryal bilgiler hem İngilizce, hem de Türkçe olarak verilmiştir. Birbirini takip eden sayfa numaralan ile yayınlanan gazete toplam 56 sayfadır.[8]

Musavver Şikago Sergisi'nin ilk sayısının ilk sayfasında II. Abdülhamit'e övgü dolu bir yazı yayınlanmıştır. Ubeydullah Efendi, anılarında bu durumdan büyük rahatsızlık duyduğunu kaydetmektedir[9]. İkinci ve üçüncü sayıların kapaklarında sergi ile ilgili fotoğraflar yer alırken gazete içinde de bazıları tam sayfa olmak üzere çok sayıda resim basılmıştır.

[6] *Musavver Şikago Sergisi*, No: 1, 1.Haziran 1893 s: 1. J.B. Campbell&Co. matbaası ve sağladığı imkanlar ile ilgili olarak bkz: A. Turan Alkan; *age*, s: 161.

[7] Gazetenin Mayıs başında yayınlanması planlanmış, ancak Chicago Sergisi'nin açılışının ertelenmesi üzerine ilk sayı Haziran'da çıkarılmıştır. Bkz.: "İtizar", *Musavver Şikago Sergisi*, No: 1, 1.Haziran.1893,s:3.

[8] Gazetenin tam bir kolleksiyonu 1962 SC 58 kayıt numarası ile Ankara Milli Kütüphane'de bulunmaktadır.

[9] A. Turan Alkan;*age*, s: 161.

Musavver Şikago Sergisi, bir yandan ABD'nde yayınlanan ilk Türkçe süreli yayın olması, bir yandan da dönemin en büyük uluslararası gösterisi olan Chicago Fuarında sergilenen eserler hakkında bir Türk aydınının bakış açısıyla bilgi vermesi bakımından önem taşımaktadır.

Açıklamalı Musavver Şikago Sergisi Bibliyografyası

Süleyman el Bustani; "Hüsn-ü İbtida" ,No: 1, Haziran-1893, s: 1.

"Mukaddeme: İzah Meram", No: 1, Haziran-1893, s: 2.
["Şu ceridenin neşr ve tesisinden maksadımız sergiyi ziyaret için Şikago'ya gelemeyenlerin piş-i intizar-ı itibarlarına sergiyi götürmektir. Demek isteriz ki, gazetemizi mütalaa edenler Şikago'ya gelmemiş olsalar bile sergiyi ziyaret etmiş ve acaib ve garaibini temaşa eylemiş olacaklardır"].

"Tayin-i Meslek", No: 1, Haziran-1893, ss: 2-3.
["Gazetede, sadece Chicago Fuarı ile ilgili bilgiler verileceği ve hiç bir şekilde siyasetten söz edilmeyeceği belirtilmektedir].

"İtizar", No: 1, Haziran-1893, s: 3.

"Amerika", No: 1, Haziran-1893, ss: 3-4.
[ABD hakkında kısa coğrafi ekonomik, hukuki, etnoğrafik bilgiler].

"Şikago", No: 1, Haziran-1893, ss: 4-6.
[Kentin gelişimi, ekonomik ve sosyal yapısı hakkında genel bilgiler].

"Sergi", No: 1, Haziran-1893, ss: 6-10.

Musavver Şikago Sergisi'nin sahibi Süleyman el Bustani

[Chicago Fuarı hakkında kısa bilgiler ile sergi alanının planı ve açılışa ait bir fotoğraf].

"Manzara-i Umumiye", No: 1, Haziran-1893, ss:10-11.
[Fuarın genel görünümü, binalar, yollar, havuzlar vb. hakkında bilgiler].

"Serginin Resm-i Küşadı", No: 1, Haziran-1893, ss:11-14.
[Fuarın açılışı sırasında yapılan törenler ile ilgili gözlemler].

"Hakkı Beyefendi Hazretleri", No: 1, Haziran-1893, s: 14.
[Fuarda Osmanlı Devleti Komiseri olan Hakkı Bey'in yaşamı hakkında bilgiler ve fotoğrafı].

"Kısm-ı Osmani'nin Resm-i Küşadı", No: 1, Haziran-1893, ss:14-16.
[Müslümanlığın ve Türklüğün Amerika'da büyük ilgi topladığı belirtilmekte, "...Amerikalılar, müslüman denilince tabiiyet-i Osmaniye ile müşerref olan Türkleri murad ederler. Hatta indlerinde Osmanlıların başlarına giydikleri fes, müs-

lümanlık alametindendir. Türklüğün, Osmanlılığın buralarda haiz olduğu şeref ve ehemmiyet kamilen padişahımız halife-i alimpenah efendimizin sayesindedir" denilmektedir. Daha sonra, fuarda Osmanlılara ait iki kısmın olduğu, bunlardan ilkinin resmi Osmanlı Pavyonu, diğerinin Osmanlı vatandaşları tarafından getirilen ürünlerin sergilendiği "Türk Köyü" olduğu açıklanmaktadır. Türk Köyü'nün bir fotoğrafının da yayınlandığı yazıda Osmanlılara ait kısımların açılış töreni detaylı olarak anlatılmaktadır].

"Sergi Nasıl Gidiyor", No: 2, Temmuz-1893, ss: 18-19.

"İdare-i Umumiye", No: 2, Temmuz-1893, s: 19.
[Fuar İdare Merkezi hakkında kısa bilgiler].

"Kadınlar Dairesi", No: 2, Temmuz-1893, ss: 19-21.
[Kadınlar tarafından yapılmış ürünlerin sergilendiği pavyona ilişkin bilgiler].

"Fahri Beyefendi", No: 2, Temmuz-1893, ss: 21-22.
[Fuarda görevli Osmanlı Heyeti'nin 2. Komiseri olan Fahri Bey'in yaşamı hakkında bilgiler ve fotoğrafı].

"Daire-i Osmaniye", No: 2, Temmuz-1893, ss: 22-24.
[Chicago Fuarı'nda Osmanlı Pavyonu olarak inşa edilen köşk ve burada sergilenen 13.000 üründen bazıları hakkında bilgiler verilmekte ve bu Pavyon'da 26.Haziran.1893 tarihinde düzenlenen tören anlatılmaktadır].

"Serginin Kusurları", No: 3, Ağustos-1893, ss: 26-27.

"Mamulat-ı Sanayii Dairesi", No: 3, Ağustos-1893, ss: 27-30.
[Sanayi ürünlerinin sergilendiği bölüm hakkında bilgiler].

"Yangın", No: 3, Ağustos-1893, ss: 31-32.
[Fuarda çıkan bir yangının oldukça detaylı olarak anlatımı].

"Cülus-u Hümayun", No: 4-6, Ekim-1893, s: 33.
[II. Abdülhamit'in tahta çıkışının yıl dönümünde Chicago'da yapılan tören hakkında ayrıntılı bilgiler].

"Şükran-ı Takdir", No: 4-6, Ekim-1893, s: 34-35.
[Chicago Fuarı'nın Osmanlı Devleti açısından başarılı geçtiğini belirtilmekte ve bir Chicago gazetesinde Osmanlı Pavyonu ve Türk Köyü ile ilgili olarak yayınlanan bir makale aktarılmaktadır].

"Sergiye Bir Nazar", No: 4-6, Ekim-1893, ss: 35-37.
[Fuarda yer alan pavyonlarla ilgili genel bilgiler].

"Midvay Plesantz", No: 4-6, Ekim-1893, ss: 37-40.
["Serginin pazar ve eğlence mahalli" olan bölgenin ve özellikle burada yer alan Türk Köyü'nün detaylı anlatımı].

"Nebze", No: 4-6, Ekim-1893, s: 40.
[Fuarda "bazısı tarihe, bazısı fenne, bazısı da sanayie müteallik" dikkate değer pek çok "acaib ve garaib"in bulunduğu, bunların bazılarının detaylı olarak anlatılacağı belirtilmektedir. *Musavver Şikago Sergisi*'nin son sayfasında da "İhtar" başlığı altında şu açıklama bulunmaktadır: "Hasr-ı ihsası mümkün olmayan acayib ve garaib maruzanın daha nice

emsal-i bediasını, sergiye dair her türlü tafsilatı ve mütalaanı müstebid edecek mütenevvi daha bir hayli malumatı havi olmak üzere tertib etmekte olduğumuz 'layiha' şamil olacağı cihetle bu nüshamızda bu kadar iktifa eyledik"].

"Yürür Yol", No: 4-6, Ekim-1893, ss: 40-41.
[Fuar alanında bulunan ve "İstanbul matbuatının müteharrik kaldırım tesmiye ettiği yürür yol" hakkında bilgiler].

"Rabida", No: 4-6, Ekim-1893, ss: 41-42.
[Kolomb'un İspanya'da yardım aldığı bir manastırın Fuar'da inşa edilen kopyasının tanıtımı].

"Kolomb'un Donanması", No: 4-6, Ekim-1893, s: 42.
[Kolomb'un donanmasında bulunan Santa Maria, Pinta ve Nina adlı gemilerin benzerlerinin tanıtımı].

"Altın Fabrika", No: 4-6, Ekim-1893, s: 42.
[Bir bira fabrikasının altından yapılmış modelinin anlatımı].

"Havada Yürür Köprü", No: 4-6, Ekim-1893, s: 42-43.

"24 Saat", No: 4-6, Ekim-1893, s: 43.
[Fuar alanında bulunan ve her biri farklı coğrafi bölgelerdeki zamanı gösteren 24 adet saat hakkında bilgi].

"Eyalet-i Mttüttehide Cumhuriyeti Hazinesi", No: 4-6, Ekim-1893, s: 43.
[Fuar nedeniyle basılan hatıra paralarının satılması amacıyla inşa edilen ABD Hazine Binası'nın modeli hakkında bilgi].

"Yerkes Teleskobu", No: 4-6, Ekim-1893, s: 43.
[Fuarda yer alan zamanın en büyük teleskobu hakkında bilgi].

"Meydan-ı Şeref", No: 4-6, Ekim-1893, s: 43-48.
[Fuar alanının büyük meydanlarından biri hakkında bilgiler].

"Fanus", No: 4-6, Ekim-1893, s: 48-49.
[Çok güçlü ışık yayan bir ampül hakkında kısa bilgiler].

"Yüzgeç araba", No: 4-6, Ekim-1893, s: 49.
[Suda da hareket edebilen ve insan gücüyle çalışan bir taşıt hakkında bilgiler].

"1000 Tarih-i Miladisinde Amerika'nın Keşfi", No: 4-6, Ekim-1893, s: 49, 51.
["Bin tarihinde Kaptan Leyf Erikson'un Amerika'yı Keşfi" adlı tablo hakkında bilgi].

"Reictağı Meclisi", No: 4-6, Ekim-1893, s: 51.
[Alman Meclis binasının ahşaptan yapılmış modeli hakkında bilgiler].

"Kaptan Androz'un Kotrası", No: 4-6, Ekim-1893, s: 51, 54.

"Fil Mamudu", No: 4-6, Ekim-1893, s: 54.

"Diplomat Baltası", No: 4-6, Ekim-1893, s: 54.
[Fuarda yer alan Gladstone'a ait balta hakkında bilgi].

"Dönme Dolap", No: 4-6, Ekim-1893, s: 54-56.
[Chicago Fuarı'nın simgesi olması amacıyla inşa edilen çok büyük bir dönme dolap hakkında bilgiler].

"Alp Dağları", No: 4-6, Ekim-1893, s: 56.
[Alp Dağları'na ilişkin bir panorama hakkında bilgiler].

"Altın Madeni Ocakları", No: 4-6, Ekim-1893, s: 56.
[Altın madeni ocağı maketi hakkında bilgiler].

* Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri

Mehmet Ölmez

Reşid Rahmeti Arat'ın Kutadgu Bilig metnini yayımlamasının üzerinden tam 47 yıl geçti.[1] Türkçenin en önemli yapıtlarından biri olan Kutadgu Bilig'in bu metin yayınına dayalı olarak bir çok çalışma yapıldı, çeşitli çalışmalarda da, örneğin Sir G. Clauson'un sözlüğünde, eski SSCB'de hazırlanan *Drevnetyurkskiy slovar'* (Eski Türkçenin Sözlüğü)'da birinci elden başvuru, malzeme kaynağı olarak kullanıldı. Daha sonra yine doğrudan Arat tarafından bu metne dayanılarak metnin bugünkü Türkçeye çevirisi ve yine onun ön hazırlıklarına bağlı olarak sözlüğü hazırlandı.[2] Gerçi geçen yüzyılın sonunda W. Radloff tarafından ilk önceleri sadece Uygur harfli nüshaya dayalı olarak başlatılan, daha sonra Arap harfli Mısır nüshasının bulunmasıyla her iki yazmaya dayanan bir metin yayını yapılmışsa da, Türkdilbilimi çevrelerinde de bilindiği üzere bu yayın metnin asıl yazıldığı dönemden uzak olarak, çağdaş Altay lehçelerinin ses özelliklerine göre hazırlanmıştır, dolayısıyla da bugün için kullanılamaz bir çalışmadır.[3]

1 *Kutadgu Bilig I, Metin.* R. R. Arat, TDK Ankara 1947 (1979[2], 1991[3]).

2 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*. Çeviri: R. R. Arat, TTK 1959 (1995[5]); R. R. Arat, *Kutadgu Bilig, III İndeks*. Yay. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce. TKAE İstanbul 1979.

3 A. Jaubert'in *Journal Asiatique*'de 1825'te çıkan yazısı ve J. Klaproth'un 1820'de çıkan

Arat'ın bu metin yayınına ve çevirisine bağlı olarak Kutadgu Bilig' in eski Sovyetlerde Rusça,[4] ABD' de İngilizce çevirileri yapıldı.[5] Dankoff'ça yapılan bu İngilizce çevirinin harfi harfine yapılan bir çeviri olmayıp metnin aslında yapılan kimi değişiklik ve düzeltileri de içerdiğini, Rusça çevirinininse manzum olduğunu özellikle belirtelim.

Bu çevirilerin dışında Kutadgu Bilig'in çağdaş Türk dillerine yapılan çevirilerinden de söz etmek gerekecek. Arap harfli ve manzum olmasından dolayı da özellikle Yeni Uygurca (→ YUyg.) ve Kazakça çevirilerden söz edeceğiz. Oldukça yakın bir dönemde çevrilmiş olması ve ülkemiz kitapseverleri arasında henüz duyulmamış olması nedeniyle KB'in Kazakça çevirisini duyurma isteği de bu yazının yazılmasına vesile olmuştur. Yeni Uygurca çevirisi ise yaklaşık on yıl öncesine dayanmakta, dolayısıyla da Türkdilbilimi çevrelerinde bilinmektedir.

6645 beyitlik bu şiir, yıllar sonra torunlarının, akrabalarının dilinde. Öncelikle tarih olarak daha eski olan YUyg. çeviriden başlayalım.[6] Çeviri 1984 yılında yapılmış. Büyük boy (ya. 19 x 26 cm), yeşil ciltli bir kitap, *Milletler Neşriyati*, yani "Halklar Yayınevi" tarafından yine *Milletler Basma Zavodi*, yani "Halklar Basımevi (harfiyen *Basım Fabrikası*)'nde ba-

kitabından 1970'lere değin yapılan çalışmalar için bkz. A. Dilâçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK. Ankara 1972, 1988²; Dilâçar'ın çalışması sonrasına ait. Kutadgu Bilig metnine dayanan belli başlı yayınlar ise şöylece sıralanabilir: R.R. Arat. *Kutadgu Bilig III. İndeks*. haz. K. Eraslan, O.F. Sertkaya. N. Yüce. TKAE. İstanbul 1979: Semih Tezcan. "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine". *Belleten*. *TTK*, C. XLV/2. Nisan 1981, sayı 178. ss. 23-78; Ahmet B. Ercilasun. *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Gazi Üniversitesi yay., Ankara 1984.

4 Yusuf Balasagunskiy, *Blagodatnoye znaniye* [Юсуф Баласагунский. *Благодатное знание*], Çev. Sergey İvanov. 558 s., Moskova 1983: A. N. Kononov'un "«Balasagunlu Yusuf»un Destanı" (ss. 495-517) ve S. İvanov'un "Balasagunlu Yusuf'un «Kutadgu Bilig»i" (ss. 518-538) adlı inceleme yazılarıyla birlikte.

5 Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes*, Translated. with an Introduction and Notes by Robert Dankoff. The University of Chicago Press. Chicago and London 1983: tanıtımı için bkz. Talat Tekin, *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*, ss. 197-200.

6 يۇسۇپ خاس هاجىپ. قۇتادغۇ بىلىك. ميلله لله ر نه شريىاتى // Ķutadġu *Bilik*. Yusuf haṣ ḥajib, Millətlər Nəşriyati [*Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hacib, Milletler Neşriyati], *Nazma çekenler*: Apdurehim Ötkür, Ehmet Ziyâ'î, Memtimin Yusup; *Yazıçevrimini hazırlayanlar*: Apduşükür Turdı, Apdulla Muhemmidi, Mehmut Zeyid; *Hamular*: Tursun Gazi, Sa Yifu, Höşür Êli.: 1368 s., Şincañ Uygur Aptonom rayonluk İctimâî Penler Akadémiyisi Milletler Edibiyati Tetkîkât İnistitutı teripidin neşrge teyyarlandi, Milletler Neşriyati teripidin neşr qilindi. Şinxua Kitaphanisi teripidin tarqilidn, Milletler Basma Zavodi'da bésildi. 1984. yil, 5. ayda 1. qétim neşr qilindi, 1984. yil, 5. ayda Béyciñ'da 1. qétim bésildi, qattiq muqâviliğiniñ bahası 10 yuan. (Kitabın künyesinde Arap harfleri ile yazılan kısımlar bilimsel yazıçevrimi yöntemiyle verilmemiş olup, matbaatta var olan latin harfleriyle gösterilmiştir. Yani kapalı *e* yerine *é*, ق *kaf* yerine *q*, خ yerine *x* kullanılmıştır.)

sılmış. Tutarı ise o yıl için 10 Yuan imiş. كبيكچ (*Kebikeç*)'in toplumsal araştırmalar için kaynak olma gibi bir amacı olduğuna göre, kitabın tam bir künyesini vermeyi de ayrıca yararlı görüyorum.

İlk sayfada latin harfleri ve Arap harfleri ile karşılıklı olarak kitabın, yazarın ve yayınevinin adları yer almakta. İlke olarak sayfanın sağ tarafına Latin harflerine dayanan bir yazıçevrimi alfabesiyle Orta Türkçe metin, sayfanın sol tarafına ise Arap harfleri ile çevirisi verilmiş. Kapak sayfasında buna göre "*Ḳutadġu Bilik*, Yusuf has hâcib, Milletler Neşriyati ıl *Ḳutadġu Bilik*, Cusup Ḫas Hācip, Şincañ Uyġur Aptonom Rayonluk İctimā'ī penler Akadėmisi Milletler Edibiyati Tetḳīḳāt İnistituti teripidin neşrge teyyārlandi" bilgileri yer almakta. İzleyen sayfada metni nazma aktaranların, yazıçevrimli metni hazırlayanların ve süslemeleri yapanların, hattatların adı yer almakta. Hemen devamla Balasagunlu Yusuf'un Abdukėrim Nesridin tarafından çizilmiş tasvirî bir resmi yer almakta. Çeviriye geçmeden önce de Kutadgu Bilig'in her üç nüshasına ait birer yaprağın fotoğrafı ve yayımcıların sunuş yazısı (*neşrge tayyarliġuçidin*), yazıçevriminde tutulan yollar ("*Ḳutadġu Bilik"niñ Tiranskiripsiyisi Tuġrisida*) ve Kutadgu Bilig çalışmalarına ait tarihî bilgilerin de yer aldığı uzunca bir önsöz (*muḳaddime*) yer almaktadır. S. 18'den itibaren içindekiler (*münderice*) başlamakta, daha sonra metnin çevirisi yer almaktadır. Tabii bu metinde yer alan ve Arat dönemine ait eski okuyuşlarla (1960-70'lere değin *öküş*, bugün artık *üküş*!), Yeni Uygurların metni bugünkü Uygurcanın ses yapısına yaklaştırmalarından kaynaklanan okuma yanlışlarına (Arat metni *bilig*, YUyg. *bilik*) esas olarak değinmeyeceğiz. Yazıçevriminde ise Arat metni izlenmiş. Arat metnine göre B bölümünden örnek vermek gerekirse ilk iki beyit ve çevirisi şöyle: [7]

uqan bir bayat ol ḳamuqda oza
eküx ḥəmd-u əgdi aŋar oḳ səza

uluqluḳ iḍisi uqan żü'l-jəlal
yaratqan tərütgen mə ḳadir kəmal

قادر بير خۇدا، چىمىدىن اوزا.
تولا كوپ شۇكۇر مه دهـ ئاڭالا سازا.

ئۇلۇغلۇق ئىگه سى، قادىر زۇلجه لال.
ياراتقان توره تكه ن ۋه قادىر كامال.

Aynı beyitlerin Türk harfleri ile yazıçevrimleri ise aşağıdaki gibi:

uġan bir bayat ol ḳamuġda oza
öküş ḥemd-u ögdi añar oḳ seza

uluġluḳ iḍisi uġan żü'l-celal
yaratġan törütgen me ḳadir kemal

* * *

Ḳādir bir ḫudā u, cimidin oza
tola köp şükür, medh añala saz ā

uluġluḳ igesi, ḳādir zü'l-celāl
yaratḳan töretken ve ḳādir kemāl

---

[7] s. 8, B bölümü.

Yine aynı satırların Arat tarafından yapılan çevirisi aşağıdaki gibidir:

"Her şeyden önce kâdir ve bir olan Tanrı gelir, sonsuz hamd ve senâ da ancak ona lâyıktır. Büyüklük sâhibi, zü'l-celâl; yaratan, türeten ve kudretin kemâline sâhip olan Tanrıdır."[8]

Yukardaki YUyg. çeviride de görüleceği üzere kimi Orta Türkçe sözcükler YUyg.'da yaşamakla birlikte kimisinin de yerini YUyg. okuyuşuna uygun Arapça şekiller almıştır, örnekle: Orta Türkçe (→ OT) *añar* ~ YUyg. *añala*; OT *uluğluḳ* ~ YUyg. *uluğluḳ*; OT *yaratğan* ~ YUyg. *yaratḳan*; OT *törütgen* ~ YUyg. *töretken*; OT *ḳamuğ* yerine Ar. *cimi* (< جمع *cem'*) sözünü buluruz.[9] OT *ögdi* (ET *ög-* "öğmek" eyleminden) ~ YUyg. *medh* (< Ar. مدح *medḥ*); bir yerde de OT *öküş* (oku: *üküş*) yerine yine Türkçe bir başka sözcük *tola* ve *köp* geçer.

Asıl metnin yer aldığı D kısmından da bir örnek vermeden geçemeyeceğiz:

bayat atï birlə səzüg baxladïm
törütgən igiḍgən kəqürgən iḍim

əkūx əgdi birlə tümən miṇ ŝəna
uqan bir bayatḳa aṇar yoḳ fəna

yaqïz yər yaxïl kək kün ay birlə [tün
tərütti həlayïḳ əḍ əḍlək bu kün

tülədi tərütti bu bolmïx ḳamuq
bir ək bol tədi boldï ḳolmïx [ḳamuq

خوُدا ئاتی بىرله سوٗزوٗم باشلىدیم،
توره لنكه ن، ئوستورگه ن،
[كه چوٗرگه ن ئىزئم.

تولا مه دهی بىرله توٗمه ن مىڭ
[سه نا
قادىر بىر خُداغا. ئىڭا يوق په نا.

قوكوٗر يه ر يېشىل كوك، كوٗن، ئاي
[بىرلە توٗن
ياراتتى زامان. واقىت. مه خلوٗق وه كوٗن.

لوٗ خالاپ ياراتتى. يارالدى پوٗتوٗن.
لوٗ بىرلا دىدى "بول". بار ئولدى پوٗتوٗن.

(ss. 36-37)

bayat atı birle sözüg başladım
törütgen igiḍgen keçürgen iḍim

öküş ögdi birle tümen miñ şena
uğan bir bayatḳa añar yoḳ fena

yağız yir yaşıl kök kün ay birle tün
törütti ḫalayıḳ öḍ öḍlek bu kün

tiledi törütti bu bolmış ḳamuğ
bir ök bol tidi boldı ḳolmış ḳamuğ

(Arat 1947: 17)

---

[8] Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çeviren R. R. Arat, TTK, Ankara 1959; 1991[5], s. 3.

[9] جمعی cimi için bkz. *Uyğur Tilinin İzahlik Luğiti*, *t-ḫ*, Tom 2, Şincan 1991, s. 607 a: جمعی cimi sup. hemme, barlik, pütkül.

Ḫuda ati birle sözüm başlidim,[10]
Töreltken, östürgen, keçürgen izim.

Tola medhi birle tümen miñ senā
Ḳādir bir ḫudāğa, aña yok penā.

Ḳoñur yer, yėşil kök, kün ay birle [tün-
Yaratti zaman, vaḳit, meḫluḳ ve [kün.

U ḫalap yaratti, yaraldi pütün,
U birle didi "bol", bar oldi pütün.

Son olarak da Kutadgu Bilig'in en güzel bölümlerinden biri olan *yaruk yaz faslın ulug Bugra Han ögdisin ayur* (YUyg. "parlak bahar pesli ve uluğ Buğra Han medhisi bayanida"; R.R. Arat "Parlak bahar mevsimini ve büyük Buğra Han'ın medhini söyler") başlıklı bölümün girişinden iki-üç beyti salt yazı çevrimiyle vermekle yetineceğiz:

toqardïn əsə kəldi[11] öŋdün yəli
azun ətgükə aqtï uxtmah yolï

yaqïz yər yïpar toldı kafur kətip
bəzənmək tilər dunya kerkin ətip

ərinçig kïxïq sürdi yazqï əsin
yaruk yaz yana kurdï dəwlət yasïn

(s. 52)

ėsip keldi şerḳtin bahamiñ yėli,
bizeşke cahan açti cennet yoli.

ḳoñur yer ipar toldi, kāfur kėtip,
bizenmek tiler dunyā körkem ėtip.

capā ḳişni ḳoğlap yazği ėsin,
parlaḳ yaz yene ḳurdi devlet yasin

(s. 53)

R.R. Arat (63-65. beyitler): "Şark-tan bahar rüzgârı eserek geldi; dünyayı süslemek için, cennet yolunu açtı. Kâfûr gitti, kara toprak misk ile doldu; dünya kendisini süsleyerek bezenmek istiyor. Bahar rüzgârı eziyetli kışı sürüp, götürdü; parlak yaz tekrar saâdet yayını kurdu."

YUyg. çevirinin değinilmesi gere-ken özelliklerinden birisi de çeviride sık sık, bu gün için unutulmuş olan veya kullanımdan kalkmış olan Orta Türkçe sözcüklerin kullanılması ve bunların yeri geldikçe açıklan-masıdır. Örneğin bu son üç beyitte *kafur* ve *ėsin* sözcükleri kitabın son bölümünde, *kafur* "aḳ, ḫuşpuraḳ ve tebiiti soğaḳ bir ḫil dura", *ėsin* "şamal (rüzgar, yel, esinti)" olarak açıklanır. Gördüğümüz gibi Orta Türkçe *et-* "düzenlemek, süslemek" anlamına ge-len Türkçe bir eylemin yerine, metnin Yeni Uygur-casında yine Türkçe bir eylem, eski şeklini runik harfli metinlerde dahi bulabildiğimiz *bize-* "süslemek, tezyin etmek" (<< *bediz+e-* < *bediz* "süs, ziynet") eylemi karşımıza çıkıyor. Eski Türkçeden gelen diğer kimi sözcük ve eylemler ise şunlardır: *ipar* < ET *yıpar*, *ḳoñur* < ET *ḳoñur*, *ya* <ET *ya* "yay".

*

[10] Arap harfli metinde باشليديم *başlidim* şeklinde, beklenen, gerileyici benzeşmeyle *bėşlidim* şeklidir, belki bir yazım özelliği olarak *elif* ا kullanılmıştır.

[11] Kitabın aslında bu sözcük, bir dizgi hatası sonucu olsa gerek, ï (yani ı) ile kəldï şeklindedir.

Bu eski sayılabilecek Uygurca çevirinin dışında, bugün elimizde yeni çıkmış Uygurca bir çeviri daha var.[12] *Söz bêşi* (سۆز بېشى) başlıklı önsöz bölümünde Balasagunlu, bir Uygur şairi olarak tanıtılır: *11. Esirde yaşiğan uluğ uyğur şairi, edip, peylasop ve dölet erbâbı Yusup Has Hacip teripidin yézilğan «Kutadğu Bilig» dastanınıñ hazirki zaman Uygur edebî tilidiki nesrî yeşmisiniñ neşir kilinişi vetinimizdiki az sanlik milletler klassik edebiyati tetkîkâti saheside kilinğan yene bir çoñ iş.*

Neşirge Teyyarliğuçi başnklı yayımcı sunuşundan öğrendiğimize göre Kutadgu Bilig 1986 yılında Çinceye de çevrilmiş: *«Kutadgu Bilik» dastaniniñ eslî nushisiniñ transkripsiyisini Hazirki Zaman Uygur edebî tili boyiçe nezmî ve nesrî yeşmisini neşirge teyyarlaş ve Henzuçe tercimisini işleş aptonom rayonimizniñ ictimâî pen sahesidiki nuktilik tetkîkât témisiniñ biri idi. Dastanınıñ eslî nushisiniñ transkripsiyisi ve nezmî yeşmisi 1984 - yılı, Henzuçe tercimisi 1986 - yılı neşir kilindi.* "«Kutadgu Bilig» destanının asıl metninin yazıçevrimini Çağdaş Uygur edebî dili ile koşuk ve düzyazı halinde yayıma hazırlamak ve Çince çevirisini çalışmak özerk bölgemizin toplum bilimleri alanındakî önemli inceleme konularından biri idi. Destanın asıl metninin yazıçevrimi ve koşuk çevirisi 1984 yılında, Çince çevirisi 1986 yılında yayımlandı." (s. 1)

Bu baskıda ayrıca çeviride yararlanılan kaynakların listesi verilir. Kaynaklar, asıl künyeleriyle değil de, Yeni Uygurca çevirileriyle yer alır: Nesrî yeşmini işleşte tövendiki matériyallardin paydilinildi:

....

6. V. Nadélyayév, E. Ténişév katarliklar: «Kedimki Türkî Tillar Luğiti»,

7. Kilavson: «13. Esrdin İlgiriki Türkî Tillar Étimologiye Luğiti»,

8. Semi (سېمى سه) Tezçan: «Kutadğu Bilik Tizimi Tuğrisida», «Türk Til Kurumi İlmî Jurnali», 178. san, Enkere.[13] (s. 2-3).

Asıl çeviri ise A bölümü ile, 1. sayfadan Ar. *bismillahirrahmanirrahîm* sözünün Uygurcası ile başlar: *Köyüngüçi ve ayiğuçi allanıñ ismi bilen (başlaymen).*

1984 baskısı çeviriden aktardığımız bölümlerden örnek verecek olursak, her iki çeviri arasında bazı ufak farklılıklar olduğunu görürüz:

B 1-2

U ḳudretliḳ, birle ḫudā hemmisidin [ilgiridür
Barliḳ şükür, medhiyiler uniñğila [mensuptur

(U) uluğluḳ igisi, ḳādir ve zülcalāl
Yaratḳan, töreldürgen, ḳādir (ve) [kāmildür
(s. 4)

---

[12] Yusup Ḫās Hācip, *Kutadgu Bilik, Hāzirḳi Zaman Uygur Tilidiki Nesrî Yeşmisi*, Ş. U. A. R. İctimâî Penler Akadémiyisi Milletler Edebiyati Tetkîkât Ornı neşirge teyyarlidi, 942 s.. 1991.

[13] Olması gereken, *Türk Til Kurumu* değil de *Türk Tarih Kurumu İlmiy Jurnali* idi.

Kısa bir parça da bahar faslından alalım:

Şerktin yillik (bahar) şamili esip
[keldi
Dunyani bėzeş üçün cennet yolini
[açti

Boz yerdin kāfur dek (karlar) kėtip,
[ipar bilen toldı,
Dunya hüsnige tolup bėzenmekni
[istidi

Bahar şamili yėḳimsiz[14] ḳişni
[heydidi,
Nurluḳ bahar saadet okyasini[15] yene
[betlidi
(63-65. beyitler, s. 31)

*

Bu hayli eski sayılabilecek çeviriden sonra daha yeni bir çeviriye, biraz da Kazakça çeviriye göz atalım. Elimizdeki Kazakça çeviri Kazakistan'da yayımlanmamış, ama hemen yanıbaşındaki bir ülkede, Doğu Türkistanda hazırlanıp yayımlanmış. Çevirinin aslı gerçekte Kazakistan'da yayımlanan Kiril harfli Kazakça çeviriye dayanmakta. Bunu da kitabın arka iç kapağında yer alan *bul kitap 1986 - cılı Sovettik Kazakstan «Cazuvşı»*[16] *Baspası'nıñ Almatı'da basılğan nusqasına say köşirilip basıldı* cümlesinden anlıyoruz.[17]

Çevirinin Kazakça adı قۇتتى بىلىك *Kuttı Bilik*. Yine Yusuf Has Hacib'in adı da Kazakça söyleyişe uygun olarak *Cusup Balasagun* olarak yazılmış. Tabii beklenen şekil *Cusup Balasagun* değil de *Balasagunluk Cusup*, yani "Balasagunlu Yusuf"tur. Uygurca çevirinin aksine, Kazakça çeviri küçük boyda yayımlanmış. Ayrıca Latin harfli yazıçevrimine de yer verilmemiş, doğrudan Kazakça çeviriye geçilmiş. Kitap yine aynı yayınevince, Halklar Yayınevi'nce yayımlanmış. Yalnız bu kez "halk" yerine YUyg.da olduğu gibi Arap kökenli *millet* değil de aslı Türkçe olup sonra Mongolcaya geçen, yine

14 *yėḳimsiz* < **yakımsız* "yakışıksız, kötü, sefil"

15 *okyasini* < *ok yasını* "okunu ve yayını"

16 Almatı ağzına dayanan bugünkü Kazak yazı dilinde ET'den gelen sözbaşı *y-* sesleri *j-* ile söylenip Rus harfleriyle *j* (ж) ile yazılsa da, kırsal kesimde, özellikle Doğu Türkistanda yaşayan Kazaklar arasında bu sesin *c-* olarak söylendiğini biliyoruz. Kazakistan'da yayımlanan Kazakça kitaplarda adı geçen yayınevi *jazuwşı* (жазушы), yani "yazar, muharrir; yazıcı, yazan, katip" şeklinde anılmaktadır.

17 Çevirinin tam adı: Cusup Balasagun, *Kuttı Bilik*. Köne türki tilinen avdargan cane algı sözi men tüsiniktерin cazgan - Kazakstan Lenin Komsomolı sıylıgınıñ lavreatı, akın, Askar Egevbayev, Ulttar Baspası 1989, 1006 s. [Eski Türk dilinden çeviren ve yine önsöz ile açıklamaları yazan, Kazakistan Lenin Komsomollarından şair Askar Egevbayev]. Kazakça çevirinin tanıtımında anlaşılmayı kolaylaştırmak amacıyla geniz *n*'si dışında yazıçevrimi harflerini göstermeyeceğiz.

buradan Kazakçaya geçen bir sözcük görüyoruz: *Ulttar Baspası.*[18]

Mazmunı başlığı altında içindekiler şöylece sıralanır: s. 1: Caksınıñ atı, galimniñ hatı ölmeydi (algı söz) "Yahşının adı, âlimin hattı ölmez, *yani*, iyinin adı, bilginin bilimi, sanatı ölmez (önsöz)" başlığı altında çe-virmenin uzunca bir sunuşu yer almakta; s. 65: I. Kirispe (kara sözben cazılgan)[19] "1. Giriş (düzyazı ile yazılmıştır)"; s. 68: II. Kirispe (öleñmen cazılgan) "2. Giriş (koşuk halinde yazılmıştır)"; s. 79: III. Takırıptarı "konusu"; s. 88: Kùttı Bilik; s. 1090: Tüsinikter "düşünceler, *yani*, açıklamalar".

YUyg. çeviri ile koşutluk olması amacıyla Kazakça metinden de yukarıda geçen beyitlere yer vereceğiz. R.R. Arat yayınının B bölümüne ait ilk iki beyit şöyle çevrilmiştir:

قۇىره تتى عبىر حلق بارشا الاپقا.
سوعان لايىق مارته به ده. مادق تا!

پاق، زۇجالال وُلىلىقتىك يه سى،
جاراتوشى، كه مه ل قادىر - كيه سى.

Kudiretti bir hak barşa alapka,
Sogan layık martebe de, madak ta!

Pak, Zü'l-celal, ulılıktıñ iyesi,
Caratuvşı, kemel kadir–kiyesi.

(s. 68)

Bu bölümün sonunda ise metnin aslında *Fihristü'l-ebvab* yani "bölümlerin, bapların fihristi" gelmektedir. Kazakça metinde ise bu başlık *takırıptar* sözü ile karşılanmış. R.R. Arat metnine göre: *1. bab teñri ʿazze ve celleniñ ögdisin ayur*, yani "1. bâb. Tanrı azze ve cellenin medhini söyler."[20] Bu ifadenin Kazakçası ise bizim için oldukça anlaşılır: *Eziz va ulı teñridiñ*[21] *kudirettiligi aytıladı.* Devamla tek tek bütün bapların başlığı sayılır.

---

[18] Kazk. *ult* < Mong. *ulus* < ET *uluş* "ülke, şehir, yurt; halk; (MK, Çiğil) köy; (MK, Argu) şehir"; Sözcük, Karayca-Rusça-Polce Sözlük'e göre yine bir toprak parçasını işaret etmek için bugün (?) Karaycada (Kırım) halâ kullanılmaktadır: *uluş* "vadi".

[19] Yeni sözcükler türetirken sadece eski kaynaklara, Eski Osmanlıcaya değil, Dil Devrimi'nin başlarında olduğu gibi, Çağdaş Türk Dillerine bakmakta da büyük yarar olsa gerek. Tabii Türkdilbiliminin verileri, ses kuralları ışığında, belli kurallar göz ardı edilmeksizin. Burada söz konusu edilen "düzyazı" teriminin karşılığı olarak, Ar. kökenli *nesir* (Ar. نسر *nasr*) yerine Türkçe kökenli güzel bir karşılığı Kazak dildaşlarımızda buluyoruz, bugün bizde Arapça *nesir* sözü yerine "düzyazı" kullanılmaktadır. Anlatım yolu olarak manzum eserlere göre daha kolay olan *düzyazı* Kazakçada *kara söz* ile karşılanmış, aynı ifadeyi sadece Doğu Türkistanlı Kazaklarda değil Kazakistanlı Kazaklarda ve Kırgızlarda da buluruz: Kzk. қарасөзбен жазылған (*karasözben jazılgan*) "düzyazı şeklinde yazılmış", krş. Eski Uyg. *kara nom* "mensur sütra", S. Tezcan, *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*, Ankara 1975, 426. satır.

[20] krş. KB Metin, s. 11, Çeviri, s. 8.

[21] *-diñ* eki bizim Türkçedeki *-in, -nin* ekinin karşılığıdır, *teñridiñ* yani "tanrının".

Asıl metin kısmına gelince, *Kuttı Bilik, Bismillahirrahmanirrahim*, başlığından sonra yukarda anılan bölüm başlığı gelir. Bap başlığını izleyen Kazakça çeviriden de üç beyit almakla yetinelim:

اللا اتمه ن ايتتم ءسوزديڭ ءالبىن
جارىلقاعان. جاراتقان ءبىر ءتاڭىرىم!

قۇرمه تى كوپ. شۇكىرشىلىك مىڭ دا ءبىر
ه ش زاۋال جوق. حققا لايىق كىل قادىر ...

جاراتتى ول: جاسىل كوك. اي. كۇن ءتۇندى.
قارا جه ر ه ل. زامان. ۋاقىت. بول كۇندى.

Alla atınıen ayttım sözdiñ elibin
Canlkugan, caratkan bir teñirim!

Kurmeti köp, şükirşilik miñ da bir
Eş zaval cok, hakka layık kil kadir ...

Carattı ol: casıl kök, ay, kün tündi,
Kara cer, el, zaman, vakıt, bul kündi.[22]

Yukardaki Kazakça çeviride de yine ET'den günümüz Kazakçasına ulaşan bir hayli kadim söz görürüz: *ayt-* "söylemek. (daha eskiden, Uygur döneminde) sormak", *carat-* "yaratmak", *köp* "çok", *casıl kök < yaşıl kök* "mavi gök", *cok < yok*, *kün < kün* "güneş", *tün < tün* "gece", OT *yagız yer* yerine ise Kazakçada *kara* ile *kara cer*' i buluyoruz.

"Parlak Bahar Övgüsü" ise Kazakça çeviride şöyle başlıklandırılır:

Carkın caz, asa kadirli ulık Bugra Han kasyeti aytıladı:

Tovgardan esti kelip köktem celi,
Cennettiñ colın aştı körkem ceri.

Kara cer, agı ketip cupar şaştı,
Bezenbek bolıp, düniye körkin aştı.
(s. 98)

Burada kısaca duyurmaya çalıştığımız çevirilerin ortak özellikleri, çevirilerin eserin aslına uygun olarak koşuk (Kazk. *öleñ*) halinde yazılmasıdır. Bu da, Kutadgu Bilig'in yeniden koşuk halinde bir kez daha bugünkü Türkçeye aktarılması gerektiğinin önemini gösterir. Ne yazık ki Kiril harfli Kazakça metni görmek mümkün olmadı. Bu üç çevirinin dışında başka çevirilerin olduğu da muhakkaktır, örneğin ben görmemiş olsam da, *akın* (şair) A. Elevbayev'in sunuşunda yer alan bir dipnottan 1972'de Taşkent'te çıkmış Özbekçe bir çevirinin olduğu da ortaya çıkmaktadır (s. 4).[23] Eli-mizdeki çevirilerin bizim için diğer bir önemi de, bu çevirilerin YUyg. ve Kazk. dil malzemesi olmalarıdır. Son diyeceğimiz, Kutadgu Bilig, kendisini çağdaş Türkçeye, Batı Oğuzcasına aktaracak *akın*'ını beklemektedir.

Son olarak, Kutadgu Bilg'in diğer Türk dillerine yapılan çevirilerinin bizim için sıradan çeviriler olmayıp, aynı zamanda dil malzemesi özelliği taşıyan

[22] *di* eklerini de bizdeki *-i, yi* ekleri karşılığı anlamak gerekir, *tündi* "geceyi", *kündi* "günü".

[23] Ayrıca bkz. YUyg. yeni çeviri, s. 3: K. Kerimov, *"Kutadgu Bilig", Hazirki Zaman Özbek Tiliğa Tevsif"*, Taşkent 1971.

kitaplar olduğunu söyleyeceğiz. Toparlayacak olursak, Radloff'un yaptığı ilk çevirilerden veya çeviri denemelerinden sonra, bizim bildiğimiz kadarıyla aşağıdaki çeviriler gelmektedir:

1. ilk ve en önemli çeviri R.R. Arat'ın yine kendi metin yayımına dayandırdığı çeviri (1959),

2. Taşkent'te yapılan Özbekçe çeviri (1971),

3. Sovyetlerde yapılan Rusça çeviri (1983),

4. Amerika'da yapılan İngilizce çeviri (1983),

5. Doğu Türkistan'da yapılan Uygurca çeviri (1984),

6. Kazakistan'da yapılan Kazakça çeviri (1986),

7. Çin'de yapılan Çince çeviri (1986),[24]

7. Doğu Türkistan'da yapılan Arap harfli Kazakça çeviri (1989),

8. Doğu Türkistan'da yapılan ikinci Uygurca çeviri (1991).

[24] Bkz. 1991'deki YUyg. yeni çevirinin *Neşirge Teyyarliguçilardin* başlıklı sunuş yazısı, s. 1.

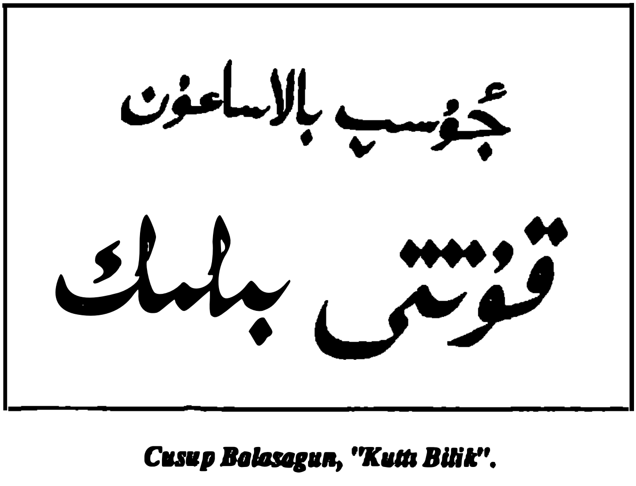

Cusup Balasagun, "Kuttı Bilik".

Türk Parlemento Tarihinin Başlangıç Dönemine İlişkin Bir Kaynakça Denemesi

İsmail Arar*

23 Nisan 1992'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşunun 72.ci yıldönümünü kutluyoruz.

İlk Anayasamız "Kanun-i Esasî" adı altında 23 Aralık 1876'da yürürlüğe girdiğinde ve ilk "Meclis-i Meb'ûsan" da 19 Mart 1877 günü Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu'nda yapılan büyük bir törenle çalışmalarına başladığına göre Türkiye'nin parlamenter rejim tecrübesi, arada bir çok kesintiler ve uzun kopukluklar olmasına rağmen, 112 yıllık bir geçmişe sahiptir.

Üyeleri seçimle gelen bir meclisin açılması ve onun kurulmasını mümkün kılan "Kanun-i Esasî"nin kabulü bir anda ve kolaylıkla olmamıştır.

Bunlar zaman içinde oluşan ve gelişen bir düşünce ve özlemin sonucunda, son derece karmaşık siyasal şartlar içinde, zaman zaman kanlı olaylara da sahne olan uzun tartışmalar ve mücadeleler sonunda gerçekleşmiştir.

Bu merhaleye gelinmesinde, 1789 Büyük Fransız İhtilâli'nden kaynaklanan düşünce akımlarının, devletin yapısında ve kurumlarında kökten değişiklikler yapılmadıkça sâdece askerî alandaki düzenlemelerle imparatorluğu çöküntüden kurtarmanın mümkün olmadığının anlaşılmasının ve Bosna Hersek ve Bulgar ihtilalleri sırasında büyük Avrupa devletlerinin Osmanlı yöneticilerini "ıslâhat" yapmaya zorlamalarının da etkileri vardır.

Nihayet, hükümdarların keyfî iktidarlarına ve istibdatlarına son vererek can, mal, ırz ve namus güvencesini sağlayacak "Meşrutî" bir yönetim kurulması özleminin, bilinçli ve güçlü bir kamuoyu durumuna gelmesinde "Yeni Osmanlılar Cemiyeti"nin de büyük payı vardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyet rejiminin kurulması ile sonuçlanan anayasal gelişmelerin başlangıç noktası olarak 1808 tarihinde imza edilen "Sened-i İttifak"ı gösterenler olduğu gibi bu belge

*Bu makale, İsmail Arar'ın TBMM için hazırladığı "Türk Parlamento Tarihi" çalışmasının yan ürünüdür; ölümünden sonra yazıyı bize teslim eden oğlu Asım Arar'a teşekkür ederiz.

için Türklerin "Magna Carta"sıdır diyenler de olmuştur.

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ıslahat hareketleri ve anayasal gelişmeler üzerinde yapılmış pek çok araştırma, yayınlanmış bir çok da kitap ve makale vardır. Ancak, konuyu salt parlamento hukuku ve yasama meclislerinin tarihi açısından ele alan araştırmalar yok denecek kadar azdır.

Açılışı 19 Mart 1877 Pazartesi günü yapılan ilk Meclis-i Meb'usan'daki görüşmelerin tutanakları Hakkı Tarık Us tarafından, çeşitli kaynaklardan toplanarak, 1939 ve 1954 yıllarında iki büyük cilt hâlinde yayınlanmıştır.

Us, birinci cildin önsözünde "zabıtları toplama emeği benimdir; onların kıymetini bilib basılmasını tahakkuk ettirme şerefi Büyük Millet Meclisi Riyaset Divanı'nındır" demektedir.

Artık mevcudu kalmayan büyük emek ürünü bu eserin, sonraki yıllarda yapılan araştırmaların ortaya koyduğu verilerin de ışığı altında, notlar, açıklamalar, ekler ve resimlerle yeniden yayınlanmasında Türk Parlamento tarihi açısından büyük yarar vardır.

Ayân Meclisi'nin aynı döneme rastlayan çalışmalarının tutanakları ise hiç gün ışığına çıkmamıştır. Bunların Çırağan Sarayı yangınında kül olduğu rivayet edilmektedir.

İlk Meclis-i Meb'usan çalışmalarına ilişkin önemli bir kaynak da Azmzâde Hakkı'nın 1907 yılında Kahire'de Türkçe olarak basılan *Türkiye'de Meclis-i Meb'usan* adlı kitabıdır. Daha çok *Vakit* ve *Basiret* gazetelerinde çıkan Meclisle ilgili haberlerin derlenmesi niteliğinde olan bu kitap, araştırmacıları eski gazete koleksiyonlarını karıştırma külfetinden kurtardığı için, değerini halâ korumaktadır.

Kanun-i Esasî ve ilk Meb'usan Meclisi üzerinde yapılmış en ayrıntılı ve kapsamlı araştırma, hiç şüphesiz, Robert Devereux'nün *The First Ottoman Constitutional Period. A Study of the Midhat Constitution and Parliament* adlı eseridir.

Yayınlanmasından bu yana yaklaşık otuz yıl geçtiği hâlde bu kitabın Türkçeye çevrilmemiş olması gerçekten hayıflanılacak bir durumdur.

Aynı dönem ve aynı olaylar üzerinde yapılmış araştırmalar için düzenlediğimiz "Bibliyografya = Kaynakça" tam ve eksiksiz olma iddiasında değildir. Çünkü, bu kaynakça T.B.M.M.'nin 72. yıldönümü vesilesiyle yayınlanacak küçük bir anma broşüründe yer almak üzere hazırlanmıştır. Buna rağmen, konuyu derinlemesine ve ayrıntılı biçimde incelemek isteyen araştırmacılar çalışmalarına bu kaynakçadan yararlanarak başladıkları takdirde yeni ve başka kaynaklar kendiliğinden önlerine çıkacaktır.

T.B.M.M. Başkanı'nın isabetli ve uzak görüşlü emirleriyle hazırlanmakta olan "Türk Parlamento Tarihi" yayınlandığı zaman konu, en geniş kapsamda ve ayrıntıları ile arz edilmiş olacaktır.

KAYNAKÇA

1)- Abadan Yavuz-"Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", **Tanzimat -I-**, İstanbul 1940, s. 31-58

2)- Abadan Yavuz-"Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", **Ankara Üni. Hukuk Fk. Dergisi**, Cilt XIV, Sayı 1-2 (1959), s. 3-37

3)- Abadan Yavuz ve Bahri Savcı - **Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış** , Ankara 1959, 84 s.

Türk Parlemento Tarihinin Başlangıç Dönemine İlişkin Bir Kaynakça Denemesi

İsmail Arar*

23 Nisan 1992'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşunun 72.ci yıldönümünü kutluyoruz.

İlk Anayasamız "Kanun-i Esasî" adı altında 23 Aralık 1876'da yürürlüğe girdiğinde ve ilk "Meclis-i Meb'ûsan" da 19 Mart 1877 günü Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu'nda yapılan büyük bir törenle çalışmalarına başladığına göre Türkiye'nin parlamenter rejim tecrübesi, arada bir çok kesintiler ve uzun kopukluklar olmasına rağmen, 112 yıllık bir geçmişe sahiptir.

Üyeleri seçimle gelen bir meclisin açılması ve onun kurulmasını mümkün kılan "Kanun-i Esasî"nin kabulü bir anda ve kolaylıkla olmamıştır.

Bunlar zaman içinde oluşan ve gelişen bir düşünce ve özlemin sonucunda, son derece karmaşık siyasal şartlar içinde, zaman zaman kanlı olaylara da sahne olan uzun tartışmalar ve mücadeleler sonunda gerçekleşmiştir.

Bu merhaleye gelinmesinde, 1789 Büyük Fransız İhtilâli'nden kaynaklanan düşünce akımlarının, devletin yapısında ve kurumlarında kökten değişiklikler yapılmadıkça sâdece askerî alandaki düzenlemelerle imparatorluğu çöküntüden kurtarmanın mümkün olmadığının anlaşılmasının ve Bosna Hersek ve Bulgar ihtilalleri sırasında büyük Avrupa devletlerinin Osmanlı yöneticilerini "ıslâhat" yapmaya zorlamalarının da etkileri vardır.

Nihayet, hükümdarların keyfî iktidarlarına ve istibdatlarına son vererek can, mal, ırz ve namus güvencesini sağlayacak "Meşrutî" bir yönetim kurulması özleminin, bilinçli ve güçlü bir kamuoyu durumuna gelmesinde "Yeni Osmanlılar Cemiyeti"nin de büyük payı vardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyet rejiminin kurulması ile sonuçlanan anayasal gelişmelerin başlangıç noktası olarak 1808 tarihinde imza edilen "Sened-i İttifak"ı gösterenler olduğu gibi bu belge

*Bu makale, İsmail Arar'ın TBMM için hazırladığı "Türk Parlamento Tarihi" çalışmasının yan ürünüdür; ölümünden sonra yazıyı bize teslim eden oğlu Asım Arar'a teşekkür ederiz.

için Türklerin "Magna Carta"sıdır diyenler de olmuştur.

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ıslahat hareketleri ve anayasal gelişmeler üzerinde yapılmış pek çok araştırma, yayınlanmış bir çok da kitap ve makale vardır. Ancak, konuyu salt parlamento hukuku ve yasama meclislerinin tarihi açısından ele alan araştırmalar yok denecek kadar azdır.

Açılışı 19 Mart 1877 Pazartesi günü yapılan ilk Meclis-i Meb'usan'daki görüşmelerin tutanakları Hakkı Tarık Us tarafından, çeşitli kaynaklardan toplanarak, 1939 ve 1954 yıllarında iki büyük cilt hâlinde yayınlanmıştır.

Us, birinci cildin önsözünde "zabıtları toplama emeği benimdir; onların kıymetini bilib basılmasını tahakkuk ettirme şerefi Büyük Millet Meclisi Riyaset Divanı'nındır" demektedir.

Artık mevcudu kalmayan büyük emek ürünü bu eserin, sonraki yıllarda yapılan araştırmaların ortaya koyduğu verilerin de ışığı altında, notlar, açıklamalar, ekler ve resimlerle yeniden yayınlanmasında Türk Parlamento tarihi açısından büyük yarar vardır.

Ayân Meclisi'nin aynı döneme rastlayan çalışmalarının tutanakları ise hiç gün ışığına çıkmamıştır. Bunların Çırağan Sarayı yangınında kül olduğu rivayet edilmektedir.

İlk Meclis-i Meb'usan çalışmalarına ilişkin önemli bir kaynak da Azımzâde Hakkı'nın 1907 yılında Kahire'de Türkçe olarak basılan *Türkiye'de Meclis-i Meb'usan* adlı kitabıdır. Daha çok *Vakit* ve *Basiret* gazetelerinde çıkan Meclisle ilgili haberlerin derlenmesi niteliğinde olan bu kitap, araştırmacıları eski gazete koleksiyonlarını karıştırma külfetinden kurtardığı için, değerini halâ korumaktadır.

Kanun-i Esasî ve ilk Meb'usan Meclisi üzerinde yapılmış en ayrıntılı ve kapsamlı araştırma, hiç şüphesiz, Robert Devereux'nün *The First Ottoman Constitutional Period. A Study of the Midhat Constitution and Parliament* adlı eseridir.

Yayınlanmasından bu yana yaklaşık otuz yıl geçtiği hâlde bu kitabın Türkçeye çevrilmemiş olması gerçekten hayıflanılacak bir durumdur.

Aynı dönem ve aynı olaylar üzerinde yapılmış araştırmalar için düzenlediğimiz "Bibliyografya = Kaynakça" tam ve eksiksiz olma iddiasında değildir. Çünkü, bu kaynakça T.B.M.M.'nin 72. yıldönümü vesilesiyle yayınlanacak küçük bir anma broşüründe yer almak üzere hazırlanmıştır. Buna rağmen, konuyu derinlemesine ve ayrıntılı biçimde incelemek isteyen araştırmacılar çalışmalarına bu kaynakçadan yararlanarak başladıkları takdirde yeni ve başka kaynaklar kendiliğinden önlerine çıkacaktır.

T.B.M.M. Başkanı'nın isabetli ve uzak görüşlü emirleriyle hazırlanmakta olan "Türk Parlamento Tarihi" yayınlandığı zaman konu, en geniş kapsamda ve ayrıntıları ile arz edilmiş olacaktır.

KAYNAKÇA

1)- Abadan Yavuz-"Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", **Tanzimat -I-**, İstanbul 1940, s. 31-58

2)- Abadan Yavuz-"Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", **Ankara Üni. Hukuk Fk. Dergisi**, Cilt XIV, Sayı 1-2 (1959), s. 3-37

3)- Abadan Yavuz ve Bahri Savcı - **Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış** , Ankara 1959, 84 s.

4)- Abdurrahman Şeref - **Târih Musahabeleri**, Sadeleştiren: Enver Koray. Ankara 1985, 351 s.

5)- Ahmed Cevdet - **Marûzât**. Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, XV+270 s.+Ekler

6)- Ahmed Midhat - **Üss-i İnkilâp**. İstanbul 1294-1295 (1878-1879) I. Cilt, 438 s. II. Cilt 419 s.

7)- Ahmed Rasim - **İstibdattan Hâkimiyet-i Milliyeye**, İstanbul 923, I. Cilt 287 s., II. Cilt 168 s.

8)- Akçuraoğlu Yusuf - **Zamanımız Avrupa Siyasî Tarihi. Altıncı Tedris Senesi : 31 Ekim 1870'den 24 Nisan 1877'ye Kadar**. Ankara 1931, 296 s.

9)- Akşin, Sina - "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Meb'usanı", **Ankara Üni. Siyasal Bilgiler Fk. Dergisi**, Cilt XXV, Sayı 1 (Mart 1970), s. 19-39.

10)- Akşin, Sina - "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Meb'usanı'nın Ele Aldığı Başlıca Sorunlar", **Ankara Üni. Siyasal Bilgiler Fk. Dergisi**, Cilt XXV, Sayı 2 (Haziran 1970), s. 101-122.

11)- Akşin, Sina - "I. Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler", **Uluslararası Midhat Paşa Semineri**, Ankara 1986, s. 25-40.

12)- Akşin, Sina - "I. Meşrutiyete Son Verilmesinin Sebepleri", **Hacettepe Üni. Edebiyat Fk. Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1 (1986), s. 96-118.

13)- Akşin, Sina - "Türkiye'de Parlamento Geleneğinin Kurulması", **Atatürk'e Armağan. Ölümünün 50. Yılı**, Samsun 1988, s. 79-84.

14)- Ankan, Zeki - "Midhat Paşa ve 1876 Anayasasının Savunması", **Tarih ve Toplum**, Sayı 70 (Kasım 1989), s. 23-27.

15)- Armağan, Servet-"Cumhuriyet'in İlânına Kadar Türkiye'de Seçimler", **İstanbul Üni. Hukuk Fk. Mecmuası**, Cilt XXXIII, Sayı 3-4, s. 47-100.

16)- Armağan, Servet-**Anayasalar ve Siyasal Belgeler**, İstanbul 1962, II+510 s.

17)- Armağan, Servet- "Siyasî Tarihimizde İlk Parlamento İçtüzüğü: 13 Mayıs 1877 Tarihli Meb'usan Meclisi İçtüzüğü", **Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi**, Yıl 5, Sayı 8 (1971), s. 147-179.

18)- Armağan, Servet- "20 Eylül 1877 tarihli Ayân Meclisi İçtüzüğü", **Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi** Yıl 5, Sayı 8 (1971), s. 181-198.

19)- Armağan, Servet- "Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri", (**Armağan. Kanun-u Esasînin 100. Yılı**), Ankara 1978, s. 147-168.

20)- Arsel, İlhan- "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Tecrübesi", **Ankara Üni. Hukuk Fk. Dergisi**, Cilt X, Sayı 1-4 (1953), s. 194-211.

21)- Başgil, Ali Fuat-"Türkiye Esas Teşkilât Kanunları Tarihçesi", P. Dareste ve F.R. Dareste-**Esas Teşkilât Kanunları**; 1938, Cilt 1, s. 5-34.

22)- Baykal, Bekir Sıtkı-"93 Meşrutiyeti", **Belleten**, Cilt VI, Sayı 21-22 (Ocak-Nisan 1942)- s. 45-83

23)- Baykal, Bekir Sıtkı-"Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler", **Belleten**, Cilt XXIV, Sayı 96 (1960), s. 601-636

24)- Berkes, Niyazi-**Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ankara 1973, 555 s.

25)- Bilgegil, M. Kaya-**Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar. I-Yeni Osmanlılar**, Ankara 1976, XIV+530 s.

26)- Çavdar, Tevfik-**Özgürlük Savaşında Yaşanan Geçmiş (1860-1918)**, Ankara 1982, 159 s.

27)- Çay, M. Abdülhalûk-"1876 Meşrutiyet Meclisi",**Hacettepe Üni. Edebiyat Fk. Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1 (1986), s. 75-85.

28)- Çoker, Fahri- "Tanzimat'ın Getirdiği Hukuk Kurumları ve İşlevleri", **Tarih ve Toplum**, Sayı 70 (Kasım 1989), s.

16-20.

29)- Danişmend, İsmail Hâmi-"İlk Meşrutiyetin İçyüzü",**Milliyet**, 18 Mayıs 1952.

30)- Davison, Rodevic H.-**Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)**, Princeton 1963, XIV+479 s.

31)- Davison, Rodevic H.-"The Advent of the Principle of Repsesentation in the government of the Ottoman Empire", **Beginnings of the Modernization in the Middle East**, s. 93-108.

32)- Devereux, Robert-**The First Ottoman Constitutional Period. A Study, of the Midhat Constitution and Parliament**, Baltimore 1963, 310 s.

33)- Elövc, Mustafa E.-**Anayasa Hareketlerimiz Şeması**, İstanbul 1960, 43 s.

34)- Engelhardt, E.-**Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniyenin Tarih-i Islâhatı**, Mütercimi:Ali Reşat, İstanbul 1328 (1912), 496 s.

35)- Erdem, Tarhan-**Anayasalar ve Seçim Kanunları**, İstanbul 1982, XVI+575 s.

36)- (Eren), Abdurrahman Âdil- "Osmanlılarda İlk Parlamento", **Hadisât-ı Hukukiye ve Tarihiye**, Sayı 12, s. 164-166.

37)- Flanz, Gisbert H.-**XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri**, Ankara 1956, II+138 s.

38)-Francs,Gad- **Développement Constitutionnel en Turquie**,Paris 1925, 160 s.

39)- Gencer, Ali İhsan-"İlk Osmanlı Anayasasında Türkçenin Resmî Dil Olarak Kabulü Mes'elesi",**Armağan. Kanun-u Esasînin 10.Yılı**, Ankara 1978, s. 183-188.

40)- Gökbilgin, M. Tayyib-"Birinci Meşrutiyet, **Dünya**, 24 Aralık 1953.

41)- Gökbilgin, M. Tayyib-"Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri", **Belleten**, Cilt XXXI, Sayı 1231 (Ocak 1967), s. 93-111.

42)-Hazır, Hayatî-"Sened-i İttifakın Kamu Hukuku Bakımından Önemi", **Dicle Üni. Hukuk Fk. Dergisi**, Yıl 1984, Sayı 2, s. 17-28.

43)-İğdemir, Uluğ-**Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma**, Ankara 1937, 76+XXIV s.

44)- (İleri), Soubhy Noury-**Le Régime Représentatif en Turquie**, Paris 1914, 130 s.

45)- İnalcık, Halil-"Tanzimat Nedir?", **Tarih Araştırmaları 1940-1941**, İstanbul 1941, s. 237-263.

46)- İnalcık, Halil-"Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu",**Belleten**, Cilt XXVIII, Sayı 112 (Ekim 1964), s. 603-622.

47)- Karal, Enver Ziya-"Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri", **Tanzimat-I**, İstanbul 1940, s. 13-30.

48)- Karal, Enver Ziya-**Osmanlı Tarihi**, VIII.ci Cilt: **Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, Ankara 1962, XVI+631 s.

49)- Karal, Enver Ziya-"Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi", **Belleten**, Cilt XXVII, Sayı 112 (Ekim 1964), s. 581-601.

50)- Karal, Enver Ziya-"Non-Muslim Representatives in the First Constituional Assemly (1876-1877)", **Christians and Jews in the Ottoman Empire-1982**, s. 387-400.

51)- Kili, Suna ve A. Şeref Gözübüyük-**Türk Anayasa Metinleri. Sened-i İttifaktan Günümüze**,Ankara 1985, (3)+332 s.

52)- Koçu, Reşad Ekrem-"Türkiye'de Seçimin Tarihi (1877-1950)", **Tarih Dünyası**, Yıl 1, Sayı 5 (15 Haziran 1950), s. 179-183, Sayı 6 (30 Haziran 1950), s. 256-260, Sayı 7 (15, Temmuz 1950), s. 299-302 ve 307.

53)- Koçu, Reşad Ekrem-"Bizde Se-

çimlerin Tarihi", **Cumhuriyet**, 24 Eylül 1961-30 Eylül 1961.

54)- Koray Enver-"Yeni Osmanlılar", **Belleten**, Cilt XLVII, Sayı 186 (Nisan 1983), s. 563-582.

55)- Koray, Enver-"Sultan Abdülaziz'e Karşı Girişilen Bir Suikasd Olayı ve Hüseyin Vasfi Paşa", **Belleten**, Cilt LI, Sayı 199 (Nisan 1987), s. 193-204.

56)- Kubalı, Hüseyin Nail- "Kanun-u Esasî", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 6, s. 168-185.

57)- Lewis, Bernard-**Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çeviren: Metin Kıratlı, Ankara 1970, HVI+541 s.

58)- Lewis, Bernard-"Düstur" II-La Turquie ,**Encylopèdie de l'Islam**, Nouvelle Edition (1977), Cilt II, s. 656-663.

59)- Lewis, Bernard-"Meşveret", **İstanbul Üni. Edebiyat Fk. Tarih Enstitüsü Dergisi**. Sayı 12 (1981-1982), s. 775-782).

60)- Madjlhis (=Meclis) **Enyclopèdie de l'Islam**, Nouvelle Edition (1986). Cilt V, s. 1031-1034: Empire Ottoman.

61)- Mahmud Celâleddin-**Mir'at-ı Hakikat (Tarihî Hakikatların Aynası)**, Hazırlayan: İsmet Miroğlu, İstanbul 1983, 738 s.

62)- Mardin, Şerif-**The Genesis of Young Ottoman Thought**, (A Study in the Modernization of Turkish Political İdeas), Princeton 1962, IX+456 s.

63)- **Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi (1293=1877)**, Toplayan ve Hazırlayan: Hakkı Tarık Us, I. Cilt, İstanbul 1939, 400 s. II. Cilt, İstanbul 1954, 416 s.

64)- Mumcu, Ahmet-"Osmanlı Devletinde 1876 Anayasasına Değin Temel Hak ve Özgürlükler ile 1876 Anayasasının Temel Yapısı", **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı (1876-1976)**, Ankara 1976, s. 31-47.

65)- Mumcu, Ahmet-"Osmanlı Devletinde Meşveret Yöntemi Demokratik Bir Gelişme Sağlayabilir miydi?", **Hacettepe Üni. Edebiyat Fk. Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1 (1986), s. 3-23

66)- Okandan, Recai G.-"Âmme Hukukumuzda Tanzimat Devri", **Tanzimat - I-**, İstanbul 1940, s. 97-128.

67)- Okandan, Recai G.-**Âmme Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri**, İstanbul 1946, 160 s.

68)- Okandan, Recai G.-"Âmme Hukukumuzda Osmanlı Devletinin İnkırazına Kadar Parlamentarizm ve Hususiyetleri", **İstanbul Üni. Hukuk Fk. Mecmuası**, Cilt XIII, Sayı 2 (1947), s. 449-473.

69)- Oktay, Cemil-" "Hum" Zamirimizin Serencamı, Kanun-u Esasî İlânına Muhalefet Üzerine Bir Deneme", **Bahri Savcı'ya Armağan**, Ankara 1988, s. 361-370.

. 70)- Olgun, İbrahim-"Namık Kemal Kuşağı ve I. Meşrutiyet", **VIII. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler**, III. Cilt, s. 1763-1770.

71)- Ortaylı, İlber-"İlk Osmanlı Parlamentosunun Yapısında Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi", **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı. 1876-1976**, s. 433-448.

72)- Ortaylı, İlber-"İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", **Armağan. Kanun-u Esasînin 100 Yılı**, Ankara 1978, s. 169-182.

73)- Ortaylı, İlber-"II. Abdülhamit Döneminde Anayasal Rejim Sorunu", **Hacettepe Üni. Edebiyat Fk. Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1 (1986), s. 55-74.

74)- Osman Nuri ve A. R. (Ahmet Refik Altınay)-**Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı Hayatı Hususiye ve Siyasiyesi**, İstanbul 1327 (1911), 3 Cilt, 1204 s.

75)- Öktem, Necdet-**1877 Meclis-i Meb'usanı Bütçe-İller Kanunu-İçtüzük Üzerinde Tartışmalar**, İzmir 1982, VI+219 s.

76)- Ölçen, Ali Nejat-**Osmanlı Meclis-i Meb'usanında Kuvvetler Ayırımı ve Siyasal İşkenceler**, Ankara 1982, 144 s.

77)- Önsoy, Rifat-"Sened-i İttifak ve Türk Demokrasi Tarihindeki Yeri", **Hacettepe Üni. Edebiyat Fk. Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1 (1986), s. 24-37.

78)- Örik, Nahid Sırrı-"Osmanlı İmparatorluğunda Âyân Meclisi", **Tarih Mecmuası**, Cilt 3, Sayı 35 (Kasım 1952), s. 1842-1849.

79)- Özçelik, A. Selçuk-"Sened-i İttifak", **İstanbul Üni. Hukuk Fk. Mecmuası**, Cilt XXIV, Sayı 1-4 (1959), s. 1-12.

80)- Özkaya, Yücel-"Birinci Kanun-u Esasî ve Meşrutiyet Hakkında Ortaya Konulan Görüşler ve Parlamento Usulü Hakkında Bir Layiha", **Hacettepe Üni. Edebiyat Fk. Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1 (1986), s. 397-415.

81)- Pantül, Mehmet ve Bekir Sıtkı Yalçın-**Türk Parlamento Hukukunda İkinci Meclisler**, Ankara 1982, XII+198 s.

82)- Poroy, Nâzım-**Anayasamızda Tekâmüle Doğru**, İstanbul 1950, 183 s.

83)- Savcı, Bahri-"Osmanlı-Türk Reformlarının (Islâhat Hareketlerinin) Bir Batı Demokrasisi Doğurma Çabaları", **Ankara Üni. Siyasal Bilgiler Fk. Dergisi**, Cilt XXI, No. 1-4 (Mart 1966), s. 107-124.

84)- Savcı, Bahri-"Batılı Ülkeler Altında Demokratikleşme", **Ankara Üni. Siyasal Bilgiler Fk. Dergisi**, Cilt XXIX, No. 1-2 (Mart-Haziran 1974), s. 1-18.

85)- **Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Uygulamaları**, Ankara 1982, 131 s.

86)- Seyitdanlıoğlu, Mehmet-"Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri", **Türkiye Günlüğü**, Sayı 8 (Kasım 1989), s. 60-64.

87)- Seyitdanlıoğlu, Mehmet-"Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1838-1976)", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Yıl XXVII/1-2 (1989), s. 265-276.

88)- Shaw, Stanford J.-"The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils (1839-1876)", **Near Eastern Round Table (1967-1968)**, s. 53-142.

89)- Shaw, Stanford J.-"19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri", Çeviren: Püren Özgören. **Tarih ve Toplum**, Sayı 76 (Nisan 1990), s. 11-15 ve Sayı 77 (Mayıs 1990), s. 40-47.

90)- Soysal, Mümtaz-**Dış Politika ve Parlamento, Dış Politika Alanındaki Yasama Yürütme İlişkileri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme**, Ankara 1964, XII+294 s.

91)- Sungu, İhsan-"Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", **Tanzimat -I**, İstanbul 1940, s. 777-857.

92)- Şehsuvaroğlu, Halûk Y.-"İlk Meclis-i Meb'usanın Açılışı", **Resimli Tarih Mecmuası**, Cilt 1, Sayı 8 (Ağustos 1950), s. 284-286.

93)- Şehsuvaroğlu, Halûk Y.-"1877'de İstanbul Meb'usları", **Cumhuriyet**, 4 Nisan 1954.

94)- Tanör, Bülent-"Sened-i İttifak", **Bahri Savcı'ya Armağan**, Ankara 1988, s. 471-484.

95)- Tanör, Bülent-**Osmanlı İmparatorluğunda Anayasal Gelişmeler**, İstanbul 1991, 160 s.

96)- Tuğ, Salih-**İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX. ve XX. Asırlar)**, İstanbul 1969, 343 s.

97)- Tunaya, Tarık Zafer-"Osmanlı Anayasacılık Hareketi ve "Hükümet-i Meşruta" ", **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Cilt 6 (1978), s. 227-237.

98)- Tunaya, Tarık Zafer-"1876 Kanun-u Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e**

Türkiye Ansiklopedisi-1. Cilt, s. 27-39.

99)- Tunaya, Tarık Zafer-"İlk Osmanlı Anayasa Kitabı: "Hükümet-i Meşruta" ", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**-1. Cilt, s. 34-35.

100)- Tunaya, Tarık Zafer-"Midhat Paşa'nın Anayasa Tasarısı: Kanun-u Cedit", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**-1. Cilt, s. 30-31.

101)- **Türkiye'de ve Yabancı Memleketlerde Seçim Mevzuatı**, Ankara 1949, LVIII+800 s.

102)- Ubicini, A.-**La Constitution Ottoman du 7 Zilhidjé 1293 (23 Décembre 1876) Expliquée et Annoté**, Paris 1877, 69 s.

103)- Ünat, Faik Reşit-"Birinci Meşrutiyet", **Aylık Ansiklopedi**, Cilt I, s. 232-235.

104)- Üçok, Coşkun-"1876 Anayasasının Kaynakları", **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976**, s. 1-30.

105)- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet-"Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", **Tanzimat -I**, İstanbul 1940), s. 139-209.

Türk Parlamento Tarihinin Başlangıç Dönemine İlişkin Bir Kaynakça Denemesine Ek

Mehmet Seyitdanlıoğlu

Ali Haydar Mithat, **Mithat Paşa, Hayat-ı Siyasiyesi, Hidemâtı, Menfâ Hayatı, tabsıra-i İbret**, 1, İstanbul Hilâl matbaası, 1325, 398 s.

Aris Tarchi Bey, **Grégorie, Législation Ottomane on Recueil de lois, réglements, ordonnances, traités, capitulations, et autres documents officiels**, 1-2, Constantinople, 1873

Danişmend, İ.H., **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, IV. c. İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1972.

Ebuzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Haz: Şemsettin Kutlu, İstanbul, Hürriyet Yay. 1973

Eren, Cevat, "Tanzimat", **İA**., c.XI (İstanbul, 1977), ss. 709-765.

Findley, Carter V., **Buraucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte**, *1789-1922*, Princeton, 1980, 455s.

Göreli, İsmail Hakkı, **Devlet Şurası (Şura-yı Devlet)**, Ankara 1953.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, **Son Sadrazamlar**, 4 cilt, İstanbul 1982.

Namık Kemal, **Makalât-ı Siyasiye ve Edebiyye**, İst. 1911.

Ortaylı, İlber, **Türkiye İdare Tarihi**, Ankara 1979.

Özbudun Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, Ankara 1988.

Özdeş, Orhan, **Yüzyıl Boyunca Danıştay 1868-1968**, Ankara 1968.

Seyitdanlıoğlu Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ 1838-1868**, Ankara, TTK Yayını 1994, s.227.

Shaw Stanford, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye** ,Çev.: M. Harmancı), 2 cilt, İstanbul, E Yayını, 1983.

Üçok, Çoşkun-Ahmet Mumcu, **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara 1976.

Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü

KUDRET EMİROĞLU

Trabzon - Maçka Etimoloji Sözlüğü, yerel ağızdan yapılan derlemeye dayanarak folklor çevresindeki eldeğmedik sözcük hazinesini kayıtlara geçiriyor, maddi manevi kültürün tarihsel kökenlerine iniyor. Yayıldığı coğrafyanın genişliği ve geçirdiği tarihsel evreler nedeniyle Türkçenin etimolojik sözlüğünün yazılması kapsamlı ve örgütlü çalışmayı gerektirdiğinden, yazı dili dışında kalan halk dilinin, zengin folklor çevresinin saptanmadan böyle bir sözlüğün yazılması olanaksızdır. Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü Türkçenin etimolojik sözlüğü için olduğu kadar Türkiye kültür tarihi yazımı için de Maçka ağzını kültür dünyamıza kazandırmıştır.

kebikeç yayınları

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi. 5/2 06650 Kızılay ANKARA Tel-Fax: 0 (312) 418 62 03

Ömer Asım Aksoy

Giriş: Sami N. Özerdim
Bibliyografya: Metin Berge

1898 yılında Antep'te doğan, 30 Ekim 1993 günü Ankara'da ölen, 1 Kasım günü cenaze töreninden sonra bedeni Gaziantep'e götürülen Ömer Asım Aksoy, önce İstanbul'da tıp öğrenimi görmeye başlamış, ancak Antep'in kara günlerinde oraya dönerek doktor yardımcısı olarak çalışmıştı. Savaş bitince yine İstanbul'a, bu kez hukuk öğrenimine başladı. Öğrenimini bitirdikten sonra savcılık, avukatlık yaptı. Daha sonra, Ankara'nın buyruğu ile Gaziantep'e C.H.P.'nin başına getirildi. Daha sonra milletvekilliğine seçildi; 1935'ten başlayarak beş dönem T.B.M.M.'nde milletvekilliği yaptı. Türk Dil Kurumu'ndaki çalışmalarına da bu dönemde başladı. Kırk yılı aşkın bir süre Derleme ve Tarama kolunu yönetti; Genel yazmanlığa geçtikten sonra da bu bölümü bırakmadı (1976'ya dek), Genel Yazmanlığı'ndan 1980'de ayrıldı; ancak Yönetim Kurulu'ndaki görevini sürdürdü.

Kısaca saptadığımız görevlerinin dışında, Ömer Asım Aksoy, 1918'den başlayan yazı yaşamını ölümüne dek sürdürdü. Ölümünden üç gün önce, *Ana Yazım Kılavuzu*'nun 7. basımı eline ulaştı. Gaziantep dergilerinden istenen, yazılarını da sonuna dek sürdürdü.

Burada, onun kitap haline getirilmiş çalışmalarını, yine kendisinden aktaracağız. 1962'de Türk Dil Kurumu'nca küçük bir kitap halinde bastırılan *Mütercim Asım* adlı çalışmasını, Gaziantep'ten gelen sürekli kitap istekleri üzerine yeniden ele alarak işlemiş, genişletmiş, kitap Haziran 1993'te ona ulaşmıştı (bana imzaladığı gün: 1 Haziran 1993). Bu kitabın sonuna, yayınlarının bir çizelgesini de eklemişti. Kendisi, bunların dışında yayınları olduğunu da söylemişti. Onun yaşamını, kaynakçasını geniş bir yolda ele alıp saptayacak kimseler çıkacaktır. Biz, bu çizelgeye dayanarak, yayınlarını yinelemekle yetineceğiz:

1918
İki damla gözyaşı (İki ağıt)

1924
Usul-i Tebrir ve Edebiyat Dersleri. (Şapirografya çoğaltılmış, 700 sayfalık lise ders kitabı)

1925
İmlamıza, Sarf ve Nahvimize Dair

Soldan sağa: ***Salim Başol, Ö. Asım Aksoy, Sami N. Özerdim, 1962, TDK, Ankara*** (S.N. Özerdim Arşivi)

1933
Gaziantep Dilinin Tetkiki

1934
Gaziantep'te Eti Eserleri

1935
Gaziantep Halkevi Broşürü (Aksoy'un başkanlığında)
Öz Türkçe Dersleri

1936
Gaziantep Ağzında Sentaks Araştırmaları
En Lüzumlu Kelimeler

1937
Güneş-Dil Teorisi ve III. Dil Kurultayı

1939
Gaziantep Halkevi Konuşmaları

1940
Deyim, Takımsöz, Atasözü

1941
Hasırcıoğlu Hacı Mehmet Ağa
Gaziantep Ağzında Atasözleri

1942
Örneklerle Tarama Sözlüğü (Kendisinin başkanlığında)

1943
Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (1943-1957, 4 kitap, kendisinin başkanlığında)

1945
Gaziantep Ağzı (1945-1946, üç kitap, 1992'de Gaziantep'te yeni basımı)

1952
Söz Derleme Dergisi (5-6. ciltler, 1952-1957, kendisinin başkanlığında)

1954
Aydi Divanı

1959
Hasip Dürri
Hasan Ayni ve Nazmü'l-Cevahir

Türk Dilinde ve Başka Dillerde Özleşme

1960
Dürrü'n-Nizam ve Nazmü'l-Cevahir
Şeyh Ahmet ve Nazmü'l-Leal

1961
Şeyh Ahmet ve Nazmü'l-Leal Üzerine Tamamlayıcı Bilgiler

1962
Anayasa Sözlüğü
Mütercim Asım (genişletilmiş basım: 1993)
Dil Devriminin 30 Yılı

1963
Tarama Sözlüğü (1963-1977, 8 cilt, kendisinin başkanlığında)
Derleme Sözlüğü (1963-1982, 12 cilt, kendisinin başkanlığında)
Atatürk ve Dil Devrimi
Atasözleri, Deyimler

1964
Anayasanın Dili
Dil Üzerine Düşünceler, Düzeltmeler

1965
Atasözleri ve Deyimler

1967
Dil Devrimi Üzerine

1969
Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler (1969-1971, 2 cilt)

1970
Yeni Yazım Kılavuzu

1971
Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü (1971-1977, 3 cilt, 7. basımı: 1993)

1972
Dil Devriminin 40 Yılı
Türkiye'de Dil Politikası
Türk Dil Kurumu Kol Çalışmaları

1973
Özleştirme Durdurulamaz

1975
Gelişen ve Özleşen Dilimiz

1980
Dil Yanlışları (1993'te 6. basım)

1981
Türk Dil Kurumu'nun Etkinlikleri

1982
Dil Gerçeği

1985
Dil Yanlışları (genişletilmiş baskılarının sonuncusu 4. basım 1991)

1987
Ana Yazım Kılavuzu (7. Basım: 1993)

Kendi dosyasından aldığımız bu çizelgenin ileride genç kuşaklar tarafından genişletilmesini bekliyoruz. Bu çizelgedeki birkaç araştırma, Türk Dil Kurumu'nun *Türk-dili Belleten*'inde çıkmış ve ayrıbasımı yapılmıştır. Aksoy'un *Türk Dili* (Türk Dil Kurumu), *Çağdaş Türk Dili*, *Türk Dili Dergisi*, *Cumhuriyet* ve Gaziantep dergilerindeki yazıları da kaynakçada yer almalıdır.

Türkçe'nin velûd "kalemi" Ö.A. Aksoy'un pek çok eseri kaleme alırken kullandığı kaleminin resmi ve vesikasıdır. (Ahmet Yüksel Arşivi'nden)

ÖMER ASIM AKSOY MAKALELER BİBLİYOGRAFYASI

Çalışmada sıkça geçen dergi adları için kısaltmalar:

TD	Türk Dili
TDD	Türk Dili Dergisi
ÇTD	Çağdaş Türk Dili
TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
MSD	Milliyet Sanat Dergisi

Not: Roma Rakamı ile gösterilen ilk sayı cilt numarasını, sonrakilerse, sırasıyla derginin sayı ve yazıların sayfa numaralarını göstermektedir.

1942

"Gaziantep Ağzında Atasözleri", *Varlık*, 205, 297-301.

1951

"Türk Dili Kurumu-Doğuşundan Bugüne Kadar", *TD*, I/2, 26-30.

1952

"İvedilik mi Müstaceliyet mi?". *TD*, I/8, 471-73.

"Atasözleri ve Deyimleri Hakkında (Tenkid)", *TD*, II/14, 91-94.

"Atasözleri ve Deyimleri Hakkında (Tenkid)", *TD*, II/15, 154-61.

1953

"Atasözleri ve Deyimleri Hakkında (Tenkid), *TD*, II/16, 205-8.

"Atasözleri ve Deyimleri Hakkında (Tenkid), *TD*, II/17, 278-82.

"İki Dilcimizi Kaybettik", *TD*, II/21, 596-98.

1955

"Ya-yı Nisbiyi Türkçeye Çevirme Yolları", *TD*, V/4, 4-8.

Mütercim Asım'a Dair Notlar", *TD*., V/50, 101-103.

" 'Mihnet-keşan' mı 'Mihnet-i Keşan mı?", *TD*, V/51, 148-49.

1956

" 'Mihnetkeşan' Tartışması", *TD*, V/53, 285-87.

"Okuyucu Mektubuna Cevap", *TD*, V/58, 664-66.

"Derleme İşleri ve 72 Yaşında Bir Genç", *TD*, VI/63, 186-187.

1957

"Dil Üzerine: Bir Düşünce, İki Düzeltme", *TD*, VI/64, 210.

"Dil Üzerine: Bir Düşünce İki Düzelt-

me", *TD*, VI/65, 260.
"Nisbet Anlamları", *TD*, VI/66, 315-18.
"Dil Üzerine: Bir Düşünce İki Düzeltme", *TD*, VI/66, 329.
"Nisbet "î" si Üzerine", *TD*, VI/66, 339-43.
"Eleştirme: 1-Nisbet "î" si ve Türkçe Karşılıkları; 2-'Ek'mi, 'Edat'mı; 3-'Öğüt vermez' mi, 'dikmez' mi-", *TD*, VI/66, 347-48.
"Dil Üzerine: Bir Düşünce İki Düzeltme", *TD*, VI/67, 381.
"Eleştirme (Devam): 4-Ses Kuralını Nasıl Anlamış?; 5-Bir Fonetik Bilgisi; 6-Bir de İfade Örneği", *TD*, VI/67, 387.
"Dil Üzerine: Bir Düşünce İki Düzeltme", *TD*, VI/68, 435.
"Eleştirme (devam): Yanlış Cümleler. 7, 8, 9, 10", *TD*, V/68, 446.
"Cevabı", *TD*, VI/68, 468, 470-72.
"Ataç da...", *TD*, VI/69, 474-76.
"Bir Düşünce İki Düzeltme", *TD*, VI/69, 493.
"Eleştirme (devam): 11, 12, 13, 14", *TD*, VI/69, 502.
"Dil Üzerine: Bir Düşünce İki Düzeltme", *TD*, VI/70, 547.
"Bir Eki Yedi Ek Gibi Göstermek", *TD*, VI/70, 571-72.
"Bir Tartışmanın Bilançosu", *TD*, VI/70, 588-92.
"Dil Üzerine: Bir Düşünce İki Düzeltme", *TD*, VI/71, 622; VI/72, 664; VII/73, 13; VII/74, 82; VI/75, 139.

1958
"Dil Üzerine: Bir Düşünce İki Düzeltme", *TD*, VII/76, 202; VII/77, 246; VII/78, 294; VII/79, 352; VII/80, 423; VII/81, 463; VII/82, 505; VII/83, 567; VII/684, 628.
"Mustafa Kemal'in 'sonsuz üçgen'i", *TD*, VII/74, 59.
" Eleştirme (devam)", *TD*, VII/74, 87.
" Kar ve Zarar Hesabı", *TD*, VII/75, 154.
"O Yakadan Bu Yakaya (Eleştirme)", *TD*, VII/78, 301.
"Derleme Sözlüğü", *TD*, VII/79, 315.
"Ataç'ı Anarken", *TD*, VII/80, 400.
"Yahya Kemal'in Söylediği Son Beyit", *Varlık*, 490, 19.
"Söyleyiş Bozukluğu ve Alfabemiz", *TD*, VIII/84, 598; VII/85, 4.
"Dil Üzerine: Bir Düşünce, İki Düzeltme", *TD*,, VIII/85, 31; VIII/86, 119; VIII/87, 170.

1959
"Dil Üzerine: Bir Düşünce İki Düzeltme", *TD*, VIII/88, 220; VIII/89, 270; VIII/90, 342; VIII/91, 391; VIII/92, 459; VIII/93, 514; VIII/94, 585; VIII/95, 630, VIII/96, 701.
"Ataç'ın Hastalığı ve Ölümü", *TD*, VIII/92, 438.
"Şeyh Ahmed ve Nazmü'l- Leâl", *TDAY Belleten*, 205-258.
"Dil Üzerine, Bir Düşünce İki Düzeltme", *TD*, IX/97, 29; IX/98, 117; IX/99, 155.
"Dil Üzerine: Bir Düşünce İki Düzeltme", *TD*, IX/100, 207; IX/101, 256; IX/102, 310; IX/103, 369; IX/104, 418; IX/105, 469; IX/106, 515; IX/107, 583; IX/108, 641, X/109, 46.
"Atatürk ve Dil", *TD*, IX/99, 117.
"Anayasa Dili", *TD*, IX/106, 544.

1961
"Düşünceler, Düzeltmeler", *TD*, X/112, 198; X/114, 388; X/115, 479; X/116, 541, X/117, 640; X/119, 844.
"Dil Üzerine", *TD*, XI/121, 44; XI/122, 105; XI/123, 184.

1962
"Dil Üzerine", *TD*, XI/124, 248; XI/125, 322; XI/126, 397, XII/133, 60;

XII/134, 116; XII/135, 171.
"Hukuk Dilindeki Özleşme", *TD*, XII/133, 8.
"Haberler: Işıldayan Bir kültür Yuvası", *TD*, XII/133, 77.

1963
"Dil Üzerine Düşünceler Düzeltmeler", *TD*, XII/136, 228; XII/137, 280; XII/138, 332; XII/139, 395; XII/140, 453; XII/141, 526; XII/142, 732; XII/147, 190.
"Dilde Bilim ve Devrim", *TD*, XII/144, 811.
"Dil Bayramı", *TD*, XIII/145, 53.
"Dilci Atatürk", *TD*, XIII/146, 70.

1964
"Dil Üzerine Düşünceler, Düzeltmeler", *TD*, XIII/148, 256; XIII/149, 310; XIII/150, 373.
"Derleme Sözlüğü Üzerine (Gazetelerden)", *TD*, XIV/159, 294.
"Derleme Sözlüğü Üzerine İkinci cevap (Gazetelerden)", *TD*, XIV/159, 296.

1965
"Yeni İmla Kılavuzu", *TD*, XIV/160, 309.
"Devrim Anlayışında Ölçüler", *TD*, XIV/162, 429.
"Yorumlar", *TD*, XIV/166, 680; XIV/167, 730; XIV/168, 780; XV/169, 18; XV/170, 88; XV/171, 178.
"Mehmet Ali Ağabey'i Yitirdik", *TD*, XV/170, 146.

1966
"Yorumlar", *TD*, XV/173, 322; XV/174, 384; XV/175, 440; XV/176, 506; XV/177, 584; XVI/181, 6; XVI/182, 96.

1967
"Yorumlar", *TD*, XVI/184, 259; XVI/186, 418; XVI/188, 566; XVI/189, 688; XVI/190, 765; XVI/191, 843; XVI/192, 213; XVII/194, 106; XVII/195, 224.
"Kur'an-ı Kerim'den İlhamlar", *TD*, XVI/186, 443.

1968
"Yorumlar", *TD*, XVII/196, 533; XVII/197, 572; XVII/198, 665; XVIII/200, 95; XVIII/201, 230; XVIII/204, 567.
"Olmaya Olduk Kaka Bari Yapalım Şaka (Sataşana Mektup: 1; 2; 3)", *TD*, XVII/196, 530; XVII/197, 629; XVII/198, 712.

1969
"Yorumlar", *TD*, XIX/208, 566; XIX/209, 658.
"Orhon'la Hesaplaşma Yorumlar)", *TD*, XIX/212, 116.
"Savunurken Tökezleyen (Yorumlar)", *TD*, XX/213, 200.
"Dil Kurumundan Niçin Çıkarıldı? (Yorumlar)", *TD*, XX/214, 580.
"Atatürk İlkeleri (Yorumlar)", *TD*, XXI/118, 103.
"Yine Onunla (Yorumlar)", *TD*, XXI/119, 172.

1970
"Ağaca Balta Vurmuşlar 'Sapı Bedenimden' Demiş", (Yorumlar), *TD*, XXI/121, 356.
"Âdeme Cübbe vü Destâr Kerâmet mi Verir (Yorumlar)", *TD*, XXII/124, 90.
" 'Halk da Anlamıyor' Savı (Yorumlar)", TD, XXII/128, 434.
"Radyo Konuşması (Dil Bayramı 38. Yıldönümü)", *TD*, XXIII/230, 173.
"Atatürk'ün Dil Anlayışı", *Ilgaz*, X/110, 6-7.

1971
"Türkiye'de Hâkimler Var", *TD*, XXI-

II/233, 341.
"Başka Dillerden Kelime Alınabilir Kâide Alınmaz" Savı (yorumlar)", *TD*, XXIII/233, 357.
"Türk Atasözleri ve Deyimleri", *TD*, XXIV/236, 102.
" 'Tekzip'i Yalanlayan Belgeler", *TD*, XXIV/238, 266.

1972
"Türk Dili Bilimsel Kurultayı Açılış Töreni", *Ilgaz*, XII/133, 9-12.

1976
"Bu Ahval ve Şerait İçindi Akademi", *TD*, XXXIII/294, 134.
"Bir Meşaledir Devredilir", *Ilgaz*, XVI/182, 21-22; *TD*, XXXI/301, 465.
"Erdem'in Başı", *TD*, XXXIII/293, 65-67.
"Ilımlılık Devrimcilikle Bağdaşmaz", *TD*, XXXIII/296, 313-318.

1977
"Türkçeyi Kurtarmaya Çalışıyorlarmış", *TD*, XXXV/305, 148.
"Arapça Sözcüklerde Anlam Kaymaları", *TD*, XXXV/308, 461.
"Beyt, mısra, aruz sözcüklerinin anlamları", *TD*, XXXVI/310, 1-5.

1978
"Özleşmenin Türü", *Ulusal Kültür*, 2, 233-234.
"Adalet Son Sözünü Söyledi", *TD*, XXXVII/316, 1.
"Çalışma Arkadaşım Dehri", *TD*, XXXVII/316, 61.
"Güle Güle Sevgili Arkadaşım", *TD*, XXXVIII/327, 629.
"Ceyhun Atuf Kansu", *Ilgaz*, XVII/199, 20.

1980
"Dil Süreci", *TD*, XLI/343, 193-201.
"Gencan da Göçtü", *Ilgaz*, XIX/226, 3.

1981
"Uydurma", *TD*, XL/350, 457-462.
"Atatürk'ün Dilimize Kazandırdığı Güç", *TD*, XLII/353, 656-671.

1982
"Elli Yaşında", *TD*, XLV/367, 13-22.
"Dil Kurumu'na Kıyılır mı?", *TD*, XLIV/362, 66-70.

1984
"Yaşayan ve Yaşamayan Sözcükler", *Öğretmen Dünyası*, V/53, 15-16.
"Yanlış Anlamla Kullanılmış Sözcükler", *Öğretmen Dünyası*, V/58, 9-10.

1985
"Anayasamızdaki Yeni Sözcükler", *Öğretmen Dünyası*, VI/62, 7-8.

1986
"İmla Kılavuzu Üzerine", *Öğretmen Dünyası*, VII/75, 15-18.
"Sözcük İçinde Kesme İmi", *Öğretmen Dünyası*, VII/79, 11.

1987
"Dil Bayramı Nasıl Bir Ortamda Geliyor?" *TDD*, I/2,, 1-2.
"Öğrencemiz Türkçe", *TDD*- I/2, 16-17.
"1987 Dil Bayramı", *TDD*, I/3, 1-2.
"Bozuk Anlatımlar", *TDD*, I/3, 30-31.

1988
"Biçim ve Öz", *ÇTD*- I/3, 102-105.
"Türkçenin Yeniden Doğuşu", *TDD*, I/4, 27-30.
"İki Devrim Üzerine", *TDD*, II/8, 27-30.
"Davos Bildirisinin Dili", *ÇTD*, I/2, 51-52.
"Öğrencemiz Türkçe: Arttırmak ve Artırmak Üzerine", *TDD*, I/5, 13-15.
"Ölümsüzlüğünün 10. Yıldönümünde

Agah Sırrı Levend", *ÇTD*, I/9, 451.
"Öğrencemiz Türkçe: Dilin Zenginliği I-II", *TDD*, II/7, 12-14
"Öğrencemiz Türkçe", *TDD*, I/6, 12-13.

1989
"Yeni Baskı Türkçe Sözlük'ün 'Ön Söz'ü", *ÇTD*, 11, 509-511.
"Yazım Kılavuzu'ndan İmla Kılavuzuna. Dilde Kargaşaya Yol Açan Eser", *MSD*, XLVIII/224, 12-13.
"Sayın Evren'e Açık Mektup", *TDD*, III/15, 22-24.
"Öğrencemiz Türkçe: Yazım ve Sözlük Sorunları I-II", *TDD*, II/12, 3-6; III/13, 3-6.
"İkinci Yaşamının 32. Yıldönümünde: Ataç Üzerine", *ÇTD*, II/15, 98-101.
"Gerçekler-Yansımalar: Kınayan da Kırk Batman", *ÇTD*, II/15, 131-133.
"Eleştirileri Yanıtlıyor ve Eleştirime Yanıt Bekliyorum", *ÇTD*, II/22, 478-481.
"Divandaki Gaziantep Sözcükleri", *ÇTD*, II/13, 28-35.
"Dil Kurumu Seçimlerinde Ataç", *ÇTD*, II/15, 102-104.
"Dil Toplantıları Üzerine I", *ÇTD*, III/34, 1044-1048.

1990
"Dil Toplantıları Üzerine II", *ÇTD*, III/35, 1089-1094.
"Bu Kurum Ne İşe Yaramaktadır?", *ÇTD*, III/28, 769-771.
"Böyle Olmaz A Kurum Başkanı Sözlük Dediğin", *TDD*, III/16, 3-5.
"Ayinesi İştir Kişinin...", *ÇTD*, III/26, 694-698.
"Dizgi Yanlışları ve *TDK*'nın İç Yüzü", *TDD*, IV/20, 3-5.

1991
"Birkaç Gözlem", *TDD*, IV/24, 3-5.

Halil Erdoğan Cengiz

Aydın Sami Güneyçal

Kısa Biyografisi :

Halil Erdoğan Cengiz 1934 yılında Araç'ta doğdu. Babası başöğretmen Hamdi Cengiz, annesi Faika Hanımdır. İlkokulu Tosya'da, liseyi Kastamonu Lisesinde bitirdi. 1952'de Ankara Hukuk Fakültesi'ne kaydoldu. Petrol Ofisi'nde çalışmaya başladı. Ertesi yıl Hukuk Fakültesinden ayrıldı. DTCF Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne kaydoldu. Fakülteyi bitirdikten sonra Askerliğini Harp Tarihi Enstitüsü'nde yaptı. Emekli olana kadar Başbakanlıkta çalıştı. Genç yaşında iki evlât babası oldu; bugün ikisi de tıp doktorudur. Emekliliğinden sonra Devlet Konservatuarı Müzikoloji Bölümü'nde Osmanlı Paleografyası, Osmanlıca ve Türk Edebiyatı dersleri; Hacettepe Üniversitesi'nde de yine Eski Türk Edebiyatı dersleri verdi. 28 Ekim 1993'te Ankara'da vefat etti.

Eserleri:

Halil Erdoğan Cengiz'in basılı ilk kitabı *Aralık Kapı*, ilk gençlik yıllarının ürünü 48 sayfalık bir şiir kitabıdır. O yıllarda ait şiirleri, eleştiri yazıları, makaleleri, Japon şiiri çevirileri, yazmaya başladığı *Sepetçioğlu Destanı*'ndan parçalar ilkin 4 sayı, daha sonra yeniden 17 sayı yayımlanan *Arayış* adlı sanat dergisinde, daha sonraki eleştiri ve kitap tanıtma yazıları da 1962'de yayımlanmaya başlanan *Kitaplar Âlemi* adlı bibliyografya dergisinde çıktı. 1956'da *Türk Sanatı* ve *Küçük Asya* dergilerinde de şiirleri yayımlandı.

Dergilerde Yayımlanan Yazıları

"*Arayış*" ve "*Kitaplar Âlemi*"nde:

Japon Şiirleri: *Haikular* (İssa'dan çevirme 3 haiku); *Nasrullah Köprülü* Se-

Halil Erdoğan Cengiz'in son fotoğraflarından biri: Orhan Şaik Gökyay adına şilt alırken.

petçioğlu Destanı'ndan); *Japon Şiirinde Haiku ve Tanka'lar* (Orhan Veli'nin 1937'de yayımlanan Haykay çevirileri üzerine bir inceleme); *Sanat Akımları ve zaman* (makale); *Yenilik Taassubu* (makale); *Yeni Bir Türk Uygarlığı Üzerine* (makale); *Edebî Ahlâk Üzerine* (Necdet Sözer'le diyalog); *Bir Japon Şairi: Horiguchi Daigaku* (araştırma); *Ahlâksızın Ahlâkı Üzerine* (Necdet Sözer'le diyalog); *Gülten (Akın) Cankoçak'la Konuşma* (röportaj); *Prof. Kenan Akyüz İle "Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi" Üzerine Bir Konuşma* (röportaj); *Kitaplar: "Namık Kemal'in Şiirleri"* (eleştiri); *Dilsiz Acılar* (Sepetçioğlu Destanı'ndan); *Fikret Baha Berke İle Konuşma* (röportaj); *"Saygılı Yosma" İle Saygısız Çevirmen* (çeviri kitap eleştirisi); *"Batıya Yönelirken Şinasi"* (kitap tanıtma); *İki Şiir Kitabı* (tanıtma); *"Dünya Şiiri" Üzerine* (eleştiri).

Tarih ve Toplum dergisinin birçok sayısında "Geçmiş zaman Olur ki..." üst başlığını taşıyan, her biri inceleme ve araştırma ürünü aşağıdaki yazıları yayımlandı:

Yahşı Fakih (Kasım 1989, sayı 71), *İstiklâl Marşımızla İlgili Bir Belge* (Doç. İ. Taviloğlu ile birlikte, sayı 74, Şubat 1990), *İnsan Denenmiştir Denilen Her Şeye İnanmamalı* (Mart 1990, sayı 75), *Kaka Deyip Geçmemeli* (Nisan 1990, sayı 76), *İnsanlar Nelerle Uğraşmış...* (Mayıs 1990, sayı 77), *Keyifli ve Sorunsuz Kişiler İçin Keyfe Keder Vermeyen Sorunlar* (Temmuz 1990, sayı 79), *Hilmi Yavuz ve Eski Hayvan Bilimi* (Ağustos 1990, sayı 80), *Eski Arslanları Takdîmimizdir* (Eylül 1990, sayı 81), *Akdeniz'in Balinaları, Yanar Ada ve Osman Gazi'nin Pazarı* (Kasım 1990, sayı 83), *Nef'i'nin Kirli Nigâr'ı* (Eylül 1991, sayı 93), *"Dün, Dündür; Bugün, Bugündür" Sözünün Sâhibi Kimdir?* (Ocak 1992, sayı 97), *Eski Zamânın Aşkları ve Bâzı Aşk Devâları* (Şubat 1992, sayı 98), *Dizelerde Saklı Kalan...* ([Eleştiri] Nisan 1992, sayı 100), *Kahvenin Kirli Çamaşırları* (Mayıs 1992, sayı 101), *Eski ve Yeni Yanlışlar* (Şubat 1993, sayı 110), *Vak Vâk Ağacı* (Mart 1993, sayı 111), *Eski Çamaşırlar, Killer, Sabunlar ve Leke Çıkarma Yöntemleri* (Nisan 1993, sayı 112).

Basılmış eserleri:

Eski edebiyatımızla ilgili ilk araştırma ve inceleme eseri *Açıklamalı-Notlu Divan Şiiri Antolojisi*'dir (Turhan Kitabevi, 1967. Yeniden gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş 2. basım, Turhan Kitabevi, 1982).

Divan Şiiri Antolojisi (Milliyet Yayın Ltd. Şti. 1972. Genişletilmiş 2. basım Bilgi Yayınevi, 1983).

Rûhî Târîhi (Yaşar Yücel'le birlikte. *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt XIV. sayı 18. 1992).

Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908 (İletişim Yayınları, 1991).

Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi (İlân-ı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra) (Kültür Bakanlığı Yayını, 1983).

Yaşanmış Olaylarla Atatürk ve Müzik. Riyâset-i Cumhûr İnce Saz Hey'eti Şefi Hâfız Yaşar Okur'un Anıları (1924-1938). (Müzik Ansiklopedisi Yayınları, 1993).

Divan Şiirinde Musammatlar (*Türk Dili*, Türk Şiiri Özel Sayısı II. Divan Şiiri, sf. 291-427).

Basılmamış çalışmaları:

Halil Erdoğan Cengiz'in çalışmaları çok yönlü idi. Basılmış olanların birkaç katı, baskıya hazır ve ileride kitaplaşmaya aday çalışması bulunmaktadır. Başlıcaları şunlardır:

Cengiz, XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı Divan şiiri şairlerinden, devrinin bir çok olayına mizah ve nükte dolu tarihler düşüren Adana'lı Surûrî'nin tarihlerini içeren *Dîvân-ı Surûrî Mecmûası*'nı yıllarca satır satır incelemiş, bunların tamamını notlar ve açıklamalarla yeni yazıya aktarmıştır. Bestekâr Hâşim Bey (1815-1868)'in *Hâşim Bey Mecmûası* diye anılan edvârı, Kırşehri'nin *Der Beyân-ı Kavaid-i Nâme-i Perde-i Tanbur*'u, *Kadızâde-i Tirevî Edvârı*, Rauf Yektâ'nın *Esatîr-i Elhân*'ı da Cengiz'in yeni yazıya aktardığı eserler arasında yer almaktadır. Devlet Konservatuarı Kütüphanesi'nde kayıtlı -birinci cildinin nerede olduğu bilinmeyen- 22 ciltlik *Mustafa Nezihi Albayrak Koleksiyonu*'nun tercümesi de Halil Erdoğan Cengiz'in yoğun çalışmalarıyla gerçekleşmiştir. Son çalışması *Tosya'nın Mahalleleri ve Lâkapları* adını taşımaktadır.

Cengiz'in, Halk Şiiri, Divan Şiiri, Azmî, Vîrânî, Şair Padişahlar, Fetvâlar, Gevherî, Bektâşî Şairleri, Agâhî üzerine incelemeleri de bulunmaktadır. Bunların bir kısmı tamamlanmış bir kısmı da yarım kalmış durumdadır.

Onu yıllar süren çalışmalarının birikimini ve ürünlerini ardı ardına Türk kültür hayatına vermeye başlayacağı bir sırada kaybettik.

Bir Acı İtiraf

Kırk yıllık can dostum Halil Erdoğan Cengiz'i kaybetmenin üzüntüsü aradan bir yıl geçtiği halde etkisini sürdürüyor. Ölüm herkesin başında, bir gün hepimiz o yolun yolcusu olacağız. Bana zor gelen, onun sigara tüttürmek uğruna sağlık ve hayatını kaybetmesi. Onu bu kadar erken kaybetmeyi hiç beklemiyordum. Üst üste sigara yakardı; "Yeter artık, bırak şu musibeti." deyince "Uğraşmayın şu sigaramla." diye sinirlenirdi. Ondan sonra da pek hoşlandığı şu mu'tâd soruyu beklerdi: "Peki ama, te'sirât-ı muhribesi ne olacak?" O zaman hafiften gülümser, "Merak etme." derdi.

Bir kısım sağlık sorunları belirmeye başladığında yine sigaraya toz kondurmuyor, "Gel bırak şu sigarayı!" diyenlere "Hayır, sigaradan değil. Sinirlendirmeyin beni!" diye çıkışıyordu. Geçenlerde oğlu Dr. Bülent Bey'den Cengiz'in bilgisayarda son yazdıklarının dökümünü istemiştim. "Hilmi Yavuz'un Heybesinden Akan Küller" başlığını taşıyan yazının hemen üstündeki şu paragrafı okuyunca, gözlerim doldu, kahroldum:

"Üç yıl önce ortaya çıkan kimi sağlık sorunları son bir yıldır iyice üzerime abandı; hemen hemen yürütmez, oturtmaz, yatırtmaz, uyutmaz, okut-

maz, eşe dosta bir iki satırcık dahi yazdırmaz, sokağa çıkarıp dolaştırmaz, hattâ zaman zaman konuşturmaz duruma getirdi. Bunların bir kısmı yılların, yaşlanmanın er geç getireceği; birlikte yaşanılmasına, katlanılmasına alışılması gereken kaçınılmaz sonuçlar. Fakat belâların büyükleri, kırk beş yılı aşkın bir süredir gece gündüz yanımdan hiç ayrılmayan, nefes darlığı, öksürük gibi külfetlerini bile benden uzak tutmaya özen gösterdiği izlenimini bırakan yâr-ı kadîmim tütünden kaynaklandı. Yıllar yılları ben onu yaktım, şimdi de o beni yakıyor, ödeşiyoruz. Bu satırları da tütünden şikâyet etmek için yazmadım. Amacım, dostları uyarmak: Sigara içmenin bedelini ödemek tasavvur edilebildiğinden de güç bir iş. Söylemedi demesinler..."

Ah Erdoğan, ah!...

Kimler Neleri Bilmez ?

Halil Erdoğan Cengiz*

ESKİNİN SAKA KUŞLARI

Keçeci-zâde İzzet Molla, saka kuşuna değinen bir rübâî yazmış. Şöyle demiş:

Sakkaa kuşu dûlâb-ı felekde nâ-çâr
Zahmetle çeker içdiği âb-ı nâbı
Bâziçe-i tıfl etmiş anı ma'rifeti
Yâ Rab beni sen etme hüner erbâbı[1]

İzzet Molla'nın söyledikleri, günümüzün diliyle: "**Saka kuşu, felek dolabında, çâresiz, içtiği saf suyu zahmetle çeker. Mârifeti onu çocuk oyuncağı etmiş. Yâ Rabbi! Sen beni hüner sâhibi etme**" şeklinde ifâde edilebilecektir. Ancak, mısrâların düzyazıya çevrilmesine rağmen rubâînin anlamı açıklığa kavuşmamaktadır. İçtiği suyu çekmek (a. Taşımak, b. Kuyudan çıkarmak) insanlara özgü bir iş iken ve başka kuşlar içecekleri suyu çekmezken, saka kuşunun kendi suyunu -üstelik zahmetle- çekmesi neyi belirtmektedir? Çamaşır dolabı olmaması gereken felek dolabı "dûlâb-ı felek" nedir? Çâresizlik nereden gelmektedir? Saka kuşunun mârifeti nedir? Niçin çocuk oyuncağı olur? Hepsi de cevaplandırılması gereken sorular. Bu soruların doğru karşılıklarını bulamazsak yâni İzzet Molla'nın saka kuşu hakkındaki bilgilerine, düşüncelerine ulaşamazsak, şâirin ne demek istediğini doğru dürüst anlamamız mümkün olmayacaktır. Bu gerçek, eski edebiyâtımızla uğraşan herkes tarafından bilindiği için, Batı'lı düşünürlerin eserlerine başvurmadan, -yâni Hilmi Yavuz'un bize biraz mâsumâne gelen sanısının tam

---

* Bu makâle, yazarın ölümünden sonra bilgisayarında bulunan son üç yazısından biridir. Diğerlerini, dergimizin takip eden sayılarında yayınlayacağız. Bu yazıların bulunup bize teslim edilmesinde himmetini gördüğümüz, merhumun kadîm dostu A. Sami Güneyçal'a teşekkür ederiz.

O, usanmak bilmez çalışkanlığı, titiz araştırmacılığı, her müşkilimizi çözen yardımseverliği, insanseverliğinden mülhem kitapseverliği, fötr şapkası ve her dem ağzından eksik etmediği sigarasıyla hep aramızda yaşayacak... Bu vesile ile; böyle bir dergi çıkarmamıza çok arzu eden ve bizi heveslendiren sevgili hocamız Halil Erdoğan Cengiz'i ölümünün birinci yıldönümünde saygı ve hasretle anıyoruz... Yayın Kurulu

[1] Bu manzûme İzzet Molla'nın *Bahâr-ı Asâr*'ının İbtidâ-i Tahmîs başlıklı bölümünün 51. sayfasında şu şekildedir:

Sakkaa kuşu dûlâb-ı felekde nâ-çâr
Zahmetle çeker içdiği âb-ı nâbı
Bâziçe-i tıfl itdi anı ma'rifeti
Yâ Rab bizi itme hüner erbâbı

aksine- Faucault'nun bilimsel düşünce tarihi episteme'lerinin yapısına ilişkin yazdıklarını okumadan da doğru olana ulaşmamızı sağlar[2]. Demek istenilen bu çorbanın, içerisine Fransız kaşığı sokulmadan, ata yâdigârı şimşir kaşıklarla da içilebileceğidir.

Mustatraf (Müstadref) mütercimi Sahhaflar Şeyhi-zâde Es'ad Efendi'nin söylediklerine kulak verelim de rubâîde ne denilmek istenildiğini öğrenelim:

"Türkîde (Türkçede) başı kırmızı ve yine serçe kadar olup **Sakka kuşu** ve Fârsîde (Farsçada) **Mürg-i âb-keş** (su çeken kuş) dedikleri tayr-ı zarîf (ü) zîrek (zekî ve zarif kuş) ki cümlenin bildiği üzere, kafesden aşağı iplik ile sarkıdılmış olan küçük kâse içine konan âbı (suyu) tasnî olunan (yapılan) hurde (küçük) çıkrığı ayağı ile döndürerek, yine çıkrığa peyveste (bağlı) koğa (kova) sûretinde kâsede olan yüksüğü çeküp derûnında (içinde) olan çend katre (birkaç damla) âbı (suyu) içdikden sonra kâseye bırağan kuşu temsîl ile... "

Meğer İzzet Molla hiç de karışık, içinden çıkılmaz, bilinmez şeyler söylmemiş. Saka kuşunun kafesinin altına bir kâse su konulduğunu, bu kâsenin içine ipliğe bağlanan ve kova görevi yapan bir yüksüğün sarkıtıldığını, ipin ucunun kafesin içindeki bir küçük çıkrığa bağlandığını; saka kuşunun susadığı zaman çıkrığı ayağı ile döndürerek suyunu çekip içtiğini anlatmış. Ardından bir de yorum getirmiş: Saka kuşunun bu zahmetli işle karşı karşıya bırakılması mârifet sâhibi olmasından, diğerlerinin suyunun kafesin içine konulması ise su çekmeyi becerememelerinden kaynaklanıyor. Öyle ise beceriksizlik ödüllendiriliyor, mârifet cezâlandırılıyor.

Es'ad Efendi bunları anlatırken: "Cümlenin" yâni "herkesin" bildiği gibi, diyor. Demek ki bir zamânlar saka kuşunun yukarıda anlatılan mârifetini herkes bilir; çocuklar da kafeste besledikleri kuşlarının becerilerini seyrederek eğlenirlermiş.

Şimdiki kitaplar, ansiklopediler sâdece sesinin güzelliğinden dolayı beslendiklerini yazıyor. Ya saka kuşunun sonraki nesilleri beceriksiz çıktı, su çekme yeteneğini yitirdi veya mârifet iltifâta tâbi olduğundan, iltifât eden çıkmayınca mârifetini göstermez oldu. Sâdece güzel ötüşünü dinleyebilmek için kafeste saka kuşu bes-

---

2 Burada söz konusu olan Hilmi Yavuz, kendisine dergimizde çıkan "HİLMİ YAVUZ VE ESKİ HAYVAN BİLİMİ" başlıklı yazımızla cevap verdiğimiz Hilmi Yavuz ile aynı kişidir.
Cevâbımda; Hekim-başı Mustafa Behcet Efendi'nin *Hezâr Esrâr* adlı eserinde görülen ve sır denilen kayıtlara, onlara değinen yazımda aynen yer verdiğim ve Hekimbaşı'nın "memleketimizde ilk karantina tedbirlerini alan" Hekimbaşı olduğunu yazmadığım için; benim ve dergi sunucusunun "eski kültürümüze apaçık haksızlık yaptığımızı", "Bırakınız Faucault'yu bilmeyi, bugünün bilim anlayışı ile (epistemesi ile) geçmişin bilim anlayışını yargılayarak çok kaba bir anakronizme düştüğümüzü", "Bizim eski kültürümüze bakışımızın körlerin fili tanımlamalarına benzediğini, hem tek yanlı ve kasıtlı hem de ne yazık ki, bilgisizce" olduğunu yazdığını yâni bizi ince bir şâir rûhuyla ve son derece yüksek kültürlü bir bilgin üslûbuyla "haksız, kaba, kör, kasıtlı, câhil" sıfatlarını kullanarak eleştirdiğini -kendi yanılgılarıyla birlikte- okurların takdirine sunduğum Hilmi Yavuz'dur.
Benim yazımda ne yalan, ne yanlış, ne yakıştırma, ne de yanılma vardı. Yapılan iş Hekimbaşı'nın yazdıklarını, kitabından alıp okurlara sunmaktan ibaretti. Hilmi Yavuz'unki gibi değildi. Buna rağmen Yavuz, tartışma konusu olan *Hezâr Esrâr*'ı bir yana bırakıp Roma dondurmasını Acem kaşığıyla yemek kabîlinden, benim Faucault'yu okuyup okumadığımı, bilgi epistemelerini bilip bilmediğim gibi konu dışı alanlarda bilgiçlik taslamaya kalkışıp; bütün ömrünü elinden geldiği kadarıyla eski Türk edebiyâtı, târihi ve kültürü üzerinde çalışmış bir kişiye kasıtlı, kör, câhil, kaba, haksız gibi haksız ve bayağı yakıştırmalara yeltenebilmişti. Daha önce de yazdım. Yakışmıyor. Yavuz'un ve benim yaşıma gelmiş, bir ayağını çizginin dışına uzatmış kişilerin bilmedikleri derin sulara girmemelerinde yarar var. Demek istediğim şu: Yavuz, bulduğu üç beş yanlışa dayanarak Vedat Atilla ile dalga geçmeye, yeltenmek gibi kelimeler kullanarak onu aşağılamaya ve kendisinin de Bektaşilik konusunu çok iyi bildiği izlenimini bırakmaya kalkışıyor. Bilmiyor. Biliyorum diyorsa o kitapta bulabildiği yanlışların tümünü bir yazsın da, bakalım geride neler kalıyormuş, herkes görsün.

leyenler varsa ve ona bir çıkrık, kova düzeni yapmamışlarsa, bilsinler ki kuşlarını tam kapasite ile çalıştırmıyorlar. Bu kuş su çekmesini bilmese adına sakka kuşu ya da mürg-i âb-keş derler miydi?

KÜLYUTMAZ DA KÜL YUTAR MI?

Çocuklar kuşlarını ihmâl etmişler, unutmuşlar, ortada aslına benzemeyen bir saka kuşu kalmış. O ihmâl ve unutkanlık şimdi büyükler arasında da sürüyor ve nice "Külyutmaz" 'a neler neler yutturuyor. Kimimiz niçin Osmanlı İmparatorluğu'nda "Mağrurlanma pâdişâhım senden büyük Allah var" denilerek alkış tutulduğunu, kimimiz "Beşer şaşar" ya da "Sırça köşkte oturanlar başkasının evine taş atmazlar" denilmekle neyin kasdedildiğini, bazılarımız niçin "Külli câhilin cesûrun" denildiğini, bir başkamız "Hâfıza-i beşer nisyân ile mâlûldür"ü, ötekimiz Ziyâ Paşa'nın niçin "Onlar ki verir lâf ile dünyâya nizâmât / Bin türlü teseyyüb bulunur hânelerinde" ya da "Âyînesi işdir kişinin lâfa bakılmaz / Şahsın görünür rütbe-i aklı eserinde" gibi beyitler yazdığını hatırlamıyoruz.

Hilmi Yavuz'dan bir örnek verelim. Yavuz, OKUMA NOTLARI'nı kapsayan kitabının önsözünde aynen şöyle diyor[3]:

"Okur'un kolayca farkedeceği gibi *Okuma Notları*, tam bir kırk ambar'dır! - Ve çekinmeden söylemeliyim, oldukça dikkatli, külyutmaz bir okur'un notları'dır".

Hilmi Yavuz'un alçakgönüllülüğüne aldanmamalı. O sâdece dikkatli bir okur değil; bir yanıyla, bilgili ve aynı zamanda bilmediklerini ya da bildiklerine aykırı düşenleri; akla, mantığa ters gelenleri hiç üşenmeden, kitapları karıştırıp aklının erdiği kadarıyla öğrenmeye ve sonra da öğretmeye çalışan bir araştırmacı. Şahsen, ülkemizde sayılarının çoğalmasını istediğim tiplerden biri. Eksikleri ise biraz gurûrundan, kişileri hafife almasından, ihtiyatsızlığından; biraz da, kişinin her alana yetişemeyeceğini, her konuda yed-i tûlâ sâhibi olamayacağını, üstelik böyle bir zorunluluk da bulunmadığını, kezâ taşıma su ile değirmen döndürmenin şart koşulmadığını idrâk edememesinden ileri geliyor. Zırna zırt deyince, yâni hatâya benzettiği bir şey karşısına çıkınca, Yavuz'u yerinde tutabilene aşk olsun! Her davulun önü sıra oynamaya kalkışıyor.

Öte yandan kendisini, -kimi kovboy filmlerinde gördüğümüz- hızlı silâh çektiğini zannettiğinden dolayı önüne gelene tabancasını doğrultan kovboylara da benzetiyor galiba. Ama filmin o tür kişilerin önünde sonunda birinin elinde telef olduğunu gösteren bölümünü hatırlamıyor. Kaldırımın sağından yürüyenlere Arap, Acem işi silâhlarını, solundan yürüyenlere Fransız, İngiliz silâhlarını gösteriyor. Benim gibi eski metinlerle uğraşanların karşısına Fransız, İngiliz yazarlarını; eski metinlerle uğraşmayanların karşısına da Şark-İslâm klâsiklerini çıkarıp oradan vurdurmaya kalkışıyor. Hilmi Yavuz Arapça bilir mi? Bilmiyorum. Ama Arap atasözlerini bile okuyup geçiyor.

"Külyutmazlık" konusuna gelince, galibâ kendisini fazla yükseklerde gör-

[3] Yavuz, "OKUMA NOTLARI"nı bir kitap hâline getirmiş. Kitap SİMAVİ YAYINLARI Deneme İnceleme Dizisi'nin 11'incisi olarak yayımlanmış. Yazar, beni eleştirdiği "CENGİZ VE ESKİ TİP" başlıklı yazısını da o kitaba almış. İyi etmiş. Ama tek yanlı davranmış. Gönül isterdi ki Hilmi Yavuz o yazının sonuna, bize şu derginin şu sayısında bir yanıt verildi ama yazdıklarımın hiç birine katılmıyoruz yolunda bir not eklesin ve örnek bir davranış göstersin. O bizim gibi sıradan bir kişi değil. İstanbul Belediyesi'nin Kültür Danışmanlığı'nın yanı sıra Sedat Simavi ve Türkiye İş Bankası gibi ülkemizin iki önemli ödül jürisinde yer alan bir kişi. Üstelik şâir... Vah vah...

mekten kaynaklanmış üslûpsuz bir söz. Hilmi Yavuz'un notlarında yer alan onca kişinin, okurlarına kül yutturmak için kalemi eline aldığına inanabilmek mümkün değil. Yanılgıları, kimi konularda gerçeklere ulaşamamayı, kül yutturmak şeklinde nitelemek; bir yandan insafsızlık, bir yandan da son derece kötümser bir bakış açısıdır. Çünkü, Hilmi Yavuz'un dikkatinden kaçmış olsa gerek, Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde: "Kül yutmak (argo): kurnazca yapılan bir oyuna düşmek, aldatılmak" şeklinde açıklanmaktadır.

BEKTAŞİLİK VE HİLMİ YAVUZ

İstanbul'da bir yayınevi Besim Atalay'ın *Bektaşîlik ve Edebiyyâtı* adlı eserini yayımlamış. Her nasılsa kötü, baştan aşağı yanlışlarla dolu, Orhan Şaik Gökyay hocamızın nükteli ifâdesiyle belirtirsek "Besim Atalay'a atfedilen" bir kitap olmuş. Hilmi Yavuz da, kendi deyişiyle, oldukça dikkatli bir okur olarak, bu alandaki cüz'î bilgisinin elverdiği ölçüde, gözüne ilişen yanlışların bir kısmına değinmiş. Bu arada aynen şunları da yazmış:

(Yanlış okumalar ise, insana "hangisini düzelteyim" öyküsünü anımsatıyor. Örnek vereyim: Vedat Atilla'nın "Bektaşilikte hândân-ı risâlet'e fazla sevgi gösterilir" (s. 13) diye çevirdiği tümcede hândân-ı risâlet-in doğrusu, hânedân-ı risâlet'tir. Vedat Atilla, bu vahim yanlışlığı yaptığı yetmiyormuş gibi, bir de dipnot düşerek hândân-ı risâlet'i "kutsal yazı" diye açıklamaya yelteniyor. İnanılır gibi değil: Hânedân-ı risâlet'in "Kutsal yazı" ile falan ilgisi yok; "Hazret-i Ali sülâlesi, onun soyundan gelenler" demek... Vedat Atilla, zahmet edip eski kaynaklara baksa, bunun doğrusunu öğrenebilirdi; örneğin, Kemal Samancıgil'in *Bektaşilik Tarihi*'ne (Tecelli Matbaası, İstanbul, 1945). Samancıgil'in kitabı, büyük ölçüde Besim Atalay'ın *Bektaşilik ve Edebiyatı*'ndan yararlanılarak (hatta, neredeyse bütünüyle aktarılarak) yazılmıştır; - ve Samancıgil, "Bektaşilikte hânedân-ı risâlete (Ali sülâlesi) fazla ehemmiyet verilir, sevgi gösterilir) (s. 39) demektedir".

Şimdi burada yazılanları Hilmi Yavuz'un yerine ve kendisinin başkalarına revâ gördüğü edâ ve üslûbuyla eleştirelim:

Vedat Atilla'yı yererken, (hânedân-ı risâlet'i handân-ı risâlet yazmak gibi vahim bir yanlışlık yapması yetmiyormuş gibi, bir de dipnot düşerek Handân-ı Risâlet'i "kutsal yazı" diye açıklamaya yeltenmiş) diyen Hilmi Yavuz; (İnanılır gibi değil: Hânedân-ı risâlet'in kutsal yazı ile falan ilgisi yok; "Hazreti Ali sülâlesi, onun soyundan gelenler" demek) suretiyle "Şecâat arz ederken merd-i kıbtî sirkatin söyler" dizesini veya "hangisini düzelteyim" öyküsünü anımsatıyor. Hilmi Yavuz, risâlet sözcüğünü bilmiyor. Bu yetmiyormuş gibi bir de anlamlandırmaya yelteniyor; hâşâ, risâlet'i Hz. Muhammed'den alıp Hz. Ali'ye veriyor. Yavuz, resûl sözcüğünün peygamber anlamına geldiğini de bilmiyor. Zahmet edip -eski kaynaklara, sözlüklere bakmadı diyelim-, bir Müslüman olarak kelime-i şehâdet'i hatırlasa, resûl kelimesinin orada da geçtiğini bilecek; risâlet ile resûl arasındaki bağlantıyı kurabilecekti.

Bilemedi diyelim, zahmet edip *Kaamûs-ı Türkî*'ye baksa, orada, risâlet'in karşısında: "Peygamberlik, min tarafi'llâh ibâdını dîn-i Hakka da'vete me'mûr nebî-i mürselin hâl ü şânı" yazıldığını görecekti. Anlayamadı diyelim, *Lugât-i Nâci*'ye baksa "risâlet: Resûllük, peygamberlik" yazıldığını görüp mutlaka anlayacaktı. Bunları yapmıyor, üstelik bize kül yutturmaya yelteniyor. İş bununla kalsa iyi; asıl vehamet bundan sonra başlıyor.

Yavuz, yanlışını kafalara yerleştir-

mek için Kemal Samancıgil'in eserini de kendi kasıtlı davranışına âlet ediyor. Onun *Bektaşilik Tarihi* adlı eserinin 39. sayfasından aldığını belirterek şu aşağıdaki tümceyi de yazısının arasına sokuşturuyor:

"Bektaşilikte hânedân-ı risâlete (Ali Sülâlesi) fazla ehemmiyet verilir, sevgi gösterilir (S. 39)".

Bu alıntıya bakılarak Kemal Samancıgil'in sâdece "hânedân-ı risâlet" yazmakla yetinip yetinmediğini ve ayrıca bir parantez açarak ona "Ali sülâlesi" anlamını da verip vermediğini çıkarabilmek mümkün değildir. O anlamı Hilmi Yavuz araya sokuşturmuş ve bile bile Samancıgil'e mal etmiş ise, burada çok çirkin bir yanıltmaca ve her hâlde iyiye yorulamayacak bir kasıt da vardır. Yok, Samancıgil'in yanılgısını fark edememişse, Yavuz'un başkaları için rahatça kullandığı "Cehlin ol mertebesi sehl olmaz" hikmeti hemen hatıra gelecektir. Zâten Hilmi Yavuz, Osmanlı Türkçesindeki doğrular ile yanlışları seçememekteki becerisi her gün biraz daha iyi anlaşılan tanınmış bir uzmandır. Rahmetli bilim adamımız Prof. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu'nun -onca değerli eserindeki belki de tek önemli dizgi yanlışı olan- "tecellüt" kelimesini nice nice doğrunun arasından cımbızla seçip çıkarıp Halil Erdoğan Cengiz'e karşı kullanmaya da yeltenmemiş miydi?

Görülüyor ki Yavuz'un yazısındaki bir yanlış, tekrar tekrar ortaya konuluyor ve tahrifâta yeltenilmek suretiyle de eğriye doğrudur izlenimi verilmek isteniyor. Yanlışın kasıtlı olarak ortaya atıldığı şuradan da belli ki yazı, nice zaman sonra kitaba alınırken yine düzeltilmiyor ve o hâliyle bırakılıyor. Ayrıca Doç. Dr. Bedri Noyan Dedebaba'nın *Bektaşîlik Alevîlik Nedir* gibi bir eseri ortada dururken buna değil de, Dedebaba'nın kaynakçasında dahi yer vermediği Samancıgil'in kitabı tek doğru kaynak imişçesine ortaya atılıyor!...

Hilmi Yavuz, "hânedân-ı risâlet"i bilmediği gibi; Hânedân-ı nübüvveti, Âl-i abâ'yı, pençe-i âl-i abâ'yı ve Ehl-i beyt'i de bilmiyor. Bir hânedânın nasıl oluştuğunu da bilmiyor. Osmanlı hânedânının, kurucusuna izâfetle "Osmanlı" olarak adlandırıldığını da göz ardı ediyor. Ya Hz. Ali'nin yaşça Hz. Muhammed'den büyük, üstelik de risâlet sâhibi olduğunu sanıyor ve bu yüzden hânedânı onunla başlatarak çok kaba bir yanılgıya; dinle, îmânla bağdaştırılamayacak bir cehâlet ve inkâr gayyâsına düşüyor; ya da Hz. Muhammed ile Hz. Ali'yi aynı soydan saymıyor. Bunların hepsi birbirinden kötü yanlışlar ve günâhlar. Allâh'ın Resûlü ile Allâh'ın Arslanı'nı birbirine karıştırmak aklın alacağı bir iş değil. Hilmi Yavuz bir Hristiyana bile sorsa, onun Müslümânlıkta risâletin kime âit olduğunu bildiğinin farkına varır, bu memlekette doğmuş büyümüş birinin Faucault'yu değil Hz. Muhammed'in risâletini bilmemesinin utanç kaynağı oluşturacağını öğrenirdi.

Sonra insan kendisine, tamâmen kendinden menkul, "kül yutmaz" gibi bir sıfat yakıştırırken, nice nice küller yuttuğu, üstelik başkalarına da yutturmaya kalkıştığı ortaya çıktığında; sıfatının değiştirilip "kül bırakmaz"a dönüştürülüvereceğini de hatırdan çıkarmamalıdır. Bizim eski kültürümüze ve dinimize bakışınız, körlerin fili tanımlamalarına benziyor. Hem tek yanlı ve kasıtlı hem de ne yazık ki bilgisizce".

Şaka bir yana, böylesine bir üslûp; bizim, eleştiri ile hakareti birbirinden ayırabilecek düzeye henüz erişmemiş olanlar ve karalamalıklarını meyhânelerde sağa sola caka satma vesilesi olarak kullanmaya kalkışanlar dışındakilere -doğal olarak bu tür kategorilere girmemesi gereken Hilmi Yavuz gibi yaşını başını almış ol-

FERİT DEVELLİOĞLU

OSMANLICA - TÜRKÇE

ANSİKLOPEDİK

LÛGAT

ESKİ VE YENİ HARFLERLE

Genişletilmiş ve Düzeltilmiş

11. BASKISI ÇIKTI

Ferit Devellioğlu'nun genişletme ve düzeltme çalışmaları sonunda derlediği binlerce fiş, onun isteğine ve yöntemine uygun olarak Lûgat'e işlendi * 2840 yeni madde başı kelime, 3180 yeni terkip ve deyim, 880 ikinci, üçüncü vb. anlam eklendi * Değişik anlamlara veya yanlış anlamalara yol açabilen - gözden kaçmış - dizgi ve yazım yanlışları düzeltildi * 800'den fazla Arapça kelimenin hangi kökten geldiği belirtildi * Eski baskıların sonunda yer alan "İlâve" bölümündeki kelimeler gözden geçirildi ve yerlerine yerleştirildi * Metin daha kolay okunabilen biraz daha büyük harflerle dizildi * Eski basımlarda görülen satır ve kelime arası boşluklar, yer kayıpları giderildi * Binlerce ek ve değişiklik yapıldığı halde eskisine göre 350 sayfa azalan "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik LÛGAT", ulaşılmaz değerinin yanında, daha kolay kullanılır ve elde rahat taşınır bir dış görünüş kazandı *

XX + 1196 sayfa, lüks ciltli fiyatı 648.000.- TL

Dilimizde kullanılmış ve kullanılmakta olan Arapça ve Farsça'dan geçmiş kelimeleri doğru okumak, doğru söylemek, doğru yazmak ve en doğru anlamlarıyla öğrenebilmek için 32 yıldır kullanılan en güvenilir kaynak. Yine en önde...

*** Genel Satış Yerleri:** AYDIN KİTABEVİ, İzmir Cad. Öztuğ Çarşısı, No:13/5 Kızılay - Ankara. Tel ve faks: 230 27 59.
TEKİN YAYINEVİ, İstanbul. Tel: 527 69 69. Faks: 511 11 22.

Hilmi Yavuz'un Heybesinden Akan Küller

Halil Erdoğan Cengiz

Üç yıl önce ortaya çıkan kimi sağlık sorunları son bir yıldır iyice üzerime abandı; hemen hemen yürütmez, oturtmaz, yatırtmaz, uyutmaz, okutmaz, eşe dosta bir iki satırcık dahi yazdırmaz, sokağa çıkarıp dolaştırmaz, hattâ zaman zaman konuşturmaz duruma getirdi. Bunların bir kısmı yılların, yaşlanmanın er geç getireceği; birlikte yaşanılmasına, katlanılmasına alışılması gereken kaçınılmaz sonuçlar. Fakat belâların büyükleri, kırk beş yılı aşkın bir süredir gece gündüz yanımdan hiç ayrılmayan, nefes darlığı, öksürük gibi külfetlerini bile benden uzak tutmaya özen gösterdiği izlenimini bırakan yâr-ı kadîmim tütünden kaynaklandı. Yıllar yılları ben onu yaktım, şimdi de o beni yakıyor, ödeşiyoruz. Bu satırları da tütünden şikâyet etmek için yazmadım. Amacım, dostları uyarmak: Sigara içmenin bedelini ödemek tasavvur edilebildiğinden de güç bir iş. Söylemedi demesinler...

Hilmi Yavuz, benden iki yaş küçük. Onun kalem merkebi (biniti) de hemen hemen benimki kadar yaşlı. Yavuz o merkebe kırk ambar yüklediğini sanıyor. Yanılıyor. O merkebin üzerindeki kırkambar falan değil: İki gözlü bir heybe... Bir gözü Avrupa malı: Görünüşte iyi, sağlam gözüküyor... Onun değerlendirilmesini o alanın yetkililerine bırakıyorum. Diğer gözü, yerli işi, tüyleri dökülmüş eski bir halıdan bozma. Üzerinde, Osmanlı süslemelerini anımsatan girintiler çıkıntılar var. Hilmi Yavuz onları antika nakışlar sanıyor. Değil... Güveler yemiş, delik deşik etmiş. İnsanın bakmaya doyamadığı sanat eseri bir heybenin yerine, maldan anlamadığı için, işe yaramayanını almış. Yakından bakınca durum açık seçik görülüyor. Ama Yavuz farkında değil. Mangalda bırakamadığı küllerini de o göze doldurmuş. Dokundukça dökülüyor, üfledikçe tozuyor.

FERİT DEVELLİOĞLU

OSMANLICA - TÜRKÇE
ANSİKLOPEDİK
LÛGAT
ESKİ VE YENİ HARFLERLE

Genişletilmiş ve Düzeltilmiş

11. BASKISI ÇIKTI

Ferit Devellioğlu'nun genişletme ve düzeltme çalışmaları sonunda derlediği binlerce fiş, onun isteğine ve yöntemine uygun olarak Lûgat'e işlendi * 2840 yeni madde başı kelime, 3180 yeni terkip ve deyim, 880 ikinci, üçüncü vb. anlam eklendi * Değişik anlamlara veya yanlış anlamalara yol açabilen - gözden kaçmış - dizgi ve yazım yanlışları düzeltildi * 800'den fazla Arapça kelimenin hangi kökten geldiği belirtildi * Eski baskıların sonunda yer alan "İlâve" bölümündeki kelimeler gözden geçirildi ve yerlerine yerleştirildi * Metin daha kolay okunabilen biraz daha büyük harflerle dizildi * Eski basımlarda görülen satır ve kelime arası boşluklar, yer kayıpları giderildi * Binlerce ek ve değişiklik yapıldığı halde eskisine göre 350 sayfa azalan "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik LÛGAT", ulaşılmaz değerinin yanında, daha kolay kullanılır ve elde rahat taşınır bir dış görünüş kazandı *

XX + 1196 sayfa, lüks ciltli fiyatı 648.000.- TL

Dilimizde kullanılmış ve kullanılmakta olan Arapça ve Farsça'dan geçmiş kelimeleri doğru okumak, doğru söylemek, doğru yazmak ve en doğru anlamlarıyla öğrenebilmek için 32 yıldır kullanılan en güvenilir kaynak. Yine en önde...

*** Genel Satış Yerleri:** AYDIN KİTABEVİ, İzmir Cad. Öztuğ Çarşısı, No:13/5 Kızılay - Ankara. Tel ve faks: 230 27 59.
TEKİN YAYINEVİ, İstanbul. Tel: 527 69 69. Faks: 511 11 22.

Necip Asım'ın Yazık Edilen "Kitab"ı

Ahmet Yüksel

Necip Asım Yazıksız'ın o muhteşem, "kitapların kitabı", geçtiğimiz aylarda yeni harflerle ikinci defa basıldı. Osmanlıcanın ölmez bir eseri, yeni harflere aktarıldığında; "yeniden doğdu" demek, çok zamandan beri âdet olmuştur. Cümle kitapseverler gibi ben de, "*Kitab*"ın yeniden doğumuna pek memnun olduğumu belirtmek isterim.

Kitab'ı, Türker Acaroğlu yayına hazırlamış. Yâni yeni yazıya geçirmiş, kendince "sâdeleştirmiş" ve gerekli gördüğü notları eklemiş. İletişim Yayınları da bu yeni çalışmayı, yayınevinin 10. yıl armağanı olarak basmış. Pek de iyi etmiş. Bir yayınevinin 10. yılını böylesine önemli bir eserin "yeniden doğumuyla" kutlamasını, doğrusu anlamlı buldum. Üstelik bu, *Kitab*'ın ilk basılışının yaklaşık 100. yıldönümüne rastlıyor. Hem kitabın kapağına, öyle tatavadan "İletişim Yayınları 10. Yıl Armağanı" diye yazmamışlar; gerçekten armağan ediyorlar. Bana dahi İletişim'deki dostlar, bir nüsha armağan ederek, güzel bir hoşluk yaptılar. Gerçi kitap, her isteyen parası mukâbilinde alsın diye de 50.000TL paha ile satılıyor. Bu da kitabın sadece maliyeti imiş. Doğrudur; evvel emirde kitabın kağıdı dikkatimizi çekiyor. "Eyi kağıda" basılmış. Hassaten kapak pek latif olmuş. Hem de hurûfat iri, baskı âlâ... Bu zamanda, bu kalitede bir kitap, elli bine bedava değilse de, "armağan" sayılır. Gelgelelim, kitabın formalı iplik dikiş yaptırılmayıp sırtının kesilmesi, keyfime keder verdiyse de; artık yıllardır yayıncılarımızın maliyeti düşürmek için kitapların sırtını kesmelerine –evet kıtır kıtır kesmelerine– nisbeten alıştığımdan bu kusuru da "kadı kızına" hâvale ettim... Lâkin gene de bu kadar güzel baskıya,

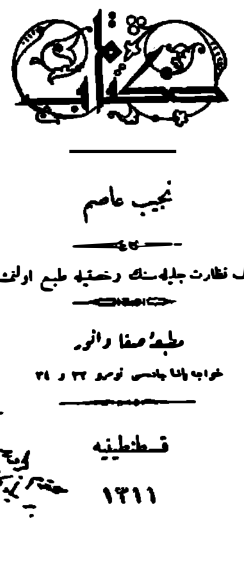

Kitab, Necib Asım, Matbaa-i Safâ ve Enver, Kostantiniyye, 1311.

n'ola birazcık daha masraf edip bir de sırt kesilmeden dikilse; biz de arada sırada dört başı mâmur bir kitap görürdük.

Necip Asım'ın kitabını, birkaç yıl önce eski yazısından okuyup büyük keyif almıştım. Gerçekten şu bizim kitaplar âleminin hâl-i pür-melâlini daha iyi anlatacak başkaca bir eser bulunmaz. Çünkü Necip Asım, ömrünü kitaplara hasretmiş büyük bir adamdır... Sayın Sami Önal'ın önce *Tarih ve Toplum* dergisinde (Sayı:46, Ekim 1987), daha sonra *Milliyet Sanat*'ta (Sayı:272, 15 Ekim 1991) çıkan o hoş tanıtma yazısı üzerine de, kitabı yeniden yayınlamak arzusu duymuştum. Doğrusu kitabın İletişim Yayınları tarafından basılması ve hazırlayanının da, ünlü kütüphanecilerimizden, emekli derleme müdürü; 1915 doğumlu olması hasebiyle de Osmanlıcasının sağlam olduğunu sandığım M. Türker Acaroğlu olması; bu eserin yeni baskısına ilk elde güven duymama sebep oldu.

Gelgelelim, kitabı okuduğumda bu peşin güvenin yersiz olduğunu anladım. Eski yazısından okuduğum kitap, bu değildi. Sayın Acaroğlu, elinde bambaşka bir kitapla karşımda duruyor ve arada bir bu kitabı kafama vuruyordu!... Necip Asım'ın üslubu bozulmuş, dili değişmiş, tadı kaçmıştı. Bunun üzerine kitabı bir kez daha aslından okuyup karşılaştırmaya karar verdim. Böylece bu yazı, bu karşılaştırmanın ve bir dizi araştırmanın sonucu olarak ortaya çıktı.

Kitabın baş tarafına Sami Önal'ın tanıtma yazısının alınması, çok yerinde olmuş. Bu eserin yeniden yayınlanmasına belki de bu yazı vesîle olmuştur. Daha sonra Türker Acaroğlu, Necip Asım'ın biyografisi ile bibliyografyasını kaleme almış. Böyle bir teşebbüs de çok yerinde. Necip Asım'ın 1935 yılında ölümünün hemen ardından yayınlanan bir iki anma yazısından başka, ancak çok bilinen ansiklopedilerde hakkında kısa bilgilere rastlamak mümkündür. Zaten Türker Acaroğlu, o çok bilinen ansiklopedilerdeki kısa bilgilerden yararlanmış. Ama ölümü üzerine yazılan *Servet-i Fünun Uyanış*'ta, *1936 Yılı Matbuat Almanağı*'nda çıkan yazıları; *Türk Yurdu* (Ağustos 1928)'nda Hamdullah Suphi'nin yazısını, yine aynı dergide (Aralık 1960), ölüm yıldönümü vesilesiyle hemşehrisi F. Kadri Timurtaş'ın yazısını, ve *Türk Dili* (Mart 1960)'nde A. Dilaçar'ın yazısını görmemiş. Doğrusu görmemiş ne kelime, bakmamış bile, araştırmamış... Ondan sonra da Necip Asım gibi bir büyük adamın biyografi ve bibliyografyasını yazmaya kalkışmış. Eğer Türker Acaroğlu, biraz araştırsa idi; "Yazarın 40 kadar eseri bulunduğu söyleniyorsa da, biz bunlardan ancak 23'ünü saptayabildik" (s. XII), demek pişkinliğini göstermez, Ne-

cip Asım'ın daha çok eseri olduğunu görür, önemli makâlelerinden bahseder ve künyesini verdiği eserleri hakkında yanlışlık yapmazdı. Tabii bunun için belli başlı kütüphane kartotekslerini taraması, en azından Seyfettin Özege- *Eski Harflerle Basılı Türkçe Kitaplar Kataloğu*'nun yanısıra, *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*'nu incelemesi yeterli olacaktı. Ayrıca T.B.M.M. Albümlerinden bir fotoğrafını bulup yazısına koyabilirdi. Yıllardır hakkında yazı yazılmayan, kitapları yeniden basılmayan, zihinlerden silinip gitmiş bir önemli adamın önemli bir eserini yeniden yayınlamak ne kadar takdire değer bir kadirşinaslıksa, hakkında yarım yamalak bilgilerle okuyucunun karşısına çıkmak da o derece kabahattir.

Ben, Türker Acaroğlu'nun Necip Asım hakkında eksik bıraktıklarını tamamladım. Yanlış künyeleri düzelttim. Tesbit edemediği kitaplarını tesbit edip, bunları inceledim. Önemli makâlelerini de derleyip toplayarak hakkında yeterli bilgi edindim. Böylece Necip Asım'ın biyografisi ve bibliyografyasını hazırladım. Bunu *Kebikeç*'in ilerdeki bir sayısında yayınlamak niyetindeyim.

Burada şimdi Necip Asım'ın T. Acaroğlu tarafından tespit edilemeyen eserlerinin aşağıda künyelerini verelim:

Mebadi-i Fenn-i Resim, İstanbul, Cerîde-i Askeriye Matbaası, 1300(1883). 36 s.+34 s. şekiller.

Usûl-i Fransevî, A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1320(1902), 111 s.

Kıraat-ı Fenniye, Çev.: Necip Asım;

1. Kısım: İlm-i Heyet, İstanbul, Karabet ve Kasbar Mat. 1305(1888). 125 s.; 2.Baskı: İstanbul, Karabet Mat., 1307(1890)125s.; 3. Baskı: İstanbul, Karabet Mat., 1314 (1896), 128 s.

2. kısım: İlm-i Nebatât, İstanbul, Karabet Mat., 1307(1890), s. 126-232

3. kısım: İlm-i Hayvanât, İstanbul, Karabet Mat., 1307(1890),s. 232-395; 3. Baskı, İstanbul, Karabet Mat., 1313(1895), s. 258-395.

4. kısım: Hikmet-i Tabiiyye, 4. baskı, İstanbul, Karabet Mat., 1318 (1900), s. 398-519.

5. kısım: İlm-i Makine (Mihanik)-Kimya, İstanbul, Karabet Mat., 1308 (1891), s. 526-616.

6. Kısım: Sanayi-Hıfz-ı Sıhhat-Ziraat, İstanbul, Karabet Mat., s.721-920; 2. Baskı, İstanbul, Karabet Mat., 1311(1893), s. 721–892; 3.Baskı, İstanbul, Karabet Mat., 1321(1903), s. 721-920 resimli.

Bektaşi İlm-i Hâli, Mehmet Seyfeddin bin Zülfikar'dan neşreden: Necip Asım, İstanbul, Kanaat Kitaphanesi, 1343 (1925), 29+3 s.

Osmanlı Sarfı, Tertib-i Cedid, Mekâtib-i Rüşdiye İçin, İstanbul, Kasbar Matbaası, 1310(1892) 110 s.

Medrese-i Edeb, 1. cüz, yayın yılı ve yayın yeri yok, 155 s. (Mehmet Necib adıyla basılmıştır.)

Medeniyete Hizmet, İstanbul, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1296 (1880), 34 s.

Acaroğlu, Necip Asım'ın "***Celâleddin Harzemşah***" adlı çevirisini telif kitapları arasında sayıyor. ***Celâleddin Harzemşah***, Necip Asım'ın Latin harfleriyle basılan ilk ve son eseridir. 1935 yılında basılan bu kitabın kapağında Necip Asım'ın adı yazılıdır. Ancak, önsözü okunursa, Şehabettin Ahmedünnesevi'den çeviri olduğu anlaşılır[1].

---

[1] Tuhaftır, bu yanlışlığı birçok yazar yapmış, bazıları: A. Dilaçar, "İlk Dilcilerimizden Necip Asım Balhasanoğlu-Yazıksız (1861-1935)", *Türk Dili*, Sayı:210, Mart 1969, s.807; Faruk K. Timurtaş, "Ölümünün 25. Yıldönümünde Büyük Türkçü Ne-

Şimdi önce *Kitab*'ın aslı ile (Necip Asım, *Kitab*, Matbaa-i Safâ ve Enver, Kostantiniyye, 1311, 210 s.) Türker Acaroğlu'nun yayına hazırladığı baskıyı (Necip Asım Yazıksız, *Kitap*, Yayına Haz.: Türker Acaroğlu, İletişim Yay., İstanbul 1993, 211 s.) karşılaştıralım:

Evvel emirde şunu belirteyim ki, sâdeleştirme adına kitapları katledenlerin hangi akla hizmet ettiklerini hâlâ anlamış değilim. Sadece kolay anlaşılmayı öne çıkarmak adına kelimelerin hassasiyetini ve üslubun zârafetini yok etmeye değer mi? Bunun yerine yazıyı boğmadan, parantezler ve dipnotlarla çaparızlı kelime ve deyimleri açıklamak daha doğrudur. Buna iyi bir örnek olarak, Evangelinos Misialidis'in *Seyreyle Dünyayı* (*Temaşa-i Dünya Cefâkâr ü Cefakeş*) adlı eserinin Robert Anhegger ve Vedat Günyol tarafından hazırlanmış ikinci baskısını gösterebilirim[2].

T. Acaroğlu tanıtma yazısında Necip Asım için çok ilginç, aynı zamanda tuhaf hükümler veriyor. Meselâ "Osmanlıca yazma alışkanlıklarından kurtulamamıştır"(s. XV) diyor!... "Yazar, özenmesine karşın, Arapça-Farsça tamlamalar kullanmaktan sakınmamış, ne denli sâde yazmaya çalışsa da eski huy ve alışkanlığından kurtulamamıştır." Deyip Necip Asım'ı idama mahkum ettikten sonra, devamla: "bu kitabın sadeleştirilerek yeni harflere aktarılmasında epey zorluk çekmiştir", diyerek ikrârda bulunuyor ve, "Besmeleyle başlayan, zamanın sultanı II. Abdülhamid'e övgülerle dolu olan üç sayfalık Mukaddime'nin naklinden vazgeçildiği gibi, "eserin başka yerlerinde görülen bu tür övgüler de alınmamıştır" (s. XV-XVI) diyor, demesine de ben gözlerime inanamayıp bu cümleyi defalarca okuyorum. Nasıl oluyor da bir ünlü kütüphanecimiz, emekli derleme müdürü bir kitabın mukaddimesiyle, övgüsüyle bir bütün olduğunu kabul etmiyor diye fevkâlâde şaşıyorum. T. Acaroğlu, Abdülhamid'e övgü olduğu gerekçesiyle kitabın tamı tamına üç sayfasını atıyor, daha sonraki sayfalarda da övgülü bölümleri çıkartıyor. Ama neden? El-cevap; Necip Asım'ı "Abdülhamidci" zannından kurtarmak için zâhir!... Yoksa, bu tür övgülü bölümler bol Arapça ve Farsça terkiplerle yazıldığından ve edebî bir üslubu olduğundan dolayı, T. Acaroğlu "epey zorluk çekmiş" ve altından kalkamadığından atmış olabilir mi? Eğer Acaroğlu, Necip Asım'ın Abdülhamidciliğini okuyucu indinde gidermek istiyorsa, bu herşeyden önce kanaatlerimizi etkilemeye yönelik olduğundan, tahrifat sayılmalıdır. Kaldı ki Necip Asım Abdülhamidci de olabilir. Bu neyi değiştirir? Ya da sonradan bu tutumundan vazgeçmiş de olabilir. Besbelli ki öyle de olmuştur. Yoksa Atatürk döneminde üç devre Erzurum milletvekili olabilir miydi?

Necip Asım kitapların kitabını yazarken, özellikle belirttiği gibi, geleneğe uygun alışılmış kalıplar dâhilinde bir eser vermek istemiştir. "Takdime-i Asâr" adlı bölümde şöyle diyor: "**... müellifîn-i Osmaniye yazdıkları kitapların mukaddimelerinde ahd-ı âlîsinde bulundukları sultan-ı zî-şânın evsâf-ı hamîde ve hasâil-i celîlesini yâd ü ta'dâd ederek**

cip Asım Yazıksız", *Türk Yurdu*, Sayı: 9(291), Aralık 1960, s. 48; Timurtaş'tan olduğu gibi aktaran Vahap Güldal, *Kilis-Eski Tarihi ve Hatıralar*, Gaziantep 1968, s.82-90; Ferit Ragıp Tuncor, *Milli Eğitim Yayınları Bibliyografyası (1923-1985)*, İstanbul1989, s. 19 ve s. 454; hatta *Milli Eğitim Yayınları Kataloğu*'nda bile (İstanbul, 1946, s. 13) ve Milli kütüphane kartoteksi ve bilgisayarı... Ve tabii bu kaynakları kullanan bir çok yazar, *Celalettin Harzemşah*'ı Necip Asım'ın telif eseri olarak göstermektedir.

2 Evangel nos Misialidis, *Seyreyle Dünyayı* (*Temaşa-i Dünya Cefâkâr ü Cefakeş*). Haz.: Robert Anhegger-Vedat Günyol, Cem yay., İstanbul, 1988, Gözden geçirilmiş 2. baskı, 670 s.

himâye-i şehriyârilerini istirham ederler. Adeta, âsâr-ı mühimme meyânında de'b-i dirîne riayet edilmemiş bir eser bulunmaz" (N.A.,Kitab, s.130).

Ona göre bir kitap besmeleli bir mukaddime ile başlar. Bu mukaddime de, yukarıda belirttiği gibi, dönemin sultanına ve kitabın yayınlanmasına himmet eden ekâbire övgü ve dua yer alır. Eserin ne yolda telif edildiği belirtilir. Necip Asım da zaten bu amaçla geleneğe uyup mukaddime yazmıştır.

Şimdi T. Acaroğlu'nun çevirmediği ya da muhtemelen çeviremediği kitabın önemli bir bölümü olan mukaddimeyi aşağıya aktarıyorum:

Bismillahirrahmanirrahim

MUKADDİME

Elhamdu'lillahi Rabbü'l-âlemîn ve's-Salâtü ve's-selâmu âlâ seyyidinâ Muhammedin ve âlâ âlihi ve sahbihî ecmaîn.

Cenâb-ı tertîb-i Ferma-yı Kitâbhâne-i Kâinat ve cem'i-i künende-i ecza-yı mümkinât, şirâze-bend-i kitâb-ı devlet, ve serlevha-yı hilâfet ü saltanat, hâfız-ı dîn ü memleket, hâmî-i erbâb-ı mâ'rifet, padişâh-ı farûk-sîret efendimiz hazretlerine te'lif-i kütüb ve resâ'il âdeti aklâm-ı muharririnde câri oldukça ömr-i tavîl, ve tâb'i mülûkânelerine mutâbık âsâr ve icraât-ı hayriyeye muvaffakiyetle ed'iyye-i mefrûze-i cenâb-ı mülûkânelerini elsine-i enâme ve evrâk-ı matbua-yı cihâne sâri buyursun, Amin.

Amâl-i hayr-i iştimâl-i şehinşâhîleri istikmâl-i esbâb-ı saâdet-i mülk ü devlete mâ'tûf, ve ekser icraât-ı seniyye-i hazret-i şehriyârîleri terâkki-i ma'ârif-i umûmiyeye masrûf olan padişâh-ı mualâ-câh, halîfe-i mansûr ü müeyyed min'indillah, efendimiz hazretlerinin eser-i celîl mekârim-i delîl hüsrevânelerine iktifâ, cümle bendegân-ı sadâkat-nişân hilâfetpenâhîleri içün câlib-i menâfi-i lâ-yuhsa ve mûcib-i saâdet-i dünyâ ve uhrâ olduğuna mebnî çâker-i bî-nasîb yani asâkir-i şâhâneleri yüzbaşılarından "Balhasanoğlu Necib" dahi me'mur olduğu vezâif-i mukaddeseyi hüsn-i ifâya cehd ü say'i ettiği gibi, evkât-i hâliyesini dahi mahza-i mahbûb-i kulûb-i âlemyân ve kurretü'l-ayn-ı cihânyân efendimiz hazretlerine isticlâb-ı da'vât-ı hayriyye etmek emel-i hâlisiyle menâfi-i umûmiyeye hâdim eserler cem' ve neşrine ikdâm göstermektedir. Âsâr-ı münteşiriye bir lâhika-yı nâçize olmak üzere, bu kere de "Kitab" ünvânıyla şu eseri tanzîm ve kitabhâne-i eshâb-ı irfâna takdim etmiştir.

Bu mukaddimeden anlaşılacağı üzere ve T. Acaroğlu'nun da fehmettiği gibi, dönemin padişahı Abdülhamid'e övgüler vardır. Bu, o dönemin asla yadırganmaması gereken bir alışkanlığıdır. Yukarda da belirttiğimiz gibi geleneğe uygun, alışılmış kalıplar dahilinde eser vermek isteyen Necip Asım, kitaplar hakkında örnek bir kitap yazmak istemiştir. Hatta bu övgülü mukaddime ile yine dönemin alışkanlıklarından olmak üzere mükâfat beklentisi de vardır[3].

Acaroğlu'nun, orijinal metnin paragraf düzenine de zaman zaman uymadığı gö-

---

[3] Kitap yazmak suretiyle padişahtan mükâfat almak konusunda N. Asım şöyle hoş bir anekdotunu naklediyor: "*...Yine bu kâbilden olarak kendisine (Abdulhamit'e A.Y.) yolunu bulup kitap takdim edenler mükâfatlandı. Fakat yolunu bulmak şart idi. Meselâ bir arkadaşa bir kitap tercüme ettim. Vaktin seraskerine mensûbiyeti sebebiyle dört derece terfii etti. Ben de özendim. Mebâdi-i Fenn-i Resim diye tâb' ettirdiğim kitabı resmen takdim et-*

rülüyor. Oysa Osmanlıca kitapları yeni yazıya aktarırken paragraf düzenini korumak artık iyice benimsenmiş bir yöntemdir. Bunda maksat, kitap hakkında daha detaylı araştırma yapmak isteyenlere karşılaştırma kolaylığı sağlamaktır. Orijinal metnin sayfa düzenini korumaksa, eski kitapların boyutlarının bugünkü ölçülerimize çoğu zaman uymaması ve hurûfatın farklılığı sebebiyle belki mümkün olamamaktadır. Ancak sayfa düzenini de korumak ya da orijinal metindeki sayfa bitim yerlerini göstermek pek isabetli olmaktadır. Maamafih bu anlamda T. Acaroğlu'nun zaten böyle bir kaygısının olmadığı aşikârdır.

Acaroğlu'nun sayısız yanlış okuma, yanlış çevirme, yanlış anlamlandırma ve istikrarsız üslubu okuyanı canından bezdirmektedir. Daha ilk sayfalarda, Necip Asım: "**Evdeki kitaplarımın hepsi nazar-ı mütaalamdan geçmiştir**". (N. A., s.8) diyor. Bu cümleyi "Evdeki kitaplarımın hepsi okunmuş ve göz atılmıştır" diye çevirmiş. Hem ifade değişmiş hem kelime doğru karşılanmamıştır. "mütalaa" sadece "okumak" değildir. Hele hele "göz atmak" hiç değildir. "Tetkik etmek, metin üzerinde düşünmek", anlamlarını taşır. İlla Türkçeleştirmekte ısrar edilecekse tek kelime ile "incelemek" demek yerinde olurdu. Bunu kitabın başka yerlerinde de yapıyor. Oysa Necip Asım, ayrıca "okumak" kelimesini de kullanmıştır.

"**Hurûfât-ı müteharrike ile kitab tab'ını 1460 senelerine doğru Gutenberg ihdas etmiş ve şürekası olan (Fust) ve (Şofer) tarafından ikmal edilmiştir.**" (N.A. s.183). Bu cümlenin çevirisi. T. Acaroğlu'nun hezeyanlarının en iyi örneği olması sebebiyle incelemeye değer. "Harekeli harflerle kitap basımını 1460 senelerine doğru Gutenberg ihdas etmiş ve ortakları olan (Fust) ve (Schoeffer) tarafından ikmal edilmiştir (bitirilmiş, tamamlanmıştır) (T.A. s.164).

Bakınız, "Hurûfât-ı müteharrike"yi harekeli harfler diye çeviriyor. Hareke, Arap imlâsıyla ilgili olduğuna göre, Gutenberg'in Araplarla ne ilgisi olabilir? Kaldı ki "müteharrik", harekeli değil, hareketli demektir. Birçoğumuzun yanlış bildiği gibi, Gutenberg, matbaayı icat etmemiş, kendisinden çok önceleri icat edilen matbaayı geliştirmiş, ayrı ayrı harflerle, yanî hareketli harflerle baskı işini keşfetmiştir. Zaten N. Asım "**ihdas etti**" diyor. Ne hikmetse T. Acaroğlu bu kelimeye dokunmamış. "İhdas"ı Türkçeleştirmemiş. Tabii ki istikrarsızlığından. Yine bir çok yerde "tab" kelimesi "basım" şeklinde çevrilirken hemen ilerleyen sayfalarda bazen "basım" bazen de "tab" diye olduğu gibi aktarılmasına (T.A. s.168); ya "ikmal edilmek" ifâdesinin parantez içinde –üstelik iki kelime ile– karşılanmasına ne demeli.... Gelgelelim T. Acaroğlu, Gutenberg kelimesi üzerindeki 90 numaralı dipnota gönderme yapıyor ve diyor ki, "... Gutenberg matbaayı icat etmemişse de, tipografiyi yani devingen harfler dizgesini iyileştirerek matbaacılıkta büyük bir gelişim göstermesini sağladı." ne tuhaf!, N. Asım'ın "**hurûfât-ı müteharrike**" terkibinin kendi ifadesindeki yerinin "devingen harfler" demek olduğunu dahi sezmiyor, pes...

Söz dipnottan açılmışken belirtelim: dipnotlar, okuyucunun metni tam olarak anlamasına yardımcı olacak açıklamaları yapmak ve kaynak göstermekten uzaktır. T. Acaroğlu, keyfine göre dipnot koymakta; dipnot gereken yerler, sadece çevirenin bilgisinin sığlığına mahkûm edilmiştir. Olur olmadık yerlerde dipnot kul-

---

tirdiysem de çıka çıka beşinci rütbeden bir Mecîdî Nişânı çıktı."

Necip Asım "Kitapçılık" *İkdâm*, N°: 8937, 31 Kanunisâni 1338'den aktaran İsmail Erünsal, *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca metinler ve Belgeler*, İ.Ü.E.F., yay., İstanbul 1990.

lanılırken birçok kavram ve şahıs için boşuna dipnot aranmaktadır.

N. Asım, kitap meraklılarını kategorize ediyor ve iki sınıfa ayırıyor; **mu ibbân-ı kütüb ve mecânin-i kütüb.** Bu tasnif iyice yerine oturmuş, terminolojimize girmiştir. Bu terimleri Türkçeleştirirken yerleşmiş biçimlerini kullanmak gerekir. "**Muhibbân-ı kütüb**" sadece "**Kitap delileri**" diye Türkçeleştirilemez. Bunun için N. Asım hem "kitap delileri" hem de "**Mecânin-i kütüb**" ifâdelerini -hatta aynı cümle içinde- kullanıyor. Çünkü ayrı ayrı durumları ifade ediyor. T. Acaroğlu ise, hepsine "Kitap delisi" deyip işin içinden çıkıyor. "... **Kitap deliliği, pek ileri gider bir hevâ-yı mecnûnânedir**" (N.A. s.127) diyor. Burada deliliğin derecesine dikkat çekiliyor. Kitapsever (Kitap dostu), kitap tutkunu, kitap çılgını, kitap delisi ve son olarak "kitap yamyamı" diye kategorize ettiğimiz bugunkü duruma; N. Asım, o gün için denk düşen ifadeleri kullanıyor.

"... **Umûmen muhibbân-ı kütüb ve ma'rifet olduğumuza delâlet eder**" (N.A. s.113) cümlesi; "...bütün olarak kitapsever ve marifetsever olduğumuza delâlet eder" (T.A. s.99) diye çevriliyor. Buradaki "umûmen" yerine uygun kelime "genel olarak" ya da "genellikle" olmalıdır. "Bütün olarak" hiç uygun değil. Ayrıca "marifetsever" kulak tırmalıyor. Hemen bir alt cümlede ise "umûmen" yerine bu kez "toptan" kullanılıyor; "... **Çinliler de umûmen kitaba riâyet ve muhabbet ederler**" (N.A.). "Çinliler de toptan kitaba saygı ve sevgi gösterirler" (T.A.). Yine aynı sayfada "**fersûdelenmiş**" yerine "eskiyip yıpranmış" kelimeleri kullanılıyor. Hem tek kelime ile karşılanmamış -bunu Acaroğlu sık sık yapıyor- hem de kelime kötü açıklanmış oluyor. Bir kütüphaneci olarak bunun yerleşmiş bir terim olduğunu bilmesi gerekir.

"... Zavallı kitapseverlere neler söylemiş?" (T.A. s.99) diye çevirerek artık kitapseverleri iyiden iyiye acze düşürüyor. Oysa N. Asım "**Bî-çâre**" diyor. Halbuki zavallılık, Acaroğlu'nun bu kitabı çevirirken düştüğü durumdur. Buna karşı biz, maalesef "bî-çâre" kalabiliyoruz.

"**Müzehbibler**" yanlış okuma sonucu "mezhebler" olmuş. Tabii sonuç çok komik; "Mezhepler, oyun kağıtçıları, şimdiki bizim basmacılar gibi ağaç ve madenden kalıplarla istedikleri şekilleri basarlardı" (T.A., s.165).

"**İbdâ'**" kelimesi aynı sayfada Türkçeleştirmeden olduğu gibi kullanılmış. Oysa, s.79'da "**çakının zaman-ı ibdâ'ı malûm değilse de...**", "**kezâ harfler ibdâ'ını**" (N.A. s. 54); "çakının yaratılış zamanı malûm değilse de...", "harfler yaratılmasını..." (T.A., s.46) diye çevrilmiş. "İbda'", bir kere yaratılış değil, güzel bir şey ortaya koyma, icat etme anlamına gelir.

"**...veyahut tomar, yukarıdan aşağıya açulursa 45 santimetroyu tecâvüz etmiş satırlar arz istikâmetinde bulunur idi**" (N.A., s.12): "...Tomar, yukarıdan aşağıya açılırsa, 45 cm'yi aşan satırlar, bütün tabaka yönünde bulunurdu." (T.A., s.8) Görüldüğü gibi, "tabaka yönünde" ifadesinin bu cümlede hiçbir anlamı yok. N. Asım, "arz istikâmetinde" diyor ki bu, "enine doğru" demektir. Tabaka ile hiç bir ilgisi yoktur. T. Acaroğlu, elifle yazılan ve toprak, tabaka, dünya anlamına gelen "arz'ı birbirine karıştırıyor. Sözlük kullanmayı bilmeyen emekli derleme müdürü, ünlü kütüphanecimiz ne kadar anlamsız bir çeviri yaptığının farkına bile varmıyor.

"**...Ezmine-i kadîmede kitapçılar, kitap yazanlar ve nâsihler idi. Atina kitapçı dükkânlarına işsizlerle ukalâ toplanur idi.**" (N.A., s.148): "...Eski za-

manlarda kitapçılar; kitap yazanlar ve nâsihler idi. Atina kitapçı dükkânlarına işsizlerle akıllı adamlar toplanırdı." (T.A., s.129) Nâsih: İstinsâh eden, kitap kopya eden; ukalâ: her ne kadar Arapça'da akıllılar demek ise de, Türkçe'de kinâye olarak da, "bilmişlik taslayan" anlamında kullanılır olmuştur. N. Asım, burada besbelli "Ukalâ"yı akıllı olanlar yerine değil, kinâyen kullanıyor. Apaçık bugünkü anlamıyla, ukalâ diyor. Zaten işsizlikle ukalâlık birbirine uyar. İşsizlerle akıllı adamlar niçin aynı mekânı paylaşsınlar? Yine başka bir yerde de anlamları alt üst ederek "Avrupa ukalâsınca..."yı (N.A., s.54), "...Avrupa bilgiçlerince..."ye çevirmiş. (T.A., s. 46) Ayrıca her kelimeyi Türkçeleştiren T. Acaroğlu niçin "Nâsih"i bundan azat etmiştir? Yoksa nâsih deyince herkes anlıyor mu?

Daha neler neler var. **İhtirâ**: benzeri görülmemiş bir şey icat etme, vücuda getirme kelimesi; "türetme" olarak Türkçeleştirilmiş, bazen de istikrarsızca olduğu gibi aktarılmış.

Kitabın Alfabe başlıklı bölümünde N. Asım: "**... bu hâl Türkçemizde de mevcut olup ha, hı, he harfleri telaffuzda tefrik edilmedikleri gibi ze, zel, zı, dat da güç fark ediliyor. Dal, dat, tı ve (te, tı) harfleri de böyledir**" (s.53) diyor. Bu paragrafı T. Acaroğlu :"...bu hâl Osmanlı Türkçesinde de mevcuttur" (s.45) diye özetliyor ve bizi bir dipnota gönderiyor; "Arap harflerinin bırakılmasından sonra, bu ayrıntıların önemi kalmadığından, buradaki dört satır atlanmıştır" diyor! Bakın şu keyfiyete ki T. Acaroğlu kitabın bütünlüğüne zarar getirmek bir yana ülkemizin ilk "İlm-i Lisân" (Lenguistik, Dilbilim) hocasının ilmine saygısızlık ediyor. Keza N. Asım, Yazı bölümünde Asur çivi yazısını incelerken bu yazıdan örnekler veriyor ve harf harf Türkçeye çeviriyor. Ancak ne hikmetse Asur yazısının altındaki Türkçesi, T. Acaroğlu baskısında yok. Yani orijinal metinden temizleyerek sadece çivi yazısını basmışlar. Tek başına çivi yazının ne anlam ifade edeceğine aldırmadan. Herhalde ilk dilbilimcimiz tarafından önemle vurgulanan bu durum da gereksiz görülmüş olmalı.

Daha da var; "**Ekâbire**" kodaman, "**simya**'ya batıl kimya bilimi, "**hamele-i Kur'an-ı Kerim**' e Kur'an-ı Kerim yüklü (yüklemli), görüş anlamında kullanılan "**rey**"e oy, "**müzeyyenât**"a (cümledeki yeri süsleme anlamında iken) süsler, "**fehva**"ya kavram, "**tabakât**"a (ilm-i takâtü'l-arz, jeoloji) tabakalar v.b. gibi yakışıksız karşılıklar bulunmuş...

Artık ne diyelim? Necip Asım Yazıksız'ın "gül damlası gibi kitabı," yayıncısının bütün gayretlerine rağmen, maalesef ünlü bir kütüphanecimiz marifetiyle yazık edilmiştir. Bu durumda Sayın İsmail Kara'nın kaygısına katılmamak elde mi?; Hayır, bu kitabı hazırlanmış ve yayınlanmış kabul edemeyiz[4]. Edemeyiz ama kitap da nihayet yayınlanmış oldu. Benzeri durumlarda hep gördüğümüz gibi bir başkası çıkıp aynı kitabın hakkını vererek bilimsel bir yayınını çıkartamıyor. Niye mi? Daha önce piyasaya çıkmış bir kitabın bir başka baskısının revaç bulamayacağı düşünülüyor. Onun için de tekrar yayınlanamıyor. Bu durum rahmetli hocamız H. Erdoğan Cengiz'in ifadesi ile, tipik bir "eski kitapların bikrinin izâle edilmesi" vakasıdır.

Herşeye rağmen bu kitabın iyi hazırlanmış güzel bir baskısının yayınlanmasını diliyorum.

[4] Ben bu yazıyı bitirmek üzere iken Dergâh sayı 46, Şubat 1994'te, İsmail Kara'nın aynı konuda kısa bir eleştirisi yayınlandı. Sayın Kara, kitabın orijinali ile karşılaştırma yapmadan ama bilgi ve ferâsetiyle yazımızda belirttiğimiz yanlışlardan bazılarına dikkat çekiyor

Hassas Bir Mevzuda Hassasiyetten Uzak Bir Kitap:

Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü

Ali Birinci

Sansür, yakın tarihin en çok tartışılan mevzularından biridir. Nedir, ne değildir, haklı veya haksız tarafları var mıdır? gibi suallerin etrafındaki münakaşaların biteceğine dair bir işaret de görünmüyor. Herşeyden önce bu çok nâzik meselede kalem oynatanların niyeti mevzuu anlamak olmadığı için, bu vâdide yazılanlar, meselenin izahına bir katkıda bulunmaktan da uzaktırlar. Son senelerde önce Cevdet Kudret'in kitapçığı (*Abdülhamit Devrinde Sansür*, İstanbul, 1977 128 s.) çok aceleye getirilmiş bir çırpıştırmadan ve Abdülhamid'in şahsına ve devrine yöneltilen tenkidlerin biraz daha şiddetlendirilen tekrarından başka bir yenilik getirmiyordu ve o sıralarda II. Abdülhamid'in hâtıratı olarak neşredilen kitabın doğurduğu iyimser değerlendirmelerin ve yorumların âdeta bir panzehiri olarak alelâcele yazdırılmış ve okuyucunun önüne sürülmüş, bu arada ön ve arka kapağı Abdülhamid aleyhindeki kartpostallarla süslenmişti.[1]

Sansür hakkında ikinci kitap ise yakın zamanların ve basının tarihine dair kitaplarıyla tanınan bir yazar tarafından derlendi[2]. Derleme isimlendirilmesi bir menfî yorum gibi görülebilir, ancak bu kitabın bir derleme bile olmadığının delilleri kitapta fazlasıyla bulunmaktadır.

---

[1]Cevdet Kudret'in bu kitabının yazılışına biz de şahit olmuştuk. Müşterek bir dostumuzun evinde, kitaba koymağı düşündüğü kartpostalların daha önce başka yerlerde neşredildiğini öğrenmekten duyduğu üzüntüyü ifade etmiş; yine de kitabın muhtevasını (!) destekledikleri (!) için onları kapak olarak basmaktan kendini alamamıştır.

2 Bay Alpay Kabacalı bu gibi kitapların yanı sıra son zamanlarda eskiden basılmış bazı hâtırat türünden kitapların dillerini "yalınlaştırarak" onları ilmî araştırmalarda kullanılmayacak bir hâle sokma yolunda da mesâisine hız vermiştir. Şimdiye kadar kazasına uğrayanlar arasında Hasan Amca, Talât Paşa ve Ahmet İhsan Tokgöz'ün - hepsinin de yeni harflerle basılmış kitaplar olduğuna dikkat edilmeli- hâtıraları dikkati çekiyor (sonuncunun tenkidi için. Ali Birinci, "*Matbuat Hatıralarım*"ın Karartılan Tarihi", *Tarih ve Toplum*, Sayı. 118, Eylül 1993, s. 61-64)

GAZETECİLER CEMİYETİ YAYINLARI:29

ALPAY KABACALI

Başlangıçtan Günümüze

TÜRKİYE'DE BASIN SANSÜRÜ

Bay Alpay Kabacalı'nın bu (İstanbul 1990, 314+(21) s.) kitabının Gazeteciler Cemiyeti Yayınları'nın 29.cusu olarak basılması ayrıca dikkate değer bir durum yaratıyor. Çünkü kitap bu cemiyetin teklifi üzerine yazılmıştır. 12 Eylül sonrasında basın hakkında yeni mevzuat düzenlemeleri gündeme geldiğinde Cemiyet Türkiye'de basın sansürünün tarihçesinin yazılmasını teklif etmiş; hem de çok kısa bir sürede, ortaya bu çalışma çıkmış. Yazar şöyle diyor: **"Verilen süre çok kısa olmakla birlikte ne bu zamanb ve haklı duyarlığa kayıtsız kalmak istedim, ne de Yönetim Kurulunca verilmiş bir görevden kaçmak... Önceki çalışmalarıma, kitaplığıma ve konuyla ilgili arşivime güvenerek işe koyuldum. Böyle bir monografi için siyasal bilimlerden, genel tarihten, demokrasi, hukuk, basın tarihlerinden, anılardan yararlanılırken gazete ve dergi koleksiyonlarının da taranması gerekir. Sürenin çok kısa oluşu buna olanak vermediyse de, sanıyorum daha önceden alınmış notlar ve arşiv malzemesi bu açığı önemli ölçüde kapattı. Çalışma, sansür tarihinin ana çizgilerini ve başlıca örneklerini kapsıyor"** (s. 9).

1 - Kitabın Plânı:

Kitabın bölüm başlıkları şöyle sıralanmıştır:

1 - İlk Matbaadan İlk Özel Gazeteye (s. 10-23), 2 - Gazeteci Gelişirken Baskı ve Sansür de Artıyor 1960-1876 (s. 24-47), 3 - Abdülhamid Dönemi Sansürü (s. 48-82), 4 - İkinci Meşrutiyet Dönemi (s. 83-100), 5 - Mütareke'den Cumhuriyet'e (s. 101-109), 6 - Cumhuriyetin İlk Yılları, Takrir-i Sükun ve İstiklâl Mahkemeleri (s. 110-123), 7 - 1930'larda Türk Basını (s. 124-134), 8 - 1940'larda Türk Basını (s. 135-163), 9 - Demokrat Parti Dönemi (s. 164-187), 10 - 1960'lar ve 1970'lerde Türk Basını (s. 188-209), 11 - 1980'lerde Türk Basını (s. 210-245, 12 - Bakanlar Kurulu Sansürü (s. 246-254), Bitirirken (s. 255), Genel Kaynakça (s. 256-262). Ekler: Örnekler-Belgeler ve Anılar (s. 265-314), Tıpkıbasımlar ve Fotoğraflar (s. 315-332), İçindekiler (s. 333-335)

Kitabın yazılmasındaki keyfîliğin ve savrukluğun ilk işareti bölüm başlıklarından anlaşılmaktadır. Kitap mantıkî ve makûl bölümlere ayrılmalı, daha iyi bir plânla yazılmalıydı. "1930'larda", "1940'larda", "1960'lar ve 1970'lerde" gibi taksimatın mantığını anlamak mümkün değildir. 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971,

12 Eylül 1980 gibi tarihler bölümler için hareket noktası olarak alınmalı, bunlar da daha alt başlıklara ayrılmalıydı. Meselâ 1938-1950 devresinde de II. Dünya Harbi devresi bir alt başlık olarak alınmalıdır. İyi bir plân iyi bir kitabın da ilk şahididir. Maamafih iyi bir plânla kötü bir kitap veya kötü bir plânla iyi bir kitap yazılabilmesi de ihtimâl dahilindedir.

II - Sansürün Tarifi ve Kitabın Muhtevası İle Alâkası:

Yazar'a göre "**basının özgürce çalışmasını engelleyecek herşey, ödülü sansür, ya da gizli sansür**" (s. 7); "**asıl sansür -doğrudan sansür, önleyici sansür-basındaki anlamıyla haber, yazı vb. ürünlerin basından önce denetlenmesidir**" (s. 8). Görüldüğü üzere sansür gibi hassas bir meselede kitap yazmaya kalkışan Bay Alpay Kabacalı, sansürü basına getirilen her türlü yasak ve tahdit karşılığında kullanmış ve lügatlere bir gözatma ihtiyacı duymamıştır. Halbuki böyle bir tarife ne onun, ne de başkalarının bir hakkı vardır ve sansürün tarifi ise bir tartışmaya ihtiyaç hissettirmeyecek kadar açıktır. Görebildiğimiz en geniş tarifi ise şudur: Teftiş, muayene. Gazetelerin ve kitapların basılmasından veya neşrinden önce hükümet memurları tarafından muayenesi ve hükümetin siyasetine uygun yazıların basılmasına ve neşrine müsaade edilmesi. Tiyatro piyeslerinin oynanmadan önce hükümetçe muayene edilmesi. Mektupların ve telgrafların gönderilmeden önce hükümetçe muayenesi. Bu tarif başka yerlerde de daha kısaltılmış bir şekilde tekrarlanmıştır[3] .

Sansür'ün bu şekilde tarifinin yapılması kitabın muhtevasına da, ister istemez, aksetmiş ve basın yasaklarının her çeşidi metne sokulmuştur. Yurt dışından gelen her türlü kitap, kartpostal, gazete, mecmua, harita ve diğerlerinin girişinin yasaklanmasını men-i idhâl kararı veya giriş yasağı adı ile anılırken Yazar bunları da Bakanlar Kurulu Sansürüne örnek olarak zikretmiştir (s. 252-254). Diğer taraftan bunlardan yurt içinde basılıp yine Bakanlar Kurulu kararıyla toplananları da bu meyanda vermiştir (s. 254). Bu gibi yasaklamanın da sansür olarak isimlendirilmesi mümkün değildir. Bunlar toplatma adı altında mütalâa edilmeliydi, kısaca kitabın bu haliyle **Basın Yasakları** şeklinde isimlendirilmesi gereği ortadadır.

III - Kitabın Telifinde Görülen Zaaflar:

Bay Kabacalı, bilhassa son kitaplarında da yaptığı gibi, çok süratli, dikkatsiz ve itinasız bir aktarma usûlüyle kitabını derlemiş; üstelik bu esnada asgarî bir mesuliyet duygusundan bile uzak kalmıştır. Bu arada birçok paragraf ve sayfa içinde herhangi bir mehaz zikretmemiştir. Bir çok yerde ise nakline çalıştığı kitapların kullandığı sayfalarına işaret etmemiştir (bkz. s. 11, 161, 186). Diğer taraftan[4] bütününe atıfta bulunduğu kitapların sayfa adetlerini de bildirmemiştir (s. 11, 14, 27, 49, 57, 60,62,109, 125, 161, 195, 199, 200, 211, 246)[5] . Ancak dipnot meselesinde asıl dikkati çeken şey bir kitabın atıfta bulunulan sayfasının mehazının da, herhangi bir işarette bulunulmaksızın, Bay Kabacalı tarafından "**teberrüken**" nakledilmesidir. Bu tasarrufun mâkul bir gerekçesini tahmin etmek mümkün olamamış-

[3]Tarif için bkz. Ali Haydar Taner, *Yabancı Kelimeler Lûgati*, İstanbul, 1941, s. 560-561; Mustafa Nihat Özön, *Türkçe'de Yabancı Kelimeler Sözlüğü*, İstanbul, 1962, s. 197; *Türkçe Sözlük*, *TDK*. Ankara, 1988, C. 2, s. 1256; *Türk Hukuk Lûgati*, Ankara, 1991, s. 292.

[4] Yazmın bacmini arttırmamak için bu gibi kitapların isimlerini vermemeyi tercih ettik.

[5] Atıfta bulunduğumuz sayfalarının dipnotlarındaki kitap isimlerine bakılmalıdır.

tır. Bir mehaz vasıtasıyla diğer mehazlara atıfta bulunmanın usûlleri de var, ama usûlsüzlükten bu meselede de tâviz verilmemesi dikkat çekicidir (s.17, 20, 30, 50).

Derleme usûlüyle ortaya eser koymanın pek kolay olmadığı bu kitap sayesinde bir kere daha dikkatlere sunulmalıdır. Yazarın kendisine has yorumları ve yanlışları, bu kitabında, yine kendi kullandığı mehazlara dayanılarak ortaya konulabilir. Bu, anlaşılmaz ve garip yorumları ve iddiaları için bir delil gösterme mecburiyetinden kendini müstağni görmesi ise büsbütün şaşkınlık vermektedir.

Enderunî Fâzıl'ın *Defter-i Aşk* adlı eserinin basıldıktan sonra müstehcenlik gerekçesiyle toplatıldığını bildiren (s. 13) Yazar, biraz sonra (s. 41) ilk kitap sansürüne örnek olarak Ahmet Midhat Efendi'nin "*Dağarcık* adıyla çıkarmakta olduğu süreli antoloji ile Namık Kemal'in *Evrak-ı Perişan* başlıklı kitabını" zikretmiş ama mehaz ismi vermemiştir. Yazar'ın daha önce *Defter-i Aşk*'tan bahsetmesine rağmen, daha sonra, Ahmed Midhat ve Namık kemal'in kitaplarını ilk kitap sansürü olarak takdimini anlamak imkânsızdır. Bu arada *Dağarcık* mecmuasını antoloji olarak isimlendirmesi bir başka muammadır[6]. Bilindiği kadarıyla yasaklanan ilk matbu kitabın Enderunî Fazıl'ın *Defter-i Aşk*'ı olduğunu bu arada ifade etmek gerekir[7].

Bay Kabacalı'nın kapatılan ilk gazete hakkında yazdıkları da başlıbaşına bir yazı mevzuu olabilir. Bilindiği üzre gazetecilik tarihinde ilk kapatılan gazete Agâh Efendi'nin *Tercüman-ı Ahvâl*'dir. Gazete'nin 43. sayısından sonra kapatıldığı haberi 28 Mayıs 1861 tarihli *Ceride-i Havadis*'te çıkmıştı. Bu kapatma hâdisesi Bay Kabacalı'nın "Genel Kaynakça"sında görülen kitaplarda da yer almaktadır[8].

"**İlk kapatılan gazete, bugünkü bilgilerimize göre, Mecmua-i Havadis'tir. Bunun tek sayısına bile ne Millî Kütüphane'de, ne de İstanbul kütüphanelerinde rastlanıyor**" diyen Kabacalı (s. 27), mutadı üzere bir delil göstermemiştir. Yâni bu yanlışın sahibi bizzat Bay Kabacalı'dır. Kapatılma senesini ise *Tercüman-ı Ahvâl*'den (No. 789) hareketle 1866 olarak vermektedir.

Tekrar *Mecmua-i Havadis*'e dönelim; Bay Kabacalı'nın hiç tanımadığı bu gazete ilk Türkçe gazetelerdendir. *Ceride-i Havadis*'ten sonra, *Tercüman-ı Ahvâl*'den önce (1855) gelmektedir ve 1882'de hâlen çıkıyordu. Başmuharriri Bahriye Baştercümanlığından mütekaid Vartan Paşa (1815-1879) idi. Ermeniler tarafından en çok okunan gazeteydi. Gazete, çıktığı gündeberi, tâbiri caizse, Âraf'ta hapsolmuş gibidir. Çünkü Ermeni harfli olduğu için Türklerin; Türkçe olarak basıldığı için de Ermenilerin hazırla-

---

6 Yazarın kaynakları arasında bulunan (s. 27, dipnot 3) iki katalogda *Dağarcık* mecmuasının kaydı bulunmaktadır (Hasan Duman, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*, İstanbul, 1986 s. 76; *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*, Ankara, 1987, s. 48. Millî Kütüphane Başkanlığı Yayınları). Bu gibi kataloglardaki bilgilere ulaşmaktan bile âciz bir araştırmacının dergi ve gazete kolleksiyonlarını taramağa vakit bulamamaktan şikâyeti biraz garip değil mi? Kaldı ki "aşağı yukarı otuz yıla yakın bir yazı yaşamı"na sahip yazar bu müddet zarfında birkaç gazete kolleksiyonunu, alâka duyduğu mevzular bakımından, taramış olmalıydı. Ayrıca *Milliyet*'in *Yakın Tarihimiz* ekinde görüldüğü üzere Mehmet Kasım imzalı yazısı (Fasikül 27, s. 419-426) 1982 senesinde basılmıştır. Bay Kabacalı bu yazısının basıldığı seneyi de vermemiştir.

7 Ali Canib Yöntem, "Fâzıl (1759?-1810)", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1977, C. 4, s. 531; *Defter-i Aşk* ile *Hubân-nâme* ve *Zenân-nâme* de basılmıştı. Kitabı Hariciye Nâzırı M. Reşit Paşa toplattırmıştı.

8 E. B. Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın*, Ankara, 1969, s. 118; H.R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul, 1973, s. 1

dıkları kataloglara girememiştir. Biri küçük, diğeri büyük ebatta olmak üzere haftada iki defa basılıyordu. Sadece Ahmed Rasim'in kitabı bile asgarî bir dikkate ve ciddiyete sahip bir araştırmacıyı yanlıştan korumaya kâfi gelebilirdi. Ancak Bay Kabacalı'nın çok hususi kitap derleme usûlü karşısında mehazların varlığı veya çokluğu bir işe yaramamıştır[9].

Bay Kabacalı'nın kitabı ne derecede bir dikkat ve ne büyük bir sür'atle toplandığının bir başka delili de Ahmed Midhat Efendi'nin küçük kardeşi Mehmed Cevdet hakkında "akrabası" ifadesini (s. 42) kullanmış olmasıdır. Halbuki *Menfa*'nın, kendisinin de atıfta bulunduğu sayfasında (61) A. Midhat'ın kardeşi olduğu açıkça ifade edilmiştir. Bu meselede bir başka dikkate değer husus da A. Midhat'ın *Menfa* isimli eserini yeni harflerle neşre hazırlayan İsmail Cüneyt Kut'un da Mehmed Cevdet için aynı yanlışı (İstanbul, 1988, s. 8) yapmış bulunmasıdır[10]. Halbuki Mehmed Cevdet'in Ahmed Midhat Efendi'nin küçük biraderi olduğu çok eskiden beri bilinmektedir[11] ve bu gibi telif zaaflarının bir mâzeretini bulabilmek ise mümkün olmamaktadır.

Sansür hakkındaki bu derlemenin ihmâl ettiği makaleleri ve kitapları tespit etmek bir başka yazıya muhtaç gibi görünüyor[12]. Ancak "önceki çalışmalarıma, kitaplığıma ve konuyla ilgili arşivime güvenerek işe koyuldum" diyen (s. 9) Yazar meslektaşlarının sansür ve diğer yasaklar hakkında neler yazdıklarını da pek merak etmemiş, daha doğrusu böyle bir meselenin farkına bile varamamıştır. Bunun için de pekçok gazetecinin kitaplarının ve hâtıralarını bu gözle tetkik etmemiştir. Halbuki bunların bir kısmı doğrudan doğruya derlemesiyle birinci derecede alâkalı kitaplardır[13]. Sansür gibi ger-

---

9 Herşeye rağmen *Mecmua-i Havadis* hakkında yanlış yapmayacak kadar bilgi veren mehazlara sahibiz:
L. Léon de Rosny, "Nouvelles et Mélanges", *Reuve Orientale et Américaine*, C. I (Paris, 1859), s. 132; M. Belin, *de L'İnstruction Publique et du Mouvement İntellectuel en Orient*. Paris, 1866, s. 30; A. Ubicini-Pavet de Courteille, État Présent de L'Empire Ottoman, Paris, 1876, s. 76; Annuaire de la Presse Française, Paris, 1891, s. 728; Bu son mehaz gazetenin adresini Şişli Caddesi-Pangaltı olarak vermektedir. Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdül Hamid*, Paris, 1907, s. 36, dipnot 1. Fesch, *Mecmua-i Havadis*'i Ermeni Matbuatı arasında saymıyor (s. 66-67). Osman Nuri ise yanlış olarak (*Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul 1327, C. 2, s. 567) Ermenice gazeteler arasında zikrediyor. Ahmed Rasim, *Matbuat Tarihine Methal- İlk Büyük Muharrirlerden Şinasî*, İstanbul, 1927, s. 5; Vartan Paşa hakkındaki bilgilerimizin mehazı (Y. Çark, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul, 1953, s. 173-174) gazete için "harfleri Türkçe lisansı Ermenice" diyor ki yanlıştır. Kapanması hakkında verdiği sene de (1872) doğru değildir (s. 173). "Ermeni Katolik Metropolitliği hakkında bâzı makâlât ve tâbirât-ı gayr-ı lâyıka derc eylediğine dair" 13 Şubat 1882 (1 Şubat 1297) tarihli evraktan 1882'de de neşr olunduğu anlaşılıyor (*BOADH Defterleri Kataloğu*, No. 105, s. 115). Dünyadaki Ermenice gazetelerin bir listesi için: Vartan-Haygazn Ozinian, *Des Éléments du langage et de la Communication dus aus Journalisme en Arménien Occidental de 1794 á 1914 dans un Processus de Civilisation* (Thése pour le Doctorat), Paris, 1977, 94-128; Ozinian'a göre Dünyadaki Ermenice gazetelerin %64,4'ü Türkiye'de çıkıyordu (s. 371) ki bu üzerinde durulması gereken bir gerçektir.

10 Hâlen Fatih Savcısıdır.

11 İbrahim Necmi (Dilmen), *Tarih-i Edebiyat Dersleri*, İstanbul, 1338 C. 2, s. 212

12 Bu bakımdan iki bibliyografya hatırlatılabilir: 1- *Basın Yayın Bibliyografyası* (Haz. Millî Kütüphane) Ankara, 1972, 199 s. Ayrıca teksir bir eki var (Ankara 1975, 13 s.); 2- M. Bülent Varlık, *Türkiye Basın-Yayın Tarihi Kaynakçası*, Ankara, 1981, 92 s.

13 Bu gibi kitaplardan bâzı örnekler: Nimet Arzık, *Tek At, Tek Mızrak-Anılar*, İstanbul, 1983, 1984, 1985 3 cilt, 216+189+168 s.; Kemal Bayram, *Sabahattin Ali Olayı*, Ankara, 1978, 471 s.; Turhan Dilligil, *Adalete Gölge Düşmesin Diye-Özgür Basın İçin*, Ankara, 1973, 164.; Tekin Erer, *Yasakçılar*, İstanbul, 1965, 239 s.; Rıfat Ilgaz, *Yokuş Yukarı*, İstanbul, 1982, 139 s.; Rasih Nuri İleri, *1919-1920'de Yayınlanan Kurtuluş Devlet Güvenlik Mahkemesinde Yargılanıyor*, İstanbul, (t.y.) 104 s.; Aziz Nesin, *Suçlanan ve Aklanan Yazılar*,

çekten de çok hassasiyete ve dikkate muhtaç bir mevzuda kalem oynatmaya talip bir kişinin çok vak'a topladıktan sonra sağlam yorumlara ulaşmayı usûl ittihaz etmesi gerektiği ortadadır. Sansür aleyhtarlığı yapmakla sansür hakkında araştırma yapmanın farkı Bay Kabacalı'nın derlemesinden anlaşılamamıştır. Kitabın tek kazancı daha önce sansürü bir devre, II. Abdülhamid devrine, (1876-1909) inhisar ettiren görüşten uzak kalınmış olmasıdır[14]. Ortaya çıkan bir gerçek ise sansürün tarihini yazmak gibi çok ciddi ve zor bir işin, tarih ilminin usûlünü ve yazma işini ciddiye alan araştırmacılar tarafından yapılması mecburiyetidir. Bay Kabacalı'nın sadece *Mecmua-i Havadis* meselesinde yaptığı yanlışlar ve sergilediği tavırlar bile bu hükmün kâfi bir delilini teşkil etmektedir.

İstanbul, 1982, 256 s.; Erdoğan Taner, *Basın, Reklamı ve Kamuoyu*, Ankara, 1986, 104 s.; Füruzan Husrev Tökin, *Basın Ansiklopedisi*, İstanbul 1963, 133 s.; Türkiye Yazarlar Sendikası, *Toplatılan Kitaplardan Seçmeler*, İstanbul, 1976, 352 s.

14 "Matbuat Yasakları ve Yasaklar Penceresinden Tarih" *Dergâh*, sayı 20 (Ekim 1991), s. 13.

Türkiye'deki Tarihsel Adlar

Kudret Emiroğlu

Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1993, 865 sayfa.

Türkiye'de yer adlarının değiştirilmesi günlük yaşamda karşımıza çıkan bir sorun olmasının yanında aynı zamanda her tarih meraklısının çözmesi gereken bir muamma halini almıştır. Bu nedenle Bilge Umar'ın kitabına özellikle eğilmek gerekmektedir. 1940'dan beri süren ad değiştirme işlemi, özel-ihtisas kurullarıyla, yetki ve yöntem yönetmelikleriyle binlerce yerleşim yerinin ve doğal yerin adının değiştirilmesine varmıştır. Yer adlarının tarih içinde uğradığı değişiklikler, tarihsel katmanların değişikliklerle ödünç aldığı adlandırmalar ve yer adlarının kayarak başka yerlere ad olması, bir yerleşim biriminin adının doğal bir yerin adını veya başka bir yerleşim yerinin adını taşımaya başlaması konuyu zaten çeşitli uzmanlık alanlarının içiçe geçtiği bir konu haline getirmiştir. Öyle ki bazan şehirler yer değiştirmekte adları kalmakta, bazan adları da birlikte taşınmaktadır. Devlet tarafından yer adlarının değiştirilmesiyle bırakın eski çağları, Osmanlıdan bugüne adların izlenmesi bile içinden çıkılmaz hale gelmiştir. Coğrafi, tarihi, toplumsal araştırmalarda belirsizliklerle dolu bir alan yaratılmıştır. Örneğin demografik tarih gibi temel verilerin araştırılmasında bile değişen il, ilçe sınırları, yeni muhtarlıklar kurulması ve değişen yer adları ve bunların resmi kaynaklardaki dağınıklığı, nüfus çalışmasını yer adı araştırmasına dönüştürmektedir.

Bilge Umar 'Giriş'inde, 'İncelemenin amacı'nı "gerek günümüzde de kullanılan, Türkçede anlamı olmayan, Türkleşme öncesi dönemden kalma... gerek Türkçe kökenli imiş gibi görünen ancak... pek yersiz anlam taşıyan... adların, gerekse artık kullanılmayan... ilkçağ adlarının, listesini vermek, nerede olduğunu belirtmek ve açıklamasını yapmak yani onun öz biçiminin ne olduğunu, hangi halkın dilinden geldiğini sözcük ve ta-

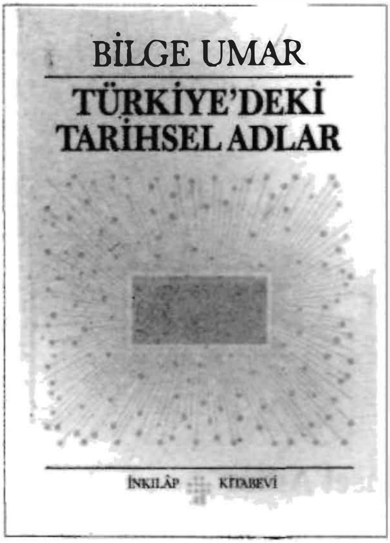

kılarla türetildiğini açıklamak" olduğunu bildiriyor.

"Yersiz anlam taşıyan" nitelemesi ile Umar, Türkçede anlam taşımayan sözcükleri değil, kendince "pek yersiz anlam taşıyan" yer adlarını hedef edinmiş. Verdiği örneklerde (Eğrigöz Dağı, Kurukümes Dağı, Çavuşkıran Dağı, Elmakıran Dağı, Konakgörmez Dağı) başarılı olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü bu adların, kökenleri Türkçe olmayıp ses benzerliği ile dönüştürülen yakıştırmalar olduğu kabul edilse bile (Kastamonu-"Kastın ne Muni" örneği varken) anlamları var ve folklorik-şiirsel zenginliklerini de göz ardı etmemek gerekir. Başka dilden yakıştırma veya değil, Kargasekmez Umar'a göre saçma, bana göre güzel bir yer adıdır. Bu konu kendi başına araştırma dalı olacak kadar önemlidir ve yapılmış yayınlar da vardır.

Bilge Umar'ın Giriş'inde dikkat çeken önemli konu kaynaklarındaki eksikliktir. Özellikle bu konuda Hitit ve Bizans adlarını araştırmalarıyla çok önemli iki katmanı inceleyen iki ana kaynak olan Tomaschek ve Del Monte-Tischler'den yararlanmamasını açıklamak zordur.

Girişin temel eksikliği bilimsel bir temellendirme yapma ihtiyacının duyulmayışıdır. Yer adlarının tarihsel dönüşümlerini konu edinen bir çalışmanın, bu toprakların dilkatmanları ve bu dillerden adların miras bırakılması üstüne dil ve tarih temellerini sağlam oturtması beklenirdi. Umar dil konusunda herhangi temellendirmeye gitmediği gibi tarihsel ilkeleri de bulunmadığı anlaşılmaktadır. Yer adının hangi dilden geldiğini ararken, ses benzerlikleri üstünde durmak kadar, bu benzerliği destekleyecek tarihsel verilerin de gerekli olduğu unutulduğunda, bilimsel olmayan yakıştırmalar tuzağından kurtulmak nasıl mümkün olacaktır. Trakya'nın ilk yerlilerinin Türk olduğunu zaten adlarının da t-r-k "türk" sözcüğünden geldiğini ileri süren devlet yayınlarından farklı bir çalışma üretebilmek için, dil kaynaklarının kanıtlanabilirliği kadar tarihsel tutarlılık da olması gerekir. Trabzon adının Farsça Tarabefzun'dan geldiği iddiasının gerçek kabul edilebilmesi için bunun eski Farsça metinlerde trapesus sözcüğünden önce kullanılmış olduğunu göstermek ve şehrin ilk kurucularının bu dili kullanmış olduğunu kanıtlamak gerektiği gibi.

Ancak Bilge Umar zaten yakıştırma dünyası içinde olduğundan tarihsel veriler bir yana, dil konusunda ele gelir bir yeri kalmamıştır. Bunun temel nedeni de Luvi dilini Anadolu yer adlarının kökeni olarak göstermek istemesidir. Nedenini anlamak çok zor ama böyle bir zorlama içindedir. Luvi dili, hakkında çok az bilgi bulunan, dar bir alana ait bir dildir (Hitit çivi yazıları içinde 100 ve artık kullanımdan düşmüş Hitit hiyeroglifi adı verilen türde 350 yazıt). Hakkında Eski Yunan söylen-

celerinden başka bilgi olmayan Pelasg dili ile Luvi dilini eşitleyen Umar böylece tarihin karanlıklarına inerek kimsenin bilmediği dünyadan açıklamalar getirmektedir. En eski katmanı çözümlediği iddiasını getirince artık akraba tüm Hint-Avrupa kökenli sözcükleri Luviceye bağlayarak açıkladığı savını içeren bir anahtar elde etmiştir. Artık Anadolu, Hint-Avrupalıların anayurdu konumundadır. Halikarnas Balıkçısı'nın Anadoluculuğu, Güneş-Dil kuramı yöntemleri kullanılarak yeni bir biçimde önümüzdedir. Böylece Etrüsk [Atr(a)-ur(a)-ia], Elen [El(a)-ada], Kürt [Gord(a)wana], Trakya [(A)Dra-ka], İberya [İbra-ia], Adriyatik [Adr(a)-ia], İllirya [İl(a)ura], Girit [Kra-ada), Makedonya [Makada-wana], Kıbrıs [Ku(wa)-(A)bra] vb Luvi diliyle açıklanmaktadır.

Dil katmanı olarak kitabın tamamına sinmiş olan Luvi-Pelasg eşitlemesinin bilimsel dayanağı yok ve bu eşitlik Bilge Umar'a bütün Eski Çağ adlarının alt katmanını Luviceyle açıklamak gibi bir anahtar sağlamış oluyor. Bu anahtar Luvice ve Pelasgca üstüne özgün araştırmalara, yeni bulunan ve okunup çözümlenerek bilgimizi genişletip yeni sonuçlara vardıran metinlere dayandırılmış değil. Umar'ın Luvice üstüne kaynakları yalnızca 1959 yılında Paris'de yayımlanan Emmanuel Laroche'un *Dictionnaire de la Langu Louvite*'i ile Pierro Meriggi'nin 1962'de yayımlanmış olan *Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar* adlı kitabından ibaret. Bunların da nasıl kullanıldığına biraz aşağıda değinmek üzere Bilge Umar'ın bu anahtarla adların ana kökünü kendisinin kurduğunu söyleyelim. Alt katmana hakkında fazla bilgi olamayan ve eşitliği iddia edilen diller yerleştirilince Hitit ve Bizans adları üstünde durmaya da gerek kalmıyor. İddia edilen iki ses değişimi ile, e>a ve o>w, Eski Yunanca Luvi diline bağlanıyor. Açıklanamayan bazı özel adların bir bölgeye aid oluşunu belirtmek için kullanılan "Kapadokya dili" nitelemesi de, Luvi dili gibi hakkında fazla bilgi bulunmaması nedeniyle, "Luvi dili ve ardılı bilgiler" diye amacı yer adlarının kökenini açıklamak olan bir sözlükte bilimsellikle ilgisi kurulamayacak bir kategori kullanımının aracı oluyor. Luvi dilini en eski katmana yerleştirdikten sonra, kendi ses değişimleri yakıştırmalarıyla istediği yer adının ("kanımca-bana göre") Luvi dili biçimini kuruyor, Kapadokya ve ardılı diller tanımlarıyla bu alanı genişletip gerektiğinde gene Hint-Avrupa kökenli olan eski ve yeni Farsca, Ermenice bazan Kürtce'den örnekleri, tarih ve coğrafya tutarlılığını önemsemeden, kanıt olarak sunuyor. Eski Yunanca adlar ise hep kuşkuyla karşılanıyor; bu dil hep aslen Luvi dilinden olan yer adlarını ses değişimlerine uğratarak, tarihsel kökenleri kavramamıza engel oluşturmaktadır, tarihte Luvilerin hak ettiği yeri almasında yanılgılar yaratmıştır! İşte güneş-dil kuramı benzetmesinin nedeni de bu yaklaşım. Luvi dilinin dar coğrafyasının dışına çıkabilmesi için bu dilin tüm Hint-Avrupa dillerinin atası olması, tüm Hint-Avrupa dillerini konuşanların Luvi yurdundan dünyaya yalımış olmaları gerekir ve bunun kanıtı da yalnızca Umar'ın kullandığı belirli ses değişimlerine dayanan kurmacalardır.

Kitabın arkasında yer alan ve İspanya'dan Orta Asya'ya kadar uzanan 26 coğrafi bölgeyi kapsayan tabloda yalnızca Luvi dilinden türetildiğini iddia ettiği yer adlarının dökümü verilmektedir. Beş bin sözcüğün incelendiği belirtilen ve amacı kökenbilim olan bir sözlüğün sözlükte geçen her dil için ayrı ayrı dizinleri içermesi ne iyi olurdu. Oysa Umar gene Luvi dilinden on iki sözcükten türetildiğini iddia ettiği yer adları tablolarını vermekle yetiniyor.

Umar'ın on iki Luvice sözcüğe dayandırarak yalnızca örneklemeler içerdiğini ifade ettiği yer adları tablolarından yola çıkarık kitabın bütünü üstüne kısa yoldan sonuca varmak mümkün. Çünkü metin içinde de uzun uzun açıkladığı gibi bu sözcüklerin Luvice bu anlamlara geldiği yalnızca Umar'ın kendi buluşu. Bu sözcüklere ve Umar'ın kendi açıklamalarına göz atmak, bu buluşların bilimselliğini ortaya koymaya yetecektir.

Luvi dilinin "su" (buradan, keza "Akarsu, dere, ırmak, göl, deniz") anlamındaki ABA/APA/PA sözcüğüyle üretildiğini iddia ettiği bazı adlar şunlardır: Abana Çayı, Aband Gölü, Kulapa, Phaselis, Phokaia, Sapadere, Söbe Gölü, Şabanözü Çayı. Bu sözcüğün su anlamına geldiği Umar'ın kendi Luvice kaynaklarında bulunmuyor, orda böyle bir sözcük yok. Umar'ın kaynakları da bunlar değil zaten. Önce Ramsay'a gönderme yapıyor: "...günümüzden yüzyılı aşkın bir zaman önce, Luvi dili üzerine hiç bir şey bilinmezken, "pa"nın "Su" anlamında olduğunu görmüş ve açıklamıştı". Ve yüzyıl sonra Luvicenin ana kaynakları bu sözcüğe yer vermiyor. Umar da ikinci göndermeyi kendisine yapıyor. Buna göre en önemli kanıtlar şunlar: tümevarım kanıtı yüzlerce ada bakarak, bu yerleşim yerlerinin su kenarında olması sözcüğün kanıtıdır ve Hititce akarsu adlarında 4 kez pa geçmektedir.

Elbette Hint-Avrupa dillerinde su anlamı veren apa kökünün bulunması ile sözcüğün Luvice olması ve anılan yer adlarının Luvice olması ve gerçekten bu adı taşıması aynı şeyler değil. Her Şaban Arapca Şaban'dan gelmeyebilir fakat bunun Sabana'dan geldiğinin ileri sürülebilmesi için bu yerleşim yerinin adının eski çağda Sabana olduğunun gösterilmesi gerek. Umar işin başında Sabana'yı kendisi türetiyor ("aslı Sabana'dır... kanısındayım. Bu ad, Abana adının, başa 'Kutlu, kutsal, güzel, iyi' anlamlarındaki Swa öntakısı eklenmiş biçiminden başka bir şey değildir"). Daha Apa tartışmalıyken Sabana'ya geldik ama Sabana gösterilmeden Şaban'a nasıl geliniyor? Ama Umar Apa'dan bir yerde Aband'a, bir yerde Abana'ya, bir yerde (Türkçe değirmi anlamında) Söbü'ye, yani içinde bu sesleri taşıyan bütün sözcüklere varabiliyor ve İtalya'dan Horasan'a kadar da gidebiliyor.

ABRA/APRA/EBRA/İBRA: "Bol su", "Gür su" anlamı için ana kaynak aba/apa/pa. Çağdaş Farsca baran've ebr, Kelt dilinde aber, Galler ve İskoçya'daki Aberdeen, Aberdare ve Avusturya'daki göl adı. Luvice bir kaynağın tanıklığı yok. Umar'ın verdiği Luviceyle ilgili iki tek kaynakta da bu sözcük(ler) bulunmuyor.

ADRA/ATRA/ODRA/OTRA: "Erkek", buradan "Ana Tanrıçanın erkeği". "Luwi dilinde ve ardılı İÖ. 1. binyıl Anadolu dillerinde keza Luwi dili temeline dayanan "Pelasgos" dilinde ya da dillerinde-"ki bu anlam için "ilk yayın tarafından yapılmıştır." Kanıtların başlıcaları: a) belgesel kanıt: bu, en kesin kanıttır. Tevrat'ta Asur Kralı Sargon'un Filistin'e sürdüğü Sefarvaim halkından bir topluluk taptığı tanrının adı Adrammelekh (Adra Melek), tanrıçanın adı Anammelekh (Ana Melek) olarak bildirilmiştir. b) Karşılaştırmalı diller kanıtı: Sanskritce bhatr "koca", bhratr "erkek kardeş", putra "oğul", camatr "damat" sözcüklerinin ortak bitişi atr. Hellen dilinde erkek, koca anlamındaki andros da "Adra'nın sesleri arasına bir n sokuşturulmuş olmasından ibarettir." c) tümevarım kanıtı. Odra biçimi için kitabdaki iki ses kuralından biri olarak o>w kanıtı getirilmektedir.

ARDA/ARTA: "Kaynak", buradan kaynaksuyu, akarsu, ırmak. Luvi dili kaynaklarında geçmeyen sözcük Umar'a göre "Luwi/Pelasgos kültürünün yayıldığı, Luwi dilinden ya da ardıllarından gelme tarihsel coğrafya adlarının görüldüğü yerlerde... karşımıza çıkıyor". O-e eşitliğini kuran Umar, sözcüğün aslının Iardana yani [?] Iarda-(wa)-na (Iarda'sal anlamında) olduğunu ileri sürüyor. Iardanes/Iardanos'un ırmak anlamı için de Bürchner'i kaynak gösteriyor. Farsça rud, eski İran dilinde aeda, Ermenice aru da öteki kaynakları.

ARA/ARUWA: "Sunak" anlamına geldiğini düşündüğü sözcük için Meriggi'yi kullanıyor ama açıklama aynen şöyle: "Luwi dilinde 'Uzun', Ara sözcüğünün ayrıca, belki Aruwa'nın kısaltılmışı olarak "sunak" anlamını belirttiği kanısındayım". Aruwa maddesinde getirilen kanıtlar da, Eski Hellen dilinde ara'nın dua demek olduğu, İngilizce pray, Fransızca prier dua etmek anlamında, Sanskrit dilinde praya-ga sunak yeri, Latince ara sunak demek. Laroche ara için uzun anlamını verirken, aruwa'nın anlamının bilinmediğini belirtiyor.

Umar'ın on iki sözcüğü hakkındaki kanıtları kendi tümevarım yönteminden öteye geçmiyor. Yalnız akarsu anlamında olduğunu ileri sürdüğü ARSA için Laroche'da arsiya akmak fiilini buluyoruz.

Umar Luvice on iki sözcük elde ettikten sonra, bunları elde etmekte kullandığı yöntemle yer adlarını da kolayca açıklıyor. Luvi tezi kendisi için o kadar ilgi çekici ki, Anadolu'da kullanılmış olduğu bilinen otuzdan fazla dili ve bu dillerin yayılma alanlarını ve adlarını açıkladığını iddia aettiği yerlerin tarihini hiç göz önüne alma gereği duymuyor. Bu yöntemle varılan sonuçların niteliği tablolarda kendini yeterince göstersе de metin içindeki açıklamalardan da örnekler vererek kullanılan yöntemi daha dolaşıksız haliyle gösterebiliriz.

"Kara (Türkiye'deki coğrafya adlarında): Bu Türkçe sözcük, Türkiye'deki dağ ve tepe adlarında, gereğinden pek çok daha fazla kullanılmıştır... Üstelik bir dağ ya da tepe adı için son derece saçma bir anlam taşıyabilmektedir." Umar saçmalığın nedenini buluyor, kara sözcükleri gerçekte Luvice (ve ardılı Anadolu dillerinde) "baş" buradan doruk, uç, vb. anlamlarına gelen kar sözcüğünden günümüze çarpıtılarak ulaştırılmış. Böylece içinde kara sözcüğü bulunan 34 yer adı verilmektedir. Eğer kara sözcüğünden sonra gene k ile başlayan bir başka sözcük varsa, Karakiriş, Karakaya vb gibi, bunlar doruk yeri anlamında Luvice karaka/kıraka sözcüğünden gelmedir. Yani karak Luvice doruk yeri demektir, iriş'in ne demek olduğunu da siz bulacaksınız (Kazakistan'daki Karaganda da aynı yöntemle çözümlenebilmektedir).

Aynı tür örnekte Karakaban Dağının öz biçimi de Umar'a göre Kraka-wana'dır. Herhalde Türkçede kaban sözcüğünün varlığından haberi yoktur. Yer adları hazırlayan kişinin coğrafi terimler ve adlandırmalar hakkında, hemde bir çok yerin adında bileşik sözcük olarak bulunan sözcükler hakkında bilgisi olması beklenir. Ama Umar kra sözcüğünün Luvice baş'dan doruk anlamında olduğuna inanmıştır. Ve bu biçime benzeyen her sözcük Luvice veya "ardılı"dır. Bu nedenle Kıran maddesinde "bu Türkçe sözcüğün, Türkçedeki anlamıyla, dağ, tepe vb. adları içinde yer alması pek yersiz ve saçma olduğu halde,özellikle dağ, tepe adlarında bu sözcükle şaşılacak kadar sık karşılaşıyoruz" demektedir. Oysa Türkçe kırmaktan üretilen kıran dışında Türkçe Sözlük'te de yer alan anlamıyla kıran zaten "dağ sırtı, tepe, bayır" demektir.

Umar'ın talihsiz Kadahor açıklaması da böyledir. Luvi dili dışına çıktığı nadir örneklerden biri olan bu sözcük salt ses benzeşmesi ile açıklamaların akibetinin örneğidir: "Bu adın kökeni Ermenice olsa gerek. Ahor, Türkçedeki ahır sözcüğünün Ermenice karşılığıdır. Hor da, Ermenice de "kuyu, sarnıç" anlamlarındadır. Ancak o dilde Kad yahut Kada sözcüğü saptayamadım." Çünkü kada Yunanca aşağı, alt ve hor da köy demektir ve yukarı, orta, aşağı köy anlamlarında anahor, mesahor, kadahor biçimleriyle bir çok köye veya mahallesine ad olmuşlardır.

Umar, Luvice varken Ermenice bir adın var olabilmesine razı olamıyor. Kökeni yaygın biçimde bilinen yer adları dışında, eski bilgileri reddedip, bazan çekinerek de olsa, peki niçin benim kullandığım yöntemin verdiği anahtar varken bu sözcük de Luvice olmasın diye sormadan edemiyor. İşte Tatvan açıklaması: "Adının kökenini, anlamını saptayamadım. Van Gölü kıyısında olduğu için, adının sonundaki van bölümü gölün adından gelmiş izlenimi uyandırıyor. Bu izlenim belki de doğrudur. Ancak Tatvan adının, yarı Kappadokia dilinden, yarı Ermenice kökenli bir başka görünüşü de vardır: Tat(a)-(A)-van, "Tanrı Dada/Tata'nın-Kasabası", Avan, Ermenice'de "kasaba" demektir; Tata için bkn. Tata (sözcüğü)." Van maddesinde yapılan açıklama ise gölün adının Urartu yazıtlarında Biaina biçiminde geçtiği, Van adının aslının bu sözcük olabileceği yolunda.

Son örneğimiz Çayeli ilçesinin eski adı olan Mapavri'nin açıklaması: "Bunun aslı, Kappadokia dilinden gelme ve aynı çay'a işaret eden Ma-pa-(a)bra, yani Ma (Ana Tanrıça)-Suyu-Irmağı öğelerinden türetilmiş Mapabra olmalıdır. Bazı araştırmacılar Mapavri adının öz biçiminde Laz dilinden gelme ve "Yapraklı" anlamında olabileceğini düşünüyorlar." Umar'ın Luvice tutkusunun, ulaşabildiği öteki kaynakları gizleme derecesine varmadığına şükretmek gerek.

Yer adları sözlüğüne duyduğumuz ihtiyaç ne kadar yoğunsa, Umar türü etimoloji ve dili kuramlarına doygunluğumuz da'o kadar fazla. İl yıllıklarından tanıdığımız (hiç olmazsa halk etimolojisine dayandıkları veya Osmanlıların yaptıkları yakıştırmaları aktardıkları yerde bir işlevi olan) ırkcı yaklaşımın, Umar'ın yaklaşımından öz olarak hiç farkı olmadığı ortadadır. Hedef farklıdır ama yöntem aynıdır, sonuç da aynıdır: tarih alt üst edilmiştir ve ortada Umar'ın kendisi vardır, yerlerin adları kalmamıştır.

KISA KAYNAKÇA

H. Hübschmann, *Die altarmenischen Ortsnamen*, Oriental Press, Ams., 1969.

International Congress of Onomastic Sciences, Proceedings.

Giuseppe F. Del Monte-Johann Tischler, *Réportoire Géographique des Textes Cunéiformes VI*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1978.

Piero Meriggi, *Manuale di Eteo Geroglifico*, 4 Teile, 1966-1975-Roma.

Omeljan Pritsak, Qara-Studie zur Türkischen Rechts-symbolik, *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, s. 239-263,İst., 1956.

W. Tomaschek, *Zur Historischen Topographie von Kleinasien im Mittel-alter*, Viyana, 1891.

T.C. İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü, *Yeni Tabii Yer Adları* 1977, Yeni, eski ve illere göre dizileri. Seri III, sayı 1.

Rudolf Werner,*Kleine Einführung ins Hieroglphen Luwische*,Universitätsverlag Freiburg, 1991.

Ladislav Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1984.

DOSYA:

ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI

Kebikeç'in Soruları

Üretim tarzı tartışmalarında Sencer Divitçioğlu ile Mehmet Ali Kılıçbay'a ikişer ortak soru yöneltildi. Yalnızca kendilerine yönelik olan üçüncü sorular, metin içinde yer almaktadır.

1. Pre-kapitalist kültürlerin kapitalizmin doğuşuyla ilişkisi konusunda 1950'li yıllarda başlayan ve 1960-70'li yıllar boyunca "azgelişmişlik", "üretim tarzı", "eklemleşme", "dünya sistemi" gibi temalar etrafında, doğrudan doğruya yapıların birbirini izleyişi şeklinde örülmüş iktisat tarihi ağırlıklı grand narrative*'ler biçiminde cereyan eden tartışmaların bugün geldiği noktayı, hem Batı'da beliren "bringing the state back in" türünden yeni bazı analiz araçları geliştirme ve kavramsallaştırma çabalarının hem de toplum tipi-modellerinin içini doldurmaya ya da sınamaya yönelik yeni çalışmaların biriktirdiği bilgi stoğunun ışığında sıl değerlendirirsiniz?*

2. Yine bu bağlamda, Türkiye'de, aşağı yukarı aynı yıllarda cereyan eden tartışma ve yapılan çalışmaların Türk tarihçiliği içindeki yeri ve önemi bakımından retrospektif bir özet-değerlendirmesi yapan Halil Berktay Osmanlı toplumunun Feodal Üretim Tarzı (FÜT)'na mı yoksa Asya Üretim Tarzı (AÜT)'na mı dayandığı mihverinde sürdürülen tartışmanın artık,*

a) AÜT ile FÜT'ün aslında ekonomi düzleminde pek de farklı olmadığından; "hatta belki de bizzat Marx'ın AÜT konusunda Hegelci-Oryantalist bir hata işlediğinin hissedilmeye" başlandığından,

b) Ondokuzuncu yüzyıldan önce, Doğan Avcıoğlu'nun savlarının aksine, sahici bir "proto-endüstrileşme"nin görülmediğine dair kanıtların çoğaldığından bahisle şu dört belirleyenli mecrada akacak göründüğünü ifade eder:

i) Klasik Osmanlı düzeninin son tahlilde FÜT'e dayalı olduğu; ii) bu feodalitenin siyasi-hukuki üstyapı itibariyle Batı Avrupa'daki senyörlük sistemine nazaran daha merkezi olduğu; iii) bu göreli merkeziyetin, pre-kapitalist üretim ilişkilerinin dirençli özelliğinin yine göreli bir durağanlaşma yarattığı; iv) Doğu Akdeniz'in dünya ekonomisindeki yerinin ikincilleşmesi 16. yüzyıldan başlarken, Osmanlı toplumunun dünya ekonomisine esaslı entegrasyonunu sağlayan önemli yapısal dönüşümleri ancak 19. yüzyılda gerçekleştirdiği.

Türkiye'deki tartışmaların akıbetiyle ilgili bu son durum değerlendirmesine ne ölçüde katılırsınız?

*H. Berktay, "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.9, İletişim Yay., s.245-787.

Yeni bir Türkoloji dergisi

Türk Dilleri Araştırmaları

yayımlayanlar: **M. Ölmez ve T. Tekin**

yayım kurulu

D. Aksan, M. Canpolat, K. İmer T. Tekin, M. Ölmez

1991'den beri yayımlanmakta olan Türk Dilleri Araştırmaları'nın bugüne kadar dört cildi çıkmıştır.

TDA Ankara'da Sanat Kitabevi: Karanfil Sokak 5/2 06650 Kızılay-ANKARA
İstanbul'da Simurg Kitabevi'nden sağlanabilir,
İstiklâl Cad. Hasnun Galip Sok. No: 2/ A 80060 Beyoğlu-İSTANBUL

Karşılaştırmalı Devlet Modelleri: 10.yy. İngiliz-Fransız Feodal ve Türk Selçuklu Devletleri

Sencer Divitçioğlu

1960'lar ve hatta 70'lerin ilk yarısında üretim tarzı kavramının didik didik edilişi, tarihsel belgelerin ışığı altında çeşitli ülkelerin üretim tarzlarının formelleştirilmesi ve tarih içinde üretim tarzlarının tekdoğrusal ya da çokdoğrusal evrilme süreçlerinin tartışılması Türk aydını için fevkalâde heyecan verici konulardı. Bizler için amaç, içinde yaşanılan "az-gelişmiş" kapitalizmi açıklamak ve bundan alınacak dersle sosyalizme geçiş sürecini anlamaktı. Ne var ki, pek çok şeyi anlayamadık. Çünkü, bütün bu analizler bir tek evrensel iktisadî kavrama başvurularak yapılıyordu: iktisadî sömürü. Her toplum sömürenler ve sömürülenler olarak iki sınıflıydı. Feodal üretim tarzında (FÜT) sömürenler senyörler, sömürülenler serfler ve hür köylüler, Asya üretim tarzında (AÜT) sömürenler sultan (devlet ricali) ve sömürülenler reaya Kapitalist üretim tarzında (KÜT) sömürenler kapitalistler ve sömürülenler işçiler idi. Ya "az gelişmiş" kapitalizmi yaşayan Türkiye'de durum nasıldı? Pek bilemiyorduk. FÜT'den hareket edersek bir türlü, AÜT'den hareket edersek başka türlü sonuçlar elde ediyorduk. Bir gıdım yol bile alamadık.

Sömürü modeli iktisadî düzeyde doğru olmasına doğruydu ama (artık *bölü* emekçi payı her vakit için anlamlı bir orandır), ne çağımız Avrupa demokratik devletinin kökenini belirten, geç ortaçağ senyörlüklerinde yürürlükteki papaz ve soylulardan oluşan vergi komisyonları ile hür çiftçilerin de katıldığı mahkemeleri (Fransa'da *centenier*, İngiltere'de *hundred, tilthing*), ne de hür köylüler ile burglulann birlikte kurdukları *commune*'ü, *borough*'u ve *shire*'i açıklıyordu. Ayrıca, bu model, XIV. yüzyılda gübernmeye başlayan "mutlakiyetçi devlet"e rağmen, bağrında barındırdığı, İngiltere'de *parlement*(ler)i, Fransa'da *état genereux*'yü, Almanya'da *landtage*'yi de (Anderson 1974) açıklayamıyordu.

Dahası var. İki sınıflı sömürü modeli Türk otoriter devletlerinin kökenleri hakkında da suskundu. Türk toplumlarında kağan olsun, han olsun, sultan olsun, padişah olsun, bütün hükümdarların ülke

üzerinde mutlak hak sahibi oldukları bilindiği halde, bunun nedeni asla sorulmamıştı. Niçin, Türk toplumunda komün geleneği yoktu. Hükümdarın bir kulu olan vezirin atadığı kadının mahkemesi nasıl bir adalet dağıtıyordu?

İşte, üretim tarzı kavramındaki, özellikle devlet otoritesine değin, yetersizlikler* beni sömürü temelli hipotezi kullanmayarak yeni bir öncül (hipotez değil) denemeye sevketti. Bu Dumézil'in (1958, 1977) yeniden gündeme getirdiği *üçlü işlev* modelidir (tahlili üçüncü sorunuza erteliyorum). Bunu derken AÜT'den koptuğumu sanmıyorum. Sömürü konusu bakî kalmak koşuluyla, amacım AÜT otoriter devlet modeline katkıda bulunmaktır**. Çünkü, biliyorum ki, AÜT (ve FÜT) modeli antropolojik tarihin kuruluşunda atılan ilk ciddi adımdır.

2. "FÜT mü, AÜT mü?" konusunda Halil Berktay Bey'le asla bir polemiğe girmek istemem. Birbirimize olan saygımız, uzun yıllardan beri, böyle nafile durumu önlemiştir. Hem ikimiz de biliriz ki, sosyal bilimlerde neden-sonuç ilişkisi sözkonusu olduğunda, gereklilik koşulu (x, y'ye nedendir) bulunabilirse de, yeterlilik koşulu (eğer x, öyle ise y) daima eksiktir. Bu olgu bizlere özgür düşünce kapılarını açar.

Ben aslen AÜT'çüyüm. AÜT, FÜT'den farklıdır; her ne kadar AÜT modelini aşmak istiyorsam da. Şöyle bir (semi-) alegoriye ne dersiniz?

Eşanlı doğrusal denklemlerin matrisinde bir tek eleman dahi değişse, çözümde değişkenlerin alacağı değerler farklı olur. Eğer matematik, Marxist sosyal bilimler için önemliyse (nasıl olmasın ki, örneğin, ünlü "dönüşüm sorunu"nun çözümü matematiğe bağlıdır), FÜT ve AÜT'ün "sosyal matrislerindeki" elemanların farklılığı (bir teki yeter) da bu üretim tarzlarının başka başka olduğunu kanıtlar (gibi geliyor bana).

3. *Sizin, İdris Küçükömer'in 1977 yılında* Toplum ve Bilim *dergisinde çıkan bir yazısında "i) Asyagil üretim biçimlerinde...değişim için yeterli bir ilkel birikim olgusu[nun] neden belirlenmedi[ği] ya da değişim[in] neden ilkel birikim için yeterli koşulları üretmedi[ği]; ii) Batı'da görülen sivil toplum kurulları[nın] neden Doğu toplumlarında oluşmadı[ğı]" sorularına cevaben kaleme aldığı toplum/devlet/tarih savlarını teorik bir çerçeveye oturtmak üzere "Rekabetçi-Tamamlaşmalı Model" adı altında modelleştirdiğinizi biliyoruz*.*

Bu modelin, yukarıdaki sorulara cevap vermenin ötesinde bugün devleti anlamak bakımından önemi ve değeri nedir?

3.Bütün ortaçağ toplumları kalımlarını sağlamak için kendilerini şu üç düzeyde yeniden-üretirler: i) kutsallık-egemenlik; ii) savaş-siyaset; iii) iktisat-nüfus. Hepsine birden *üçlü işlev* diyoruz.

*Bu arada şuna işaret edeyim. Sömürü modelini hipotez alıp, onu *ad hoc* hipotezlerle besleyerek demokratik ya da otoriter devletin oluş nedenlerini hikaye edenler çıkabilir. Ne yazık ki, açıklayan hipotezinin mantığına sığmayan, amaca göre düzenlenmiş ardışık *ad hoc* hipotezlerin sosyal bilimler metodolojisinde pek yeri yoktur.

** Şu küçük anekdotu anlatmama müsade edilsin. Birkaç ay önce bu konuda verdiğim konferansın ardından, eski bir öğrencim, şimdi dostum olan bir profesör yanıma gelerek, dobra dobra, ne önermemi, ne uslamamı, ne sunduğum tarihsel belgeleri, ne de örtgün(zimnî) çıkarsamalarımı beğendiğini söyledi. Hak onun. Buna karşı, seçilmiş TCBMM'ne ve hükümete rağmen, ne tür bir devlet yapısının (bir örnek diye veriyorum), atanmış DGM ile AM başkanlarına aykırı karar verme yetkisini bahşettiğini anlamaya çalışmak da benim hakkım. Bu uğurda bütün önermeleri tüketebilirim.

*S. Divitçioğlu, *Geçivermiş Gelecek*, İstanbul: Bağlam Yay., 1991, s.104.

Üçlü işlev öncülünü sınamak üzere iki toplum, dolayısıyla iki devlet yapısı seçiyorum (bundan böyle, örgütlenmiş toplum yerine sadece devlet). İlki, XI. yüzyıl İngiliz ve Fransız feodal devleti, ikincisi, XI. yüzyıl İran Selçuklu devleti (Tuğrul Bey zamanı: 1040-1063). Her iki devlet de XI. yüzyıla ait olduklarından eşsüremlidirler. Ayrıca, ilki Roma, ikincisi Sasanî-Samanî uygarlıkları üzerine çatıldıklarından birinin ötekine nazaran daha ilkel olduğu söylenemez. Bu iki sebepten ötürü, sanırım, her iki devlet arasında karşılaştırma yapılabilir.

a) İlkçağ ve erken ortaçağ Hint-Avrupa topluluklarının üçlü işlevden haberdar olduklarını, taptıkları üç ilahtan (bazan üç ilâh öbeği), kullandıkları üç simgeden (kase, balta ve saban gibi) ve üçlü katman yapılarından (din adamları, savaşçılar, çiftçiler) biliyoruz (Dumézil *ibid*). Fakat, Avrupa kıtasında uzun yüzyıllar unutulmuşa benzeyen bu kavramın birdenbire IX. yüzyılda İngiltere'de yazılı olarak tekrar karşımıza çıktığını görüyoruz. Wessex kralı Alfred, Latinceden çevrilen bir kitabı okurken sayfalardan birine şu satırları derkenar etmiş (Loyn 1984). "Hıristiyan toplum üç direk üzerine oturur: *oratori* (din adamları), *bellatori* (savaşçılar) ve *laboroti* (köylüler)". Hemen ekleyeyim ki, bu üç katmana birden İngilizler *three estates*, Fransızlar *trois ordres* diyorlar.

Üçlü sınıfın zikredilişi XI. yüzyılda daha da yaygınlaşıyor. İngiltere'de iki kral; Aelfric ile Wulfstan, Fransa'da iki rahip; Adelbaron de Leon ile Gerard de Cambrai (Duby 1978) aynı konuyu işliyorlar. Hıristiyan toplumda doğal düzenin gerçekleşmesi için her üç sınıf birlikte olmalıdır. Cambrai'den veriyorum: "Bazıları dua eder, bazıları çarpışır, bazıları da çalışır... İşlev olarak biri öbür iki kişinin işine dayanır. Böylece birbirlerine yardım ederler" (Duby *ibid*). Ayrıca, üçlü işlevin o çağın destanlarına kadar girdiğini söyleyeyim. Narbonne'lu Aymeri destanı bunlardan biridir (Grisward 1981).

Ayrıca, XI.-XII. yüzyıllar, köylü-çiftçi sınıfının öğülmeye değer olduğunun anlaşıldığı bir çağdır. Onların varlığı ruhban ve soyluların yaşamaları için bir ön koşul olarak görülür.

Üçlü sınıf üzerine kurulan Hıristiyan-feodal batı Avrupa toplumunda maliye, adliye ve sosyal hizmetler gibi faaliyetlerin hep birlikte yürütüleceği açıktır. Her ne kadar, vergileme rahiplerle soylu savaşçıların işi ise de, hür çiftçiler yılda bir ya da birkaç kez toplanan mahkemelere (*hundred, tilthing*) katılabilirler. Onlar *borough* ve *shire* gibi yerel yönetim kurumlarında da söz hakkına sahiptirler. Öyle gözüküyor ki, senyörlük içinde şu iki kural hakimdir: 1) yargılayan mahkemedir, senyör değil ve; 2) hiçbir kral dilediği gibi vergi salamaz. Her hükümdar önemli vergiler sözkonusu olduğu vakit özgül meclislerin (*estates, ordres*) rızasını almalıdır (Anderson *op. cit*). Şunu da belirtmekte yarar var. İngiliz ve Fransız feodalitesinde vassal senyöre eşitlik üzerine kurulu bir akitle bağlanmıştır. Bundan dolayı, vassal bir yardımcı (*auxilium*) değil, bir danışılandır (*consilium*).

Özetlersem: üçlü işlevin üç sınıfla örtüştüğü İngiliz ve Fransız feodalitesinde *senyör ya da kral, bu üç sınıfın, via sosyal kurumlar, temsilcisidir. Böylece, devlet de üç sınıfın temsilcisi olur. Yani devlet, üç sınıfın birlikte kalımlarını sağlamak için örgütlenmiş bir aygıttır* (bu son ifade, aynı zamanda, demokratik devletin nesnelleşme koşulunu da verir).

b) Şimdi, Tuğrul Bey zamanındaki

Selçuklu devletine geliyorum.

Gerek VIII. yüzyıl *Orhon Yazıtları* (Orkun 1987), gerekse XI. yüzyılın ikinci yarısında Yusuf Has Hacip tarafından yazılmış *Kutadgu Bilig* (1979) Türk toplumlarının üçlü işlevle yeniden-üretildiğini bildiğine tanıklık eder (Divitçioğlu 1987, 1991). Ancak, bu konuda Hint-Avrupa toplumlarıyla Türk toplumları arasında önemli iki fark var.

Birincil, Türk hükümdarları (kağan, han, sultan) şu ya da bu kavram altında, üçlü işlevden herbirinin kendi iyeliklerinde olduğuna inanıyorlardı. Bu saptama Tuğrul Bey için de geçerlidir. Her ne kadar, onun kutsallığı sözkonusu değilse de, İslamın kutsallığına karşı olduğu ve böylece kendi egemenliğini koruduğu da bir gerçektir. Egemenliği Abbasi halifesinin kutsallığına karşı savunmak için, tahtın bulunduğu Bağdat'ı hem Oğuzlara yağmalatmış, hem halifeyi haraca bağlamış, hem Besasiri olayından dolayı onu kendine medyunu şükran kılmış, hem de, üstelik, halifenin kızını kaçırmıştır (*Bar Hebreaus; Ahbar; Zübdat; Cevzi; Ravendi; Tarih-i Güzide*).

Tuğrul Bey'in "savaş beyi" olduğu tartışılmaz. Bar Hebreaus onu şöyle betimliyor (özetle): "Yüksek bir tahta oturudu. Arkasında kalkanlar ve mızraklar asılıydı. Hep elindeki oklarla oynardı. Askerleri at iner, karşısında saf durur, sonra yeri öperlerdi. Hiç kimse ona yaklaşamaz ve konuşmazdı" (*ibid*). Ona meydan okuyan anabir kardeşi ve amcaoğlu İbrahim Yınal'ı kendi okunun kirişiyle boğmuştu.

İktisat işlevi de Tuğrul Bey'in elindedir. Savaştan alınan ulcayı, kulu ve küngü (kadın esir) Türkmene dağıtır, Kürt ve Arap emirlerini Türkmen için haraca bağlar, Selçuklu uruğuna toprak üleştirir, Türkmen beylerine ikta verirdi.

İkincil, Türk toplumları daima iki katmanlıdır (sınıflı): Ak budun (soylular) ve kara budun (halk)*. Kutadgu Bilig de böyle olduğunu bilir:

Kara kul karası bolur beğ örüng
Karalı örünglü adırtı körün
(Halk ve kul kara olur, bey(ise)ak
Karalı aklı ayırdı bak (gör).

Ak budun, Selçuklu uruğuna sanlık olanlarla kız alıp verdikleri soylu yabancı boy beyleri olmalıdır. Sadece, Selçuklu uruğundan inenlerin (Musa Yagbu, İbrahim Yinal, Kutalmış, Hasan, Ertaş gibi) ülüş hakkı vardı. Bu bey ve emirler Selçuklu buyuran sınıfını oluşturuyordu. Ancak, Selçuklu sultanı ile onun vassali gibi gözüken beyler arasında eşitlik ilkesi üzerine kurulmuş hukuki bir akit yoktu. Tuğrul Bey bir çırpıda Musa Yabgu'nun da, İbrahim Yinal'ın da, Kutalmış'ın da ülüşlerini ellerinden almıştı. Sultan hem ülüş verirdi hem de geri alırdı.

Kara budun denilen halka gelince. Onlar göçebe Türkmenler ile yerleşik Tacikler (İranlılar)dır. Kesinlikle köle değildiler. Sanırım, göçebe Türkmen sultana vergi de vermezdi. Nasıl versin ki, artıksız bir ekonomi yaşayan göçer, ihtiyacı olan imal edilmiş malı ancak ılgarlar sonunda elde ettiği ulcadan sağlıyordu. Vergi verenler sadece Tacikler olmalıdır. Bundan dolayı, sömürülen sınıf sadece yerleşik Tacikler, Deylemliler, Kürtler, Araplar ve Ermeenilerdir.

Ak budun için kara budun hiçtir. *Kutadgu Bilig* onlardan bahsederken iki yüzlüler, aç gözlüler, der. Onlara güvenmeyin der, karınları doyunca başkaldırır-

---

*Tek tük belgeler (Lampton 1988) Hint-Avrupa geleneğine uygun olarak İran Selçuklularının da üçlü sınıf ayrımını bildiklerini gösterir. Ancak bu tasnif, Türk geleneğinin ak ve kara budun tasnifiyle çiftleşince ilk tasnif ortadan kalkar. Türk ak budunu buyuran sınıf olurken, göçebe Türk ve yerleşik Tacik (İranlı) buyurulan kara budun olur.

lar, der.

Şimdi bu devleti bir ceviz kabuğuna dolduralım: Üç işlevin de iyeliğinde olduğuna inanan, hem ak hem de kara bulunların üzerinde *kadiri mutlak* olan sultan kendisini devletle özdeşleştirmiştir (sultanın divanından bahsetmek neyi değiştirir. Zira, vezir bile sultanın kuludur). İmad al Din Selçuklu sultanının kimliğini fevkalâde doğru anlamıştı: "Tuğrul Bey yasaklar, emreder, üleştirir, vergi salar, yönetir, lağveder, düzenler ve görev dağıtır" (Bosworth 1962). Bu saptamaların vargısı şudur: *Eğer, sultan kadiri mutlaksa; üçlü erk onun elinde toplanmışsa, kendisi devletle özdeş olduğundan, devlet de kadiri mutlaktır. Yani devlet, toplum üzerinde kadiri mutlak olacak şekilde örgütlenmiş bir aygıttır* (bu son ifade, aynı zamanda, otoriter devletin nesnelleşme koşulunu da verir).

c) Böylece karşımıza XI. yüzyılda yaşamış iki ayrı devlet yapısı ortaya çıkıyor. Üç sınıflı, adalet, maliye ve sosyal hizmetlerin geleneksel kurumlarla tabandan örgütlendiği İngiliz ve Fransız devleti ile iki sınıflı, adalet ve maliyenin tavandaki üstinsanın iradesine göre örgütlendiği Türk Selçuklu devleti. Bu iki ayrı devlet yapısına İdris Küçükömer *rekabetçi ve tamamlayıcı* demişti (Divitçioğlu 1991; 1988). Kuşkusuz, ilk devlet, XVII. yüzyılda Locke'un (1984) betimlediği demokratik devlet, ikincisi ondan üçyüzyıl önce (XIV.) Ibn Haldun'un (1982) sergilediği otoriter devlet kategorisine girer. Her ne kadar, *deformation professionelle* (iktisatçı deformasyonu) denilecekse de, ben ilk devlet yapısına *dışbükey* devlet diyeceğim. Sebebini söyliyeyim:

Dışbükey devlette tabandan konulan yasaların (karar, kural, yasa) sunduğu bütün özgürlük bileşimlerinin alt sınırı dışbükey olarak belirlenir. Bu demektir ki, yasalar belli bir özgürlük bileşimi düzeyinde (geceleri sokağa çıkmak/keklik avlamak), birini daha fazla isteyen kişinin, ötekinden hep daha az vazgeçmek zorunda kalacağını bilir. Çünkü, insanlar bir tek değil, birçok özgürlükten nasiplerini almayı dilerler. İçbükey devlette ise, tavandan konulan yasaların sunduğu bütün özgürlük bileşimlerinin alt sınırı içbükey olarak belirlenir. Bu demektir ki, yasalar belli bir özgürlük bileşimi düzeyinde (hatim indirmek ve şarkı söylemek) birini daha fazla isteyen kişinin, ötekinden hep daha fazla vazgeçmeye razı olması gerektiğine inanır. Çünkü, yasalar ancak bir tek özgürlüğü seçmeye müsade eder, öbürü yasaktır.

İstenilirse, dışbükey yerine "çanak anten", içbükey yerine "tersine çevrilmiş çanak anten" metaforunu kullanalım*. Birinci devlet yapısında çanağın çeperi seçilmişler tarafından kabul edilmiş özgürlüklerin alt sınırını verir. Çeperden ayrılıp, çanağın iç hacminde yükseldikçe özgürlük birleşimleri daha bollaşır. İkinci devlet yapısında, tersine çevrilmiş çanağın çeperi hükümdar tarafından saptanan özgürlüklerin üst sınırını verir. Çeperden ayrılıp, çanağın iç hacminde alçalmanın hiçbir anlamı yoktur; çünkü bu durum özgürlükleri daha da daraltır. Buna karşılık, çanağın çeperini zorlayıp, yukarılara doğru yükselmek düşünülebilir. Fakat, bu sefer yasalara karşı gelinmiş olur. Bunun pahası cezalandırılmaktır (para cezası, müsadere, sürgün, işkence, idam). Her ceza özgürlüklerin daralması demek olduğundan, gene çeperden ayrılıp, çanağın iç hacminde bir noktaya düşülür.

Hemen ekliyeyim ki, ne tabandan, ne de tavandan belirlenen eğrilerinin (çanağın çeperi) yerlemi aynı kalır. Değişen toplumsal koşullara göre yukarıya aşağı-

---

*Ters olsun, düz olsun, lütfen her iki çanak anteni dama(eksenlere) eğimleri negatif olacak şekilde yerleştirin.

ya, sağa sola kayabilecekleri gibi, eğimleri de değişir. Ne ki, çanağın ya üstü hep açıktır ya da çanak tersine kapanmıştır.

Erte-Söz

Bu çalışmada, XI. yüzyıl İngiliz-Fransız devet yapısıyla, gene aynı yüzyıl Türk Selçuklu devlet yapısını açıklamak/anlamak (*explanation/understanding*) üzere* iki tane formel devlet modeli (dışbükey ve içbükey) kurulmuştur. Modellerin, her iki devletin "ideal tiplerini" (Weber 1949) temsil ettiğini söylemeğe bile gerek yok. Burada, üçlü işlev öncül (*presupposition*), tarihsel belgeler ise tekil gözlemler olarak alındığından onları hipotez olarak kabul etmek gerekmez. Böyle olunca, modellerin mantıksal planda kurulmuş olduğu anlaşılır. Yani, öne sürülen belgesel olguların stokastik oldukları varsayılarak "yorumla" törpülenip giderilir. Bu bakımdan, kurulan modeller ne doğrudur ne de yanlış (zaten sınanmaz). Peki ne işe yararlar? Akla yakın geliyorsa herhangi bir çalışmada gene öncül olarak kullanılabilirler. Gelmezse, sadece model olarak kalırlar. Tarihte teori kuramayacağımıza göre başka ne yapabiliriz?

Kaynakça

Anderson, P. (1974), *Lineages of the Absolutist State*, London, NLB.

Bosworth, C.E. (1968), "The Political and Dynastic History of the Iranian World (AD. 1000-1217)", *in* J.A. Boyle (ed), *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5: Cambridge.

Divitçioğlu, S. (1987), *Kök Türkler: Kut, Küç ve Ülüg*, Ada Yayınları: Istanbul.

________ (1991, 1988), *Geçivermiş Gelecek*, Bağlam Yayınları: Istanbul.

________ (1992), *Nasıl Bir Tarih? Kök Türkler, Karahanlılar*, Bağlam Yayınları, istanbul.

Duby, G (1977), *Economie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval*, Flammarion.

Dumézil, G. (1958), *L'Idéologie Tripartie des indo-européens*, Collection Latamos: Bruxelle.

________ (1977), *Les dieux souverains des Indo-Européens*, Gallimard.

Gadamer, H.G. (1976), *Verité et méthode*: Editions du Sevil.

Grisward, D.M. (1981), *Archéologie de L'Epopé Mediéval*, Payot.

Hausman, D.M. (1992), *The Inexect and Separate Science of Economics*. Cambridge University Press.

Hempel, C.G. (1959), "The Function of General Laws in History", *in* P. Gadamer (ed.), *Theories in History*, Free Press: New York.

Ibn Haldun (1954), *Mukaddime* (çev. Z.K.Ugan), Maarif Basımevi, İstanbul, C.I

Lambton, A.K.S. (1988), *Continuity and Change in Medieval Persia*, Bibliotheca Persia.

Locke, (1984), *Traité du governement civil*, Flammarion.

Loyn, H.R. (1984), *The Governance of Anglo-Saxon England: 500-1087*, Edmond Dunold.

Orkun, H.N. (1987), *Eski Türk Yazıtları*, TDK.

Weber, M. (1949), The Methodology of the Social Science, The Free Press.

Yusuf Has Hacip (1979), *Kutadgu Bilig*, TDK.

* Tarih metodolojisinde *açıklama* deyince Hempel'in (1963) tümdengelimsel neden-sonuç ilişkilerinin yasa haline gelmesi görüşünü, *anlama* deyince Gadamer'in *et. al.* (1982) hermenötik (yorumcu) görüşünü düşünüyorum. Elinizdeki bu makalede, tarihte açıklama yöntemine meylim olsa bile, Arafta kalmak pahasına, yorumu da ihmal etmediğimi itiraf edeyim.

"Neutrum" ya da "Başka Bir Tarih" *

Mehmet Ali Kılıçbay

1 Kapitalizmin doğuşu konusundaki tartışmaları, Karl Marx ve Max Weber'e kadar geri götürmenin daha anlamlı olacağını düşünüyorum, çünkü bu tartışmaların ana iki eksenini bu iki düşünür belirlemiştir. İktisat tarihi yeni bir disiplin olarak ortaya çıkarken, hem bu iki düşünürün koyduğu şematik kalıpların, hem de genel tarihin getirdiği kalıpların dışına çıkmakta zorlanmıştır.

Tarihin Avrupa merkezci ve olayanlatıcı bir tarzda kalıplaşmış olması, özellikle Marx'ın ünlü beşli şemasının anlaşılma biçimini derinden etkilemiştir. Marx'ın kendinde çok katı olmayan ardışık üretim tarzları şeması, özellikle Sovyet ideologlarının elinde bir yasa haline dönüşmüştür.

Bunun böyle olmasının esas nedeni, bana göre, sosyalist düşüncenin iktidara gelmesinden sonra, bu doktrinin aslına uygun bir şekilde, yeni bir dünya kurulması olarak anlaşılmasından vazgeçilip, bir batılılaşma programı haline dönüştürülmesidir. Özellikle Stalin döneminde, her ne pahasına olursa olsun, Sovyetler Birliği'nin Batı gibi olması çabasına girişilmesinin doktriner alt yapısı, bu katılaşmış beşli şemadan sağlanmıştır.

Kısaca söylemek gerekirse, Batı'nın ulaştığı nokta, onun kendine özgülüğü-

* Başlık bize ait. Osmanlı adı verilen tarihsel gerçekliği *açıklamak* ve/veya *anlamak* üzere ortaya konan FÜT ve AÜT modellerinin "ne birini ne ötekini" kabul eden yazar, bu gerçekliğin Avrupa merkezci bulduğu, bu model ve tiplemelerin hakkında olduğu gerçeklikten büsbütün farklı oluşuna vurgu yaptığı için bu başlığı uygun gördük.

nün bir sonucu ve ürünü olmayıp, tarihin bir emridir ve bu emrin kapsamı evrenseldir, yani bütün toplumlar için geçerlidir, er veya geç. O halde, her toplum aynı aşamalardan geçtiğine göre, geri kalmışlığı veya gecikmişliği kırmanın yolu, tarihi hızlandırmaktan ibarettir.

Weber geleneğinden gelen ve sosyalist olmayan tarihçiler de, kapitalizmin her toplumun potansiyelleri içinde yer aldığını ve bazılarının bu fırsatı yakalayabildiğini ileri sürerek, geri kalmışlığı bir potansiyel farkına indirgemişlerdir.

Bu iki mesajın, üçüncü dünya tarafından alınması üzerine, gelişmişlik-azgelişmişlik ikilemi, zamansal bir boyut üzerinde algılanır hale gelmiştir. Özetle, gelişmişlik, azgelişmişliğin yarını veya azgelişmişlik, gelişmişliğin dünüdür.

Bugün başka yerlerdeyiz. Tarihin ırksal, etnik, bölgesel veya herhangi başka bir türden mikro ölçekli çözümleri artık doyurucu olmaktan uzaklaşıyorlar. Dünya tarihinin global çözümlenmesine dayalı makrotarihe yönelik büyük bir eğilim gözleniyor. Bu durumda, birbirini bir bayrak yarışı gibi izleyen üretim tarzları çözümlemesi de gündemden düşüyor. Hem pozitivizminden, hem de exact bilimlere öykünmesinden ötürü. Feodalitenin BatıAvrupa'ya özgü olduğu fikri daha fazla taraftar buluyor. Kapitalizmin, her toplumun potansiyeli olarak değil de, Batı Avrupa kapitalizminin kendi kuralları içinde globalleşmek zorunda olmasının ürünü olarak bütün dünyaya yayıldığı daha doyurucu bir şekilde kanıtlanabiliyor.

Bütün bunların ötesinde, eski ve yeni tartışmaları, artık yalnızca tarih metodolojisiyle çözümlemenin ve çözmenin olanaksızlığı ortaya çıkıyor. Yani iktisadından dilbilimine, tüm toplum bilimlerinin ortak çaba gösterecekleri; gayretlerin, yöntemlerin, dillerin paralel kılındığı tek bir insan bilimine doğru bir yönelme söz konusu. İnsan biliminin labaratuarı tarih olduğundan, bu bütünleşmenin yenileşmiş bir tarih perspektifinin çatısı altında gerçekleşeceği beklenebilir.

2. Osmanlı'nın mensup olduğu üretim tarzının ne olduğu konusunda ülkemizde sürdürülen tartışmalar, yukarıda andığım nedenlerden ötürü, köhne bir tavır alış içinde yer almaktadırlar. Yani, Türkiye'nin Batı modelinden (ana matrisyel model, olması gereken model, olabilecek yegâne model, kanun biçimindeki model) sapma göstermediğini, ancak gecikmiş olduğunu belirlemeye yönelik olan bu fikir beyanları, Osmanlı tarzının ister feodaliteye, ister ATÜT'e yatkın olduğunu ileri sürsünler, her zaman batımerkezci bir tarih söyleminin içinde kalmaktadırlar.

Bu kadar zengin bir konuyu, böylesine dar bir mekân içinde irdelemenin olanaksızlığının aşikârlığı karşısında, yalnızca bazı noktaların işaretiyle yetinmek durumundayım.

Yöneltilen soruda mehaz alınan görüşte, Feodalite ile ATÜT'ün ekonomik düzlemde aslında pek farklı olmadıkları ileri sürülmektedir. Tartışmaya böylesine bir önkabulle başlanılması, bütün benzemezleri benzer kılan bir soyutlama düzeyine denk düşer. Ben bilimin görevinin esas olarak ayrıştırma ve buradan hareketle, tanımlama olduğuna inandığım için, özü itibariyle hiçbir şey söylemeyen bu geniş çaplı, neredeyse metafizik soyutlamadan yola çıkamam.

Bu önermeyle zıtlaşma nedenlerim-

den yalnızca bir tanesini zikretmem meramımı anlatma konusunda yeterli olacaktır. Feodalite, iktisadın, siyasetin, toplumsallığın atomize olduğu bir toplumu; ATÜT ise, herşeyin merkezileştiği bir toplumu ifade eder. Öte yandan, feodalite, yalnızca ekonomik boyutunda, yani artığın elde edilmesi ve ona el konulması düzleminde çözümlenemeyecek kadar kompleks bir toplumsallıktır. Zaten, feodal artığın oluşmasına ve ona belli bir tarzda el konulmasına bu kendine özgü toplumsal yapılanmalar izin vermektedir. Bütün bunları irdelemeden, yalnızca tarımsal düzlemde meydana gelen artığa savaşçı bir sınıfın el koyması gibi son derece genel bir çatıdan hareket edilmesi, hiçbir şeyin hiçbir şeyle kıyaslanmaması, yani başka bir ifadeyle, analiz yapılmaması demektir. Bunun yanı sıra, ATÜT soyutlaması da bizatihi bir kırk ambar olup, soyutlama adını haketmemektedir. Feodal tarzdan ayrıldığı görülen tüm pre-Kapitalist oluşumların içine tıkıldığı bu kavramsallaştırma da hiçbir şeyi açıklamayacak kadar geneldir. O halde, oluşturulurken aşırı genel tutulan ATÜT ile, çok gevşek algılanan kurucu unsurlar yüzünden aşırı gencelleştirilen bir feodalitenin birbirlerine yakın gözükmeleri, olguların değil, bu çözümlemeyi yapanın bir zihinsel kategorisi olmaktadır ve bilim terimleri içinde tartışılması olanaksızdır. Spekülasyonları bilim ile aynı kaba koymak bizatihi bir spekülasyondur.

Dört belirleyici mecra konusundaki ihtilaflarımı dile getirmek için bu mekân yetmeyeceğinden, gene bazı işaretlerle yetinmek zorundayım.

1) Klasik Osmanlı düzeninin son tahlilde feodal üretim tarzına dayalı olduğu iddiası, boş bir önermedir, çünkü seçmeci bir tutumla, herşey herşeye benzetilebilir.

2) Feodal olduğu söylenilen Osmanlı sisteminde senyöriyal rejimin izine bile rastlanmazken, bu sistemin Batı Avrupa'daki senyörlük sistemine nazaran daha merkezci olduğu ifadesi de hiçbir şey söylememektedir. Ayrıca, senyöriyal rejim feodalitenin kurucu unsurlarından biri değildir, ondan önce de, sonra da varolmuştur. Senyörlük rejimi feodalite ile çakıştığı dönemde, onun tarafından *feodalleştirilmiştir*. Bu gibi konuları enine boyuna anlamadan, Osmanlı'da egemen üretim tarzının niteliği konusunda bir tartışmayı, bırakın sürdürmek, başlatmak bile olanaklı değildir.

3) Osmanlı durağanlığı ne merkeziyetten, ne pre-kapitalist ilişkilerin dirençli olma özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Osmanlıda bir duraganlık da söz konusu değildir, yalnızca *başka bir tarih* söz konusudur. Aynı terimlere sahip olmayan iki bizatihiliği karşılaştırmaya kalkışmak, karşılaştırma terimi olarak yalnızca birinin terimlerine dayanılarak gerçekleştirilirse, karşılaştırma değil de, benzeştirme olur. Bu yöntemsel hata, bir bizatihiliği bir başkasının aynasında görme yanlışını doğurur ki, günümüz tarihçiliği bunları çoktan gerilerde bıraktı.

4) Doğu Akdeniz'in dünya ekonomisindeki yerinin ikincilleşmesinin 16. yüzyılda başladığı önermesi, iki hata birden içermektedir. Braudel'in dev eseri *Maddi Uygarlık*'tan beri biliyoruz ki, sanayi devrimi öncesine tek bir dünya ekonomisi yoktur. Dünya, ekonomi-dünyalar halinde, birbirleriyle keşişmeleri marjinal bütünler halinde bölünmüştür. Akdeniz, Batı ekonomi-dünyasının içinde yer al-

maktadır. İkinci yanlış da, Doğu Akdeniz diye ayrı bir ekonomik bölgenin varsayılmasından kaynaklanmaktadır, oysa o sıralarda Akdeniz'in tümü, Batı ekonomi-dünyasıyla bütünleşmiş durumdadır. Ve nihayet, Akdeniz ekonomisinin ikincilleşmeye başlaması, yani Atlantiğin öne çıkması, ancak 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra *başlayacaktır*. Öte yandan, Osmanlının dünya ekonomisiyle entegrasyonu kendi gayretlerinin değil, Batı kapitalizminin globalleşme sürecinin sonucudur.

3. *1982 yılında yayınlanan* Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı *kitabınızın girişinde, o yıllarda yoğunlaşan üretim tarzı tartışmalarına olan ilgi ve merakın kaynağını, Benedetto Croce'ye atfen, döneminin sorunsallarıyla ilişkilendirerek "Osmanlı üretim tarzının doğru belirlenebilmesi[nin]... Bugünkü Türkiye'nin sorunlarını anlayabilmek için" gerekliliğine işaret ediyorsunuz**.

"Türkiye[nin] Batı konumundan farklı bir konumda, kalkınma ve toplumsal gelişme sorunları farklı" bir ülke olduğuna ve "bu farklılıkların bilinci"ne şiddetle ihtiyaç duyulduğuna dikkat çeken bu satırların kaleme alındığı günlerden bunca zaman sonra, Türkiye'nin 1980'li ve 90'lı yıllar boyunca geçirdiği "transformasyon" çerçevesinde, sizin vurguladığınız geçmişle ilgili "farklılıkların bilinci"nin bugünün ekonomik, toplumsal ve siyasal sorunlarını anlamaktaki değeri ve önemi ne ölçüde sürmektedir?

3. Bu farklılıkların bilincinin üretilmesinin bugün için daha acil bir ödev haline geldiğini düşünüyorum. Çünkü 80'li yıllarda Türkiye'nin bir transformasyon geçirdiğini değil de, transformasyona hazırlık dönemine girdiğini düşünüyorum. Son on yıl esnasında, ülkemizde şimdiye kadar varolan toplumsal, ekonomik, siyasal sistemin tıkanıklığı açığa çıkmıştır. Açığa çıkamayan nokta, Batı'dan aldığımız kavram ve kurumların, Batı'dakilerle addan başka pek bir benzerliklerinin olmadığıdır. İşte bu farklılıklar bilinci, gerçek bir transformasyon için, bu noktada önem kazanmaktadır.

* M. Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara, Gazi Üniversitesi Yay., 1982, s.8.

Feodaliteye Giden İki Yol: Avrupa ve Bizans*

Suavi Aydın-Metin Berge

İktisadî ve toplumsal tarih alanında temel tartışma, uzun süren tarım çağları boyunca üretim ve insan ilişkilerinin nasıl olduğu ve kapitalizme geçiş sorunu üzerinde olmuştur. Bu nedenle feodalite tartışmaları hem Batı'da hem de ülkemizde çok önem kazanmış; Batı'daki tartışmaların yansımaları etrafında Osmanlı toplumunun iktisadî ve toplumsal yapısına bakılmaya çalışıldığı gibi, pozitivist tarih geleneği de bu konuda zımnen özgücü bir pozisyon almıştır. O nedenle, burada önce Batı'daki ele alışlara bakılacak; ardından da Bizans alanındaki tespitlere değinilecektir. Türkiye'de bu tartışmaların tarihine bakıldığında, sürekli olarak Osmanlı'daki yapı ile Batı Avrupa tipi feodalitenin karşılaştırıldığı; bu arada Osmanlı yapısının neliğinin anlaşılmasında belki de daha açıklayıcı özellikler gösteren Bizans örneğinin gözardı edildiği ya da ikinci planda kaldığı görülmektedir. Bu yazı, genel teorik çerçeveye yeniden değinmekle birlikte, esas olarak, bu eksikliğin giderilmesi yönünde bir katkı olarak kaleme alınmıştır.

Batı'da Feodalite Tartışmaları:

Feodalite kavramı oldukça problemli ve tartışmalı bir kavramdır. Bu tartışmalılık hali, onun hem Batı Avrupa kökenli bir kavram oluşundan hem de kavram kullanılırken veya incelenirken hareket edilen bakış açılarının farklılığından köklenmektedir. Bu nedenle, öncelikle Batı Avrupa'da hâkim olan biçimin, "feo-

* Bu makalenin ortaya çıkmasında son derecede yararlı eleştirileri ve katkıları bulunan, değerli hocamız Doç. Dr. Güneş Karamuk'a teşekkür ederiz.

dalite" kavramının içini doldurup dolduramayacağı tartışılacaktır. Bu meyanda bu biçimin Batı Avrupa dışında ortaya çıkmış olan biçimlerden farklı ve benzer yanlarını anahatlarıyla ortaya koyarak, "Batı Avrupa Feodalitesi" modelindeki aykırılıklar vaz'edilmeye çalışılacaktır.

Daha önce antropoloji yazınını hâkim olan üçlü ana çağlandırmaya (avcı toplayıcılık-tarım ve sanayi) sadık kalırsak, insanlık tarihinde bu günden yaklaşık olarak dokuz bin yıl önce (İ.Ö. 7000-8000'lerde) ilk sıçrayışı yaşadığını, yani tarıma geçildiğini (Bkz. Çambel ve Braidwood 1980; Braidwood 1975) tesbit ederek tartışmaya girişmeliyiz. Zira feodalite denilen biçim, tamamen tarım çağlarına özgüdür ve bu tarzdan çıkış da, ancak sanayi toplumuna adım atıldığında dünya ölçeğinde dikkate değer bir hal almıştır. İnsanlık tarihindeki bu ilk niteliksel sıçramanın temsil ettiği dönüşüme, antropoloji ve arkeoloji yazınında "Neolitik Devrim" adı verilir. Childe (1983: 73-183), Neolitik Devrim'in uzun bir avcı-toplayıcı ve gezici hayatın bitiş noktası olduğunu belirttikten sonra, bu aşama ile ulaşılan kendi kendine yeterli tarım ve tarıma bağlı yan üretimlerin ötesine geçmiş, kırın artık-ürünü ile yaşayan ve ticaretle ek geçim kaynağı sağlayan, çeşitli zanaatlerin geliştiği, ayrıca düzenli bir "devlet" örgütüne sahip kalabalık kentlerin ise ikinci bir devrimi, "Kentleşme Devrimi", gerçekleştirdiklerini söylemektedir. Bu sav bazı bilim adamları tarafından kabul edilmekle birlikte, bu sava katılmayan ve kentleşmenin, Neolitik Devrim'in bir sonucu olarak kaçınılmaz biçimde ortaya çıktığını, bu nedenle de ona bağlı bir "gelişme" olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürenler vardır. Bunlardan biri olan Cipolla (1980: 22) şunları söylemektedir:

> ... İlk şehirlerin teşekkül etmesi, mevcut ekonominin ziraatçi karakterinde önemli bir değişmeye yol açmamıştır. Yeni doğan şehirler, ziraî rantların toplandığı birer merkez olarak, ziraî cemiyetin biraz daha karmaşık bir nitelik kazanması dışında önem taşımaz... Şehirle köy arasındaki farklılaşma, kırsal hayat tarzı ile şehir hayatı arasında gördüğümüz büyük uçurum sanayi devriminin bir sonucudur...

Buna bağlı olarak, temel ekonomik etkinliğin tarım olduğu ve insanların hayatlarını sürdürmek için neredeyse tamamen topraktan gelen artığa bağımlı olduğu, sınıfların ve üretim ilişkisinin buna bağlı olarak teşekkül ettiği bu dönemin, ancak Sanayi Devrimi ile değişebilen, Neolitik Devrim'in yol açtığı bir dönem olarak değerlendirilmesi, daha doğru olacaktır.

Şu halde insanlık, hayatını köklü şekilde değiştiren, alt üst eden iki büyük dönüşümü yaşamıştır. Bunlardan ilki İ.Ö. 7000'lerde ortaya çıkan Tarım Devrimi, diğeri ise 18. yüzyılda başlayan Sanayi Devrimi'dir. Cipolla (1980: 22), bu iki büyük dönüşümün arasını yine devrimsel atılımlarla doldurmaya çalışan tarihçilerin yeni yeni devrimler icat etmesini ise şöyle eleştirir:

> Tarihte sık sık görülen değişmelerin bir kısmını, tarihçiler genellikle devrim diye niteleyerek gereğinden fazla büyütürler. Onlara göre tarihî zamanların başında şehirlerin doğuşu bir 'devrim'dir. 11. yüzyıl Avrupa ticaretinde görülen canlanma da [Burada Henri Pirenne kastediliyor] 'devrim' olarak nitelenmiştir. 11. yüzyılda Hollanda'da "Bir Sanayi Devrimi'nden söz edilebileceği ileri sürülmüş, 13. yüzyılda İngiltere'nin 'Bir Sanayi Devrimi'ne sahne olduğu söylenmiştir. Ama bizim baktığımız açıdan, bunların hiçbirisine devrim denemez. Bunlar elbette bazı değişmelere yol açmış hadiselerdir, ama doğdukları toplumda köklü ekonomik değişmelere yol açmamışlardır...

Dolayısıyle, tarımsal etkinliğin diğer

ilişkilerin oluşumunu zorladığı bu çağlar için, bu ilişkileri betimleyen ve temsil eden ortak bir karakter olmalıdır. İnsanlığın uzun süren tarımsal serüvenini anlamaya ve anlatmaya yarayan bir kavramlaştırma modeli olarak *Feodalite* ya da *Feodal üretim süreci*'nden söz etmek veya tercih etmek bize doğru geliyor. Zira, teorik tartışmalarda ortaya konan başka modellerin ya da model çokluğunun gerçekliği temsil etmediğini düşünüyoruz. Temel etkinlik tarım olduğu için, bu etkinliğin ve mevcut teknolojinin sınırlayıcılıklarına bağlı olarak, insan ilişkilerinin birçok modelle ifade edilebilecek bir çoğulluğa yansıyabilmesi problemli görünüyor. Bu bakımdan Halil Berktay'ın (1989: 12) şu tesbitine katılıyoruz:

> Ana temam, kabile toplumuyla kapitalizm arasındaki esas ve en evrensel üretim tarzını feodalizmin meydana ge rdiği, fakat insanlığın feodalizme geçişinin ve çeşitli feodalizmlerin gel şmesinin eşitsiz bir çok gizlilik iç n e gerçekleştiği; dünyanın pek çok köşesinde, eski kolektivizmin doğrudan doğruya feodalizm yönünde (değişik tempolarda) çözülmesine karşılık, sadece bir yerde araya köleci bir aşamanın girdiği, bunun da Akdeniz bölgesinin özel koşullarıyla ilgili olduğudur. Bu sentezi iki önemli yan fikir: a) ayrı bir 'Asyatik' üretim tarzının mevcut olmadığı; b) XV.-XVI. yüzyıl Osmanlı toplumunun da feodal üretim tarzına dayandığı önermeleri destekliyor...

Bu tesbitten hareketle, "feodalite" kavramının anlaşılma farklılıkları ortaya konulacak; bununla birlikte "feodalitenin Batı Avrupa'ya özgülüğü" inancı tartışılacaktır. Bu tartışma çerçevesinde, Batı Avrupa dışında bir örnek olarak Bizans toplumu seçilmiştir. Ortaya konulacak *feodalite modeli*, Bizans örneğiyle sınanacaktır.

"Feodalite" Kavramına Bakış:

1. Kavramın Kökeni:

Feodalite kavramının etimolojisine bakıldığında, Latince ve Germence köklerle karşılaşmaktayız. Kelimenin kökü konusundaki bu ikili gönderme, aslında Avrupa feodalitesinin Roma kökenli mi yoksa Germen kökenli mi olduğuna ilişkin en eski ve en temel bir tartışmayı hatırlatmaktadır.

Kelimenin kökeni, geç dönem Latincesindeki *feodum* ya da *feudum* kavramına bağlanmakta, bunun da Germence kökenli *fief* kavramından doğduğu söylenmektedir[1] (Bkz: Adams 1949: 204; Bloch 1937: 203). Bir diğer ilişki, İngilizcedeki *fee* sözcüğü yoluyla kurulmakta; buradan da Anglo-Sakson (Germanik) kökene inilmektedir (Adams 1949: 204). Germanik köken konusundaki bir diğer görüş, kavramı İngilizce ve Fransızca *fief* sözcüğüne dönüşen ve önceleri "sığır sahipliği" ve daha sonra da "toprak" sahipliği-malikliği" anlamına gelen *fehu-od* sözcüğüyle ilişkilendirmektedir (Prawer ve Eisenstadt 1968: 393). Göndermelerde Roma'ya ve Germanik kökene tanınan ağırlık bir tarafa, kelimenin *fief* kavramıyla ilişkisi hem genel kabul görmekte hem de anlamlı ve mantıklı bulunmaktadır. Feodaliteye ilişkin bütün hukukî ve toplumsal düzenlemeler bu kelimenin ifade ettiği "bir üst yöneticinin bağışladığı arazi, toprak ve bu arazinin üzerindeki feodal mülkiyet" anlamına müncer olacak şekilde, bu kelimeden türetilmiştir. İngiliz hukukunda bu ilişkiler *feoffee* ve *feofment*, eski Fransızcada ise *feoffer* kavramlarıyla anlatılmıştır (Bkz. "Fief" maddesi, *Encyclopaedia Britannica* (1949, C. 9: 221). Alman tarihçileri fief'in Almancadaki karşılığı olan *Lehn*'den türeyen *Lehnswe-*

sen kavramını yeğlemişlerdir[2] (Bloch 1937: 203).

2. Özgül Bir Oluşum Olarak Batı Avrupa Feodalitesi: Düşünsel Temeller

Feodalitenin neliğinden önce, nereye *özgü* olduğu, hangi zamanın ve mekânın "üretim tarzı" ya da Marc Bloch'un deyimiyle "toplumsal örgütlenme tarzı" olduğu tartışılmaktadır. Daha doğrusu bu tartışma, feodalitenin neliğine bitişik, onunla sıkı sıkıya ilişkili bir eleştiri alanı olarak durmakta, kimi zaman kavramın tartışılmasında bir hareket noktası olmaktadır. Bunun nedeni, çoğu zaman tarihçilerin kavram ya da modellerini, onları kurarken ele almış oldukları veya incelediklери yer ve zamana indirgemeleridir. Bu alanda iki ana tartışma vardır:

1) Feodalitenin Avrupa'ya özgü (özgül), yahut evrensel bir tarz oluşu tartışması,

2) Feodalitenin Avrupa'daki biçiminin Roma yahut Germen kökenli oluşu tartışması.

1) Feodalitenin Avrupa'ya özgülüğü düşüncesi Rönesans ve Aydınlanma Çağı düşünürlerinin ürünüdür. Bu fikri olgunlaştıranlar ise 19. ve 20. yüzyıl beşeri bilimcileri olmuştur. Bu düşünürlerin başında Max Weber ve Marx ile onların izleyicileri gelmektedir.

Feodal tarzın Avrupa kökenli olduğunu temellendiren fikirleri Hegel ve Montesquieu'nün eserlerinde bulmaktayız. Hegel'in tarih felsefesinde dört dünyasal-tarihsel devlet tipi vardır: 1) Doğulu, 2) Grek, 3) Roma ve 4) Hıristiyan-Germen. Hegel bu tipleri bireyin özgürlüğü bakımından inceler ve üçlü bir diyalektik ilerleme modeli kurar. Doğu'da tek kişi (hükümdar, despot) özgürdür; Grek ve Roma dünyasında birkaç kişi, Hıristiyan-Germen devletinde ise herkes özgürdür. Hegel'in bu saptamasındaki özgürlük, toplum içinde gerçekleşebilecek bir özgürlük biçimi olarak *politik* bir nitelik taşır (Özlem: 1984: 73-74). Dolayısıyle tek kişinin politik özgürlüğü ile nitelenen "Doğu", despotik yönetimlerin; birkaç kişinin özgür olduğu Roma-Grek dünyası ve bu geleneği tevarüs eden halklar, "feodal" yönetimlerin; Hıristiyan-Germen dünyasının özünde taşıdığı gelenek de "demokratik" yönetimlerin ("Akıl Devleti"nin) temeli olmaktadır. Hegel'de feodalitenin kökeni bakımından keskin bir Roma-Germen ayrımı görülmektedir.

Aynı şekilde, Montesquieu'nün kullandığı kavramla "feodal hukuk" tamamen Avrupa'ya ait, *sui generis*, bir fenomendi; "dünyada ilk kez Avrupa'da ortaya çıkan ve belki de bir daha hiç görülmeyen bir olay"dı. Hegel ve Montesquieu'nün temellendirdiği bu fikir çerçevesinde "feodalite" kavramı, Orta çağlarda, özellikle 10. ve 13. yüzyıllar arasında Batı Avrupa'da belirleyici ve yaygın olan bir toplumsal rejimi ifade eder olmuştur (Bloch 1937: 203).

Bu iki filozofun düşüncelerine zeyl ve belki de temel olarak, Machiavelli'nin çok daha önce *Il Principe*'de (1985/1513: 27-28) yazdıklarını düşünebiliriz:

> ... Bütün devletler iki farklı biçimde yönetilmişlerdir: Ya başta mutlakiyetçi bir hükümdar vardır; yönetime yardımcı olan bakanlar onun kulları gibidirler; hükümdarın izni ve isteği ile bu göreve gelmişle dir. Ya da devletin başında bir hükümdar ve yönetimi paylaşan beyler vardır. Bu beyler bakanlık görevlerini hükümdarın izni ve isteği ile değil, soylu olmalarının bir gereği olarak yürütürler. Bu beylerin kendi özel devletleri ve onları senyör olarak kabul eden uyrukları vardır.

> . Bir hükümdar ve onun kulları tarafından yönetilen devletlerde hükümdarın yetkileri çok büyüktür. Ülkenin her yerinde ondan başka bir egemenlik sahibi görülmez. Bakan ya da memur sıfatı ile başkaları bu egemenliği kullansa bile halkın onlara karşı özel bir bağlılığı yoktur.
>
> Bu iki çeşit yönetimin günümüzdeki [16. yüzyıldaki] örnekleri Türk padişahı ile Fransa kıralında görülür. Türk hükümdarlığı tek bir padişah tarafından yönetilir. Diğerleri kapı kullarıdır. Padişah ülkesini sancaklara ayırmış ve onlara valiler tayin etmiştir. Padişah, valileri istediği biçimde değiştirebilir. Fransa kıralı ise kalabalık bir soylular sınıfı ile kuşatılmıştır. Bu soyluların kendilerine bağlı uyrukları ve ayrıcalıklı durumları vardır. Kıral onların bu ayrıcalıklarını -kendisini tehlikeye atmadan- ellerinden alamaz."

Rönesans, Aydınlanma ve Romantizm Çağı'nın bu düşünürleri, feodalitenin Avrupa'ya özgülüğü, "Doğu'da başka bir tarzın (Doğu despotizmi ve onunla ilişkili bir tarzın) bulunduğu ve bu yüzden kapitalizme geçişin sadece Avrupa'da mümkün olduğu tezinin temellerini atmışlardır; bu görüşün izlerini Weber ve Marx'ta takip edebiliyoruz. Weber, feodalitenin Avrupa'ya özgülüğünü şu biçimde ifade etmektedir (Weber 1958: 16).

> Feodal sınıflar içinde siyasal ve toplumsal grupların örgütlenmesi esastı. Fakat Batı anlamında feodal devlet, *rex et regnum*, sadece bizim kültürümüzde biliniyordu. Dahası, periyodik olarak seçilmiş temsilcilerden oluşmuş meclisler, meclise karşı sorumlu bakanlar halinde hükümette yer alan demagoglar ve parti önderleri, bize özgüdür... Aslında yazılı anayasa, yasal kurallarla ve hukukla sınırlanmış idare ile bir tür siyasal birlik olarak, uzman memurların idare ettiği Devlet'in kendisi, bu özelliklerin kombinasyonu şeklinde sadece Batı'da bilinir...

Max Weber'in *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations* adlı eseri de, bu Avrupamerkezciliğin vurgulanması bakımından önde gelen bir kaynaktır. Burada Weber (1988: 37), Doğu ile Batı arasındaki farkı şu şekilde açıklar:

> Batı Avrupa'daki yerleşme örüntüsü, temelde Doğu Asya uygarlıkları ile tezat teşkil eder. Farklar, kısaca şu biçimde toparlanabilir. Avrupa'daki sabit yerleşmeye geçiş, (özellikle süt için yapılan) sığır yetiştiriciliğinden tarımın egemen olduğu bir ekonomiye doğru değişme şeklinde yaşanmıştır. Sığır hayvancılığı, ikincil bir öğe olarak devam etmiştir; Asya'da, bunun tersine, geniş arazi üzerinde, özellikle göçebelik şeklinde yaşanmıştır. Sığır hayvancılığı, ikincil bir öğe olarak devam etmiştir; Asya'da, bunun tersine, geniş arazi üzerinde, özellikle göçebelik şeklinde cereyan eden az masraflı tarımdan süt sığırcılığı olmaksızın yapılan bir bahçe tarımına doğru kayma vardı. Bu karşıtlık, prehistorik zamanlarda söz konusu olmamakla birlikte ve sonrasında da göreli olmakla beraber, bir kere ortaya çıktıktan sonra köklü farklara yol açmıştır. Bu şekilde Avrupa halkları arasında arazinin özel mülkiyeti, ortak otlak alanlarının küçük gruplar arasında bölünmesiyle ve nihai olarak temlik edilmesiyle daima ilişkili olmuştur; bunun aksine Asyalılar arasında gelişme böyle ortaya çıkmaz ve Batı'da bu şekilde bulunan ilkel komünal tarım biçimleri Asya'da bilinmemektedir ve olsa dahi farklı ekonomik işlevleri vardır. Bu nedenle Doğu Asya köy örgütlenmelerinde... Avrupalı benzerlerine nazaran bariz farklar ortaya çıkar. Doğu Asyalılar arasında, böylece, sürü sahipliği ile bağlantılı bir 'bireycilik', 'bütün sonuçlarıyla beraber, bulunmaz.
>
> Böylece Batı'nın heryerinde gelişmenin başlaması noktasında belli karakteristikler buluruz. Genellikle... işletmek üzere toprak elde edildiğinde ortaya çıkan yerleşik tarım, süt sığırcılığından tarla mahsulüne doğru yönelen bir değişmenin egemen hale gelmesiyle yaygınlaşmıştı. Bu, yalnız Kuzeybatı Avrupa için değil, Güney Avrupa ve Yakın Doğu için de cari bir gerçektir.

Marx da *Grundrisse*'de "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler" başlığı altında, feodalite dışında, Asyatik, Antik ve Germanik türde mülkiyet tarzlarını tesbit etmiştir. Metinde feodaliteyi öncelediği, yani görece daha "ilkel" biçimler olarak görülen bu üretim tarzlarından Antik ve Germanik olanı feodaliteye geçiş potansiyeli taşımakla birlikte, Asyatik tarzda bu

potansiyelin olmadığı belirtilir (Marx 1979/1858: 523-90). Marx, aynı yerde, daha sonra kapitalizme geçiş sorunsalı bakımından feodaliteden keskin biçimde ayrı olduğu altı çizilerek belirtilen "Asya Tipi Üretim Tarzı" (ATÜT) kavramlaştırmasının toplum tipi olarak "sulama toplumu"nu, egemenlik biçimi olarak "despotik" yönetimi gösterir (Marx 1979/1858: 526-28). 20. yüzyılın başlarında Karl Wittfogel, bu iki kavrama gönderme yaparak yeni bir "Doğu" toplumu ve yönetim biçimi kurgusu oluşturmuştur (Bkz. Wittfogel 1957). Ancak Marx, diğer eserlerinde söz konusu "Doğu" tiplemesini ihmal ederek, özellikle *Kapital*'de feodalite sorunu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Akademik tarihçilik alanında da toplumsal ve ekonomik tarihçiliğin ustalarından Henri Pirenne, feodalitenin Avrupa'ya özgülüğünü içinde barındıran bir Avrupamerkezciliğin savunucusu olmuş ve bu savunuculuk bugün bu tarz düşüncenin başlıca atıf alanlarından biri haline gelmiştir (Bu konudaki genel eleştiri için Bkz. Berktay 1983).

Günümüzde de Marksist düşünce içinde "Doğu"da kapitalizme neden geçilemediği sorusu bakımından, burjuva sosyolojisi ve ekonomi-politiği içinde de "Doğu"da modernleşmeyi sağlayacak yolların araştırılması ve modernleşme/modernleştirme reçetelerinin hazırlanması sorunu bakımından ATÜT/feodalite ve Doğu Despotizmi (patrimonyalizm)/Batı Demokrasisi (çoğulculuğu) ayrımları referans olma özelliğini korumaktadır.

2) Kökenler bakımından ikinci sorun, Avrupa tarihi içinde feodal toplum tipinin nereden temellendiği noktasında düğümlenir. Burada iki eğilim gözükmektedir. Birincisi Greko-Roman dünyasını esas alır ve Kuzey'i ihmal eder; ikinci görüş ise Kuzey'i, yani Germen-Frank katkısını analize ekler.

Birinci eğilimin önde gelen temsilcisi Henri Pirenne'dir. Pirenne, Avrupa feodalitesinin bütün köklerini Roma toplumunda bulur. Daha sonra yapılan analizlerde Pirenne'i bu yola iten etmenin, yaşadığı dönemde Alman Nazizminin yükselmesi ve Nazilerin Alman milliyetçiliğinin tarihsel meşrulaştırımında Greko-Roman geleneğini kullanmaları olduğu, Pirenne'in antifaşist bir tavırla bu argümantasyonu çürütmeye uğraştığı söylenmiştir (Kılıçbay 1984: vii-xi).

Feodalitenin oluşum tarihinde Germen katkısını kullanan önde gelen ilk tarihçilerden birisi ise Marc Bloch'tur. Bloch, anıtsal eseri *Feodal Toplum*'da bu katkının varlığını kanıtlar (1983: 190-220). Bloch, *Encyclopaedia of the Social Sciences*'ın 1937 tab'ında yazdığı "Feudalism" makalesinde şöyle demektedir (1937: 203):

> ... Germanik gelenek bütünüyle ihmal edilemez; en ilkel şeklini kadim Germanya'da bulduğumuz... apanaja sadakat ilkesi Roma'da bildiğimiz şekilden hiç de daha az kurumsallaşmış sayılmaz [ve] hanedana sadakat şeklinde devam eder...

Bloch, böylece kendisine kadar gelen Batı tarihçiliği içinde bir aksiyon kesinliğine erişen "Roma kökeni" ilkesini çürütmüştür. Döneminin ünlü tarihçi ve toplumbilimcilerinden Max Weber bile Pirenne'in temellendirmeye çalıştığı bu aksiyomatik kesinliğin etkisi altındadır. Pirenne'in eserinde merkezi yere koyduğu Akdeniz kıyı ekonomisinin çöküşü ile feodalitenin yükselişi tezi, daha doğrusu feodalitenin ortaya çıkışındaki etkileri

bakımından Germen ve İslâm yayılmasına yüklediği "büyük etkenlik" rolü tezi (Bkz. Pirenne 1983 ve 1984). Weber (1988: 349) tarafından da tasvip görür:

> ... Antikite esas olarak kıyı alanları uygarlığına dayanır... Orta Çağlarda ise büyük bir değişim yaşanır. Firavunlar çağından modern zamanlara kadar gelen daimî bir tarihsel gelenekle ilişkili bu büyük alan içinde, ağırlık merkezi kıyı alanlarından içerilere dönen büyük bir kaymayı yaşadı ...

Özetleyecek olursak, büyük "Barbar" ve İslâm yayılmasının etkisiyle çöken kıyı ve dolayısıyle Roma ekonomisi (Akdeniz ekonomisi de diyebiliriz), Roma'nın toplumsal yapısında yer alan bir takım kurumların dönüşümünü izleyerek, feodal ekonomiye ve toplumsal yapıya inkılâb etmiştir. Oysa, 20. yüzyılın toplumsal tarihçiliği bize feodalitenin Roma'ya endeksli bu şeklinin yanıltıcı olduğunu, Roma ülkesinin içlerine yayılan Germen kabilelerinin bir çok örfî, hukukî ve toplumsal özelliklerini, oluşan feodal biçime kattıklarını göstermektedir (Bu tartışmalar için Bkz. Berktay 1989: 233-77).

3. Batı Avrupa'da "Özgül Bir Tarz Olarak" Feodalitenin Tipolojisi

Belirgin bir Avrupamerkezciliğin egemenliği altında inşa edilen feodalite teorisinin çizdiği ideal tip, *serf-senyör* ikiliğine dayalı bir toplumsal ilişki üzerinde yükselen iktisadî, hukukî, örfî ve ideolojik katmanları tasvir eder.[3] Buna göre serf, belirli bir askerî başarı, fetih ya da hizmet karşılığında atalarına imparator tarafından bağışlanmış bir toprağın mülkiyetine sahip olan senyörden belirli miktarda bir toprağı kiralar. Bu toprağın ekilip biçilmesi karşılığında serf, senyöre birtakım rantlar borçlanır ve feodal hukukun çizdiği çerçeve içinde bu borcunu ve buna ek bazı yükümlülükleri yerine getirir. Buna bağlı olarak toprağını terkedemez; senyöre karşı birtakım angaryaları yüklenmiştir (Tipik bir örnek olarak Bkz. Cazel 1974).

Hukukî formel tarihçilik, feodalitenin çerçevesini böyle çizmektedir. Bu panoramayı biraz genişlettiğimizde, şöyle bir tablo ile karşılaşırız:

1) Temel üretim kaynağı *toprak*, buna bağlı olarak temel üretim faaliyeti *tarım*'dır. Ticaret ve sınaî üretim marjinaldir (Heaton 1985: 69).

2) Büyük toprak sahipleri (efendiler, İngiltere'de baron ve lordlar. Kıta Avrupası'nda kont ve dükler), karışıklık dönemlerinde kıralın memurlarının müdahalelerinden muaf olma, "dokunulmazlık" hakkını *(immunitas'ı)* elde etmişlerdir (Heaton 1985: 70).

3) Şarlmany (Charlemagne) dönemi gibi dönemler dışında *Beneficium (feodum, feudum, fief)* sahibi olan kontlar *immunitas*'ı genişletmiş; kontların özel orduları oluşmuş, bu ordular tamamen kontlara bağlı (itaat eder) hale gelmiş; kıralın vassalı olan bu toprak sahipleri fiefleri içinde, bağlılarına karşı önemli siyasî-ekonomik haklar ve güçler edinmiştir. Büyük toprak sahipleri bağlılarını *korumakta, yönetmekte, yargılamakta* ve *vergilendirmektedir* (Heaton 1985: 70).

4) Malikânelerdeki (İngiltere'de *manor)* hizmetçiler dışında, *Latifundium* topraklarında köle kullanılması uygulaması terkedilmiştir. Çiftçilerin *serflik* ve *özgürlük* olmak üzere iki statüleri vardır (Heaton 1985: 70).

5) İdeolojik bağımlılığın yeniden

üretilebilmesi için Kiliseye duyulan ihtiyaç, kıral ile toprak sahibi vassallarını Kilisenin dostluğunu kazanmaya itmiş; bu yolla kiliselere, manastırlara, Papa'ya ve piskopoşluklara önemli toprak bağışları yapılmıştır. Böylece Kilise de toprak sahibi olmakla feodal hukukun bekasında önemli bir siyasî ve ideolojik rol üstlenmiş oldu (Huberman 1982: 69, 20).

Bütün bu tablonun nitelediği toplumsal yapının sınıf ilişkileri içinde, üç ana toplumsal katman hiyerarşik olarak sıralanmıştır (Huberman 1982: 9):

EGEMEN SINIF — BAĞIMLI SINIF

Aristokrasi (Savaşanlar)
Kilise Adamları (Dua edenler ve Eğitenler)
→ Köylüler ve Zanaatkârlar (Çalışanlar)

Bu meyanda, temel toprak vergilerinin ve yükümlülüklerinin yanısıra "Efendilik Hakkı" denilen bir dizi yetki ve Kilisenin özel gelirleri vardı. Yerel pazarlar ve fuarların denetimi, değirmende hububat öğütme tekeli, para basma hakkı, adaletin dağıtımı ve diğer bazı gelir getirici haklar toprak sahibi senyöre bırakılmıştı. Kilisenin birtakım ruhanî hizmet gelirleri vardı. Örneğin üründen alınan *tithe* (onda bir) vergisi, evlendirme geliri, dua okuma geliri, Kilise mahkemesinde görülen davaların gelirleri bunlar arasındaydı. Yeni atanan piskopos, iki yıllık gelirinin tamamını Papa'ya öderdi. Ayrıca kıral ve prenslerin de Papa'ya belirli oranlarda düzenlenmiş ödentileri mevcuttu (Heaton 1985: 83).

Toprak Düzeni

Orta çağlar Avrupası'nda toprak düzeni, zamana ve mekâna göre değişiklik göstermektedir. Yani yukarıda çerçevesi çizilen "ideal tipik" tablo, her zaman ve her yerde geçerli ve yeterli değildir. Levett'e göre, "Ortaçağ hakkında onun değişmeden kaldığına dair teoriden daha yıkıcı ve tehlikeli sapkınlık yoktur" (Heaton 1985: 85-86). Kaldı ki bu görüş sadece Avrupa Ortaçağı için değil, aynı zamanda Avrupa haricindeki ülkelerin Ortaçağı için de geçerlidir (Bkz. Stein 1985).

Bu ilkeden hareketle, toprak sahipleri (kırallar, soylular, Kilise mensupları ve köy papazları) ile köylüler ve toprak arasında ilişkiyi düzenleyen üç ayrı yol buluruz:

1) *Latifundium tipi işletmecilik:* Roma sisteminin bir kalıntısı olan bu işletme biçimi zamanla tarihe karışmıştır. Zira köle beslemek, giydirmek ve barındırmak, toprakta köylü çalıştırmaktan daha pahalıya mal olmaya başlamıştır.

2) *Toprağı köylü işletmelerine bölme:* Burada bağımlılık ilişkisi, nakdî ve aynî olarak toplanan rant ve diğer yükümlülükler yoluyla kurulmaktadır. Senyörün malikânesinden uzakta oturan çiftçiler ürünlerini pazarda satarak, rantı nakden öderler; bu da onlara geniş bir serbesti sağlar. Ancak bunun için *pazar* gerekir. Fiyat dalgalanmaları bu tarz işletmeciliği etkiler.

3) *Toprağın bir bölümünün (genellikle*

yarısı) Senyörün özel mülkü (Domain'i Réserve'i, Demesne'i), geri kalanının (Tenure) köylülerin elinde olduğu tarz: Domaine içinde senyörün evi (şatosu, kalesi) bulunur; burada kendisi, ailesi, ev hizmetkârları, memurları, bazı zanaatkârlar ve savaşçılar yaşar. Geri kalan *réserve* tarım alanıdır. Köylüler ellerindeki topraklar karşılığında *réserve*'de angarya üretim yaparlar, ayrıca kendilerine ayrılan toprakta ürettikleri ürünün bir kısmını aynî-nakdî rant olarak öderler. Kilise ve manastır işletmelerinde de bu usul uygulanırdı. Bu tarımsal faaliyet düzenlemesi daima Batı feodalitesinde esas sayılmış; bu esasa nazaran bu işletme şeklinin ve buna bitişik olan emek-rant yükümlülüğünün bulunmadığı yerlerde feodalite yok sayılmıştır (Bu işletme biçimini esas alan ve emek hizmetini buna bağlayan örnek için Bkz. Huberman 1982). Daha doğrusu uzun bir zamana ve geniş bir mekâna yayılan Avrupa feodalitesi tümüyle bu biçime indirgenmektedir, tıpkı kökeninin Roma'ya bağlanması gibi.

Köylü Katmanları:

Avrupa'da feodal sınıflar ayrıştırıldığında dört esas köylü katmanı ortaya çıkmaktadır (Heaton 1985: 89-91):

1) *Özgür Köylüler:* Genel olarak ailelerini geçindirecek kadar toprağa sahiptiler. Özgür kişi olarak silah taşıyabilirler. Kızını istediğiyle evlendirebilir, oğlunu rahip yapabilir, hayvanını dilediği gibi satabilir. Aynî ve nakdî olarak ödemesi gereken rant serfe göre daha düşüktür. Emek cinsinden rant ödemeye mecbur olduğunda, düzenli olarak angaryaya koşulmaz; sadece hasat zamanı fazla işgücüne ihtiyaç duyulduğunda birkaç gün çalışır. Dövenle buğday dövmek ya da çatalla gübre atmak gibi ağır işlerde çalıştırılmaz. Dilediğinde toprağını terkedebilir ya da toprağını oğluna miras bırakabilir. Ayrıca özgür kişi, senyörün aşırı talepleri karşısında kıral mahkemesine başvurabilir (ayrıca Bkz. Huberman 1982: 14).

2) *Serfler (Norman devri İngilteresi'nde "Villain", diğer bir adı: "Consuetudinarius"):* Genel olarak ailelerini geçindirecek toprakları vardır. Silah taşıyamazlar. Özgür köylünün sahip olduğu medenî hakları, ancak efendisinin izniyle ya da bedel ödeyerek kullanabilir. Düzenli angarya yükümlülüğü vardır. Angarya hizmeti sırasında ağır ve pis işlerde çalıştırılabilir. Toprağa tamamen bağlıdır. Oğulları da aynı statüye tabidir. Mirasçıları, aynı toprağı tasarruf edebilmek ve hayvan ve teçhizatı kullanabilmek için ağır vergiler öder. Tamamen senyörün arzusuna *(voluntas domini)* bağlıdırlar. Serf *voluntas domini* karşısında hakkını mahkemede arayamaz. Sadece "Malikâne Örfü"nde *(consuetudo manerii)* savunma hakkı bulunur. Serf "örfî kiracı"dır. Serfin yükümlülükleri belgeye bağlı değildir, tamamen örfî olup köy ihtiyarları tarafından kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşar. Bu örfe aykırı olarak kullanılan senyör ve kâhya tasarrufları karşısında köylünün itiraz hatta isyan hakkı vardır. Böylelikle *consuetudo* ile *voluntas* çatışabilmektedir. Bu sürtüşmenin giderilebilmesi için bir çok örf senyör tarafından kaydedilmiştir (ayrıca Bkz. Huberman 1982: 15 vd.).

3) *Küçük Toprak Mülkü Olanlar (Anglosakson İngilteresi'nde "Cottarius") ve Nispeten Büyükçe Toprak Mülkü Olanlar (Yine İngiltere'de "Bordarius"):* Daha küçük işletmelere malik köylülerdir. Bu toprak bir bahçeden ya da 40-200 akr'lık bir araziden ibarettir. Bu toprak büyüklüğü geçim için yeterli değildir. Bu yüzden bu köylü katmanı bir zanaatle uğraşmak zorunda kalır hatta bu yüzden bağımsız zanaatkâr olma hakları da vardır. Daha sık olarak da senyörün hesabına tarım işçiliği yaparlar. Bu katman İngiltere'de, Almanya'dan farklı olarak, *Villain*'lerin içinde eridiler. Yüksek Ortaçağ Avrupası'nda köylülüğün yaklaşık 1/3'ü bu katmana mensuptur. Aşağı yukarı yarısı ise *özgürler* ve *serflerden* oluşur.

4) *Köleler:* Sayıları düşüktür. Marjinal kalmışlardır. Roma düzeninin bir kalıntısı olsa gerek, Akdeniz ülkelerinde daha çok görülür.

Köylünün Yükümlülükleri:

Doğrudan üretici olan köylü, üç rant ödeme şekliyle karşı karşıya bırakılmıştır (Bkz. Heaton 1985: 91-95):

1) Emek-rant,
2) Ürün (aynî ödeme),
3) Para (nakdî ödeme).

1) *Emek Hizmetleri: Domaine (réserve)* ne kadar büyükse emek hizmetleri *(corvée, corvata=angarya)* de o kadar büyür. Serfin kendi geçimlik arazisi, *hîde* (Almancada *hufe*), işlenen alanda 25-35 akr arasında değişir. Bu tarla karşılığında *réserve*'de haftada üç-dört hatta beş gün çalışmak zorundadır. Ailedeki işgücü bu yükü karşılayacak nicelikte değilse bu tarla işlenmeden kalacaktır. İşin yoğun olduğu dönemlerde, İngiltere'de *boon work (=precaria)* denilen hizmet ("lütuf hizmeti") bütün aile bireylerine ve çiftçiliğin dışındaki işlere (örneğin ava katılma, eşya taşıma gibi) teşmil olmakta, hizmet süresi artmaktadır. Genellikle bu gibi durumlarda *voluntas* ile *örf* çatışması yaşanmaktaydı. Angarya hizmetlerini örgütlemek, yönetmek ve tevzi etmek malikâneyi idare eden kâhyanın *(bailiff)*[4] görevlendirdiği *reeve* ünvanlı bir memura devredilmekteydi. *Reeve* çoğunlukla bir serf olmakla birlikte, serfler içinde en temayüz etmiş ve sıkça serfler tarafından seçilmiş biridir *(Reeve praepositus)*. Emek gücünün başı olmak sıfatıyla, hem senyörün ve kâhyanın hem de köylünün isteklerini dengelemek durumundadır.

2) *Nakdî ve Aynî Ödemeler:* Nakdî ödemeler, üreticinin pazardaki becerisine bağlıdır. Ticaretin ve para hacminin dar olduğu yahut fiyat düşmelerinin yaşandığı dönem ve yörelerde bu ödeme şekli zorlaşır.

Aynî ödeme, nakdî ödemeye nazaran daha kolaydır. Aynî rant ödemeleri arasında balık, yumurta, tavuk, pasta, odun, kuzu, koç, ekmek, yemek, şarap, kumaş, tahıl, malt, peynir, tuz, pulluk, nal gibi metalar yer almaktaydı. Bütün aynî ödentiler, belli bir orana bağlıdır (örneğin İngiltere için *tithe*, "onda bir" ödentisi, gibi). Senyör, bazı durumlarda üreticiye üzüm ve zeytin ağaçları, gübre, tarım ilacı, tohumluk ve diğer bazı araçları

da sağlamakta. bu durumda üretici köylü ile senyör arasındaki ilişki bir tür *yarıcılık* (ortakçılık) şekline dönüşmektedir. İngiltere'de serf toprak ve hayvan miktarıyla orantılı bir ödentiyle (Fransa'da *taille=biçme)* yükümlüdür. Fransa'da büyük toprak sahibi, *taille* vergisini doğrudan üreticinin ürününden alır. Yerel Kilisenin denetimi de senyöre ait olduğundan onda bir vergisine (Fransa'da *dîme=tithe)* de el koyar ve köy papazına bundan küçük bir pay verir. Bu vergilerin mahiyeti ve ödenme biçimleri zaman içinde farklılaşmalar göstermiştir.

3) *Bunların Dışında Kalan Arızî ve Özel Ödentiler:*

(i) Bir serf kızını evlendirdiğinde ya da dul biri yeniden evlendiğinde efendi toprak sahibine "nikâh parası" denilen vergiyi öder. Bu verginin temel sebebi, malikâne dışından biriyle evlenildiğinde yeni doğacak olanların malikânenin dışında kalmasından doğacak olan işgücü kaybının telâfisidir. Eğer serfin oğlu Kiliseye girmişse yine aynı nedenle bağlantılı olarak bu vergiyi öder.

(ii) Serf, malikânenin dışına çıkmışsa dışarıda kaldığı süre boyunca yıllık *chevage* (bizdeki *cizye*'ye tekabül eden "kafa parası") ödentisini verir.

(iii) Serfin ölümünde *heriot* veya *relevium* (bazı yerlerde *relief*'e dönüşmüştür) ödenir. *Heriot*, köken itibarıyle savaşçının ölümü halinde savaş teçhizatının şefe geri dönmesidir. Serflerde bu, serfin atalarının geçmişte barondan ödünç aldıkların tarım araç ve gereci ile hayvanatın iadesiyle ilgili bir tasarruf olmuştur. Giderek sembolik hale gelen bu vergi, zamanla, efendinin seçimine bağlı olarak, serfin en iyi hayvanının veya en iyi giysisinin yahut herhangi bir "en iyi"sinin senyöre verilmesiyle kısıtlandırılmıştır. Bazı yerlerde (örneğin Gal'de) bu ödenti miktarı aşılabilmekteydi ve "örf"e bağlıydı. Ölen serfin karısı veya oğlu bu araç-gereç ve hayvanatı geri alabilmek için *relevium* ödemek durumundaydı.

(iv) Hayvan, şarap veya bira satışı ile han işletilmesi gibi, senyörlerin tekelindeki işlerin yapılması halinde, barona belli bir miktar ödemede bulunulurdu.

(v) Senyörün mülkiyetindeki bir toprağın el değiştirmesi durumunda, bu değişimin senyör tarafından onaylanması ve hakkın devri için, senyör belli bir miktar rant almaktaydı.

(vi) Yerel adaletin sonucunda ortaya çıkan her türlü ceza bedeli, kefaletler, v.s. senyörün hakkıydı; çünkü, senyör, aynı zamanda da yargıçtı (Huberman 1982: 16). *"Iustitia magnum emolumentum est."*

(vii) Efendinin kurduğu ve tekelinde bulunan değirmen, üzüm presi, bira atölyesi, fırın, boyahane, gibi kamusal işyerlerini kullanan köylüler belli bir bedel ödemek zorundaydılar. 11. yüzyıldan itibaren köylünün kendi atölyelerini kullanması yasaklanmış ve senyörün tekelinde *banalité* uygulaması getirilmişti. Senyörler bu haklarını belli bir ödenti karşılığında bazı zanaatkârlara devretmişlerdir ve zanaatkârlar, genellikle, şehirlerdeki belirli mahalleler için *banalité*'ye sahip olabilmekteydiler.

Köylü İşletmesi:

Bütün bu ödemeler karşılığında köylü, bir ev ve bahçesine ve gerekli müştemilâta, (25-35 akr civarında) bir tarlaya, çayır ve korunun bir parçasına sahip olmak; ortak arazi, *communia* (üst adı *allmand*), otlağında hayvanını otlatmak; baltalıktan ve ekilmeyen alandan turba odun ve yiyecek almak haklarını elde etmektedir. Başlarda köylü işletmesi de bölünemezdi ve serfin ölümünde toprak, sahibine (barona) geri dönmekte, toprak sahibi de araziyi tekrar bir sonraki kuşağa vermekteydi. 13. yüzyıldan sonra bazı köylüler daha fazla toprak kiralayarak işletmesini büyütme imkânı da elde etmiştir. Bu da toprağın bütünselliği ve bölünmezliği ilkesini zayıflatmıştır (Heaton 1985: 96).

Feodalitenin Askerî Yönü:

Bazı yazarlar feodalitenin özünün askerî etkinlik olduğunu öne sürerler (Önemli bir örnek Huberman 1982). R. Brown gibi önde gelen İngiliz tarihçileri, feodal toplumun temel elemanının şato veya kale olduğunu, bu elemanın oynadığı rolün anlaşılması için Ortaçağ'a ait büyük kalelerde ve toprak tabyalarda gizli kalmış arkeolojik verileri incelemenin yeterli olacağını iddia ederler (Harfield 1988: 137-38). Gerçekten de klasik feodalite teorisinin özünü oluşturan feodal bölünmüşlüğün (desantralizasyonun) aktif nedeni olarak gösterilen savunma işlevi daima öne çıkarılmıştır. Büyük toprak sahibi efendilerin varlığını ve artığa el koyuşunu, teb'aları nezdinde meşrulaştıran fonksiyon olarak teb'anın ve toprağın korunması ihtiyacı gösterilmiştir. Bu korunma-savunma fonksiyonu öylesine abartılmıştır ki, örneğin Pirenne ve Bloch gibi tarihçiler feodaliteyi tasvir ederken işe hep Arap, Macar ve Norman akınlarının Avrupa'yı kuşatmasıyla başlamışlar; savunma ve korunma, daha doğrusu savaş hali yüzünden iktisadî faaliyetin sönmesini, lordların bu kapalı ekonomik mekanizmaya hakim olmalarını, iç dinamiği yani içeride varolan sınıf çatışmasını ve üretici güçlerin karşılıklı durumunu gözardı ederek -dış dinamikle- açıklamışlardır (Bkz. Bloch 1983; Pirenne 1983, 1984).

Feodalitenin ilk kurumlaşma döneminde, merkezî gücün yok olması ve yerelleşme ile efendinin otoritesinin daha fazla hissedilmesine paralel olarak, korunma ihtiyacı her ne kadar öncelikli bir konumda ise de, özellikle feodalitenin olgunluk dönemi olan yüksek Ortaçağ için, tarih belgeleriyle, arkeolojik ve ekolojik verilerin biraradada değerlendirildiği son araştırmalar, feodal devir yerleşmelerinin öncelikle kaynakların ve ürünün denetimi işlevi düşünülerek ve bu amaç doğrultusunda örgütlendiğini, planlandığını göstermekte; savunma işlevinin (ve askerî stratejinin), iktisadî ve mülkî işlevler yanında ikincil kaldığını ispatlamaktadır. Savunmaya dönük yapılar ise egemenlik ilişkisinin görüntüsünü tamamlayan bir unsurdur. Özellikle 19. yüzyıl İngiliz tarihçileri, emperyalist yayılmanın etkisi altında feodalitenin en önemli özelliğinin askerî konular olduğu noktasına takılmışlardı. Bu eğilim İngiliz tarihçiliğinde devam edegelmiştir (Harfield 1988: 141). Oysa kaleler, şatolar, dış surlar, tıpkı kiliseler gibi öncelikle toplumsal ve iktisadî kontrolün devâsâ simgeleri olarak

efendinin gücünü teb'asına daima hatırlatan birer uyarıcı anıttı. Ortaçağ Avrupası'nda merkezî devletlerin yerine yerel güçlerin hâkim olması, yerel nüfus üzerinde otoritenin güçlendirilmesi ve kurumsallaştırılması gereğini birinci öncelik haline getirmişti. Bu da senyörün yerel kaynaklar ve varlıklar üzerinde tam ve kesin denetimine bağlıydı. Bu sebeple toplumsal örgütlenme bu denetim işlevlerini gözetecek şekilde kurulmuştu, askerî tesisler de bunun bir parçasıydı, hem ideolojik bakımdan hem de stratejik bakımdan (Harfield 1988: 145). Bu ideolojik ve askerî yönüyle sadece Ortaçağ Avrupası'na özgü bir durum da değildir. Örneğin çok önemli ve görkemli bir askerî yapı olarak görülen Çin Seddi, sanıldığı ve resmî tarihin yaygın bir kabulünden olmak üzere kuzeyden gelen "dış tehdid"e karşı "üniter" bir merkeziyetçi devlet olarak varsayılan Çin'in korunması amacıyla tarihin çok eski devirlerinde inşa edilmiş değildir. Bugün Çin Seddi olarak bildiğimiz duvarlar 15. yüzyılın ortalarında Ming sülâlesi devrinde yapılmıştır. 15. yüzyıldan önce, İ.Ö. 3. yüzyıla kadar geriye götürülebilecek bir zaman dilimi içinde, Seddin bugünkü güzergâhı üzerinde değişik amaçlarla ve değişik malzemelerle kaleler ve duvarlar inşa edilmişti; fakat, burada istikrarlı ve süreklilik arzeden bir kuzeye karşı savunma hattı oluşturma amacından çok teb'aya gücü ve boyuneğmeyi hatırlatan ve iç iktidar mücadeleleri karşısında bir tehdite olanak veren bir imajın doğuşu etkili olmuştur. Çin egemenlerinin niyeti, Çin'in temel karakterini oluşturan ve "cennet" tarafından yaratıldığına inanılan doğal coğrafî özelliklerine ekler yapmaktan başka bir şey değildi. Çinli bilge Ts'iai Yung (İ.Ö. 192-33) şöyle diyor:

> Cennet, dağları ve ırmakları yarattı, Ch'in uzun duvarlar yaptı ve Han kaleler ve duvarlar kurdu. Bütün bunlar, içeriyi yabancılardan ayırdı ve bizi bu farklı geleneklerden uzaklaştırdı.

Duvarın ciddi bir dış tehdit oluşturan Moğollara karşı tahkimatı ve bugünkü Seddin inşası ise İ.S. 1470'lerde başlar (Bkz: Waldron 1988: 69-73). Bu duvarın askerî olmaktan ziyade ideolojik bir enstrüman oluşunu, Eberhard (1957: 165) veciz bir biçimde belirtmektedir: Ming "sülâle[si], memleketi dış âlemin tesirlerine karşı kapamak istemiş ve meşhur 'sed-i Çin' bu siyasetin sembolü olmuştu..."

Buna göre, feodal çağın askerî örgütlenmesi, sanıldığı ve sıklıkla vurgulandığı üzere dış tehdidi bertaraf edici bir unsur olmaktan çok, içe dönük bir güçtü. Hem teb'a karşısında efendinin gücünü cisimleştiriyor hem de efendinin egemenlik alanında ortaya çıkacak alternatif iktidar odaklarına ve sınıfsal çatışma olasılığına karşı stratejik dengeyi sağlıyordu.

19. yüzyılın liberal düşüncesi, kapitalizm öncesi (tarımcı) devletlerin kökeninde ve doğasında büyük ölçüde bir savaş hali gözlemlemekteydi. Örneğin Herbert Spencer'a göre sanayi öncesi toplumları esas olarak savaşçı toplumlarken (Clastres 1992: 175), sanayi toplumu, doğası gereği, barışçı ve insanlar arasında çatışmadan ziyade barışçı işbirliğine dayalı toplumlardı. Durkheim, modern olmayan kültürlerde askerî gücün öneminin altını çizmemekle birlikte, "organik dayanışma"nın gelişimini incelerken Spencer'ın endüstriyalizm yorumuna benzer bir yaklaşım sergilemektedir. Ona göre

organik dayanışma, modern endüstrinin gelişiminden etkilenerek yaygınlaşan işbölümünün bir sonucu olarak, bireylerin kendilerini içinde buldukları karşılıklı bağımlılıktan doğmaktadır. Modern devlet de bu eğilimin doğrudan bir ifadesidir; çünkü, karmaşıklaşan ekonomik ilişkiler merkezî tipte bir "toplumsal beyin"e gereksinim duymaktadır. Durkheim'a göre bu yeni toplumsal örgütlenme tarzı içinde savaş fasılalı, ara ara ortaya çıkan ve daha az görülen bir olay haline gelmiştir. Ulusların münferit özellikleri toplumsal evrimin dev dalgası içinde tamamen ortadan kalkmayacaktır; ama, "ulusal olan giderek insan idealinin içinde eriyecektir" ve devletlerin amacı artık sınırlarını genişletmek ve yayılmak olmayacak, onun yerine yurttaşlarının moral düzeyini daha yüksek bir seviyeye çıkarmak olacaktır. Marx ve Engels'in yazılarında da savaş hali sınıf mücadelesinin yanında giderek daha az görülecek bir olgu olarak çizilir. Marx'taki, kapitalist toplumda ulusal savaşımcılığın yerini enternasyonalist bir sınıf bilincinin alacağı yolundaki yargının izlerini Saint-Simon'un siyaset kuramında bulabiliriz. Zira Saint-Simon'da sanayi devleti, ulusal bir devlet değildir; böyle bir devlet toplumla ilişkilerinde moral bir rol oynayacaktır. Görüleceği gibi gerek liberal gerekse Marksist devlet kavramlaştırmalarında endüstriyalizmin, kaçınılmaz olarak ulusal cemaatlerin ötesine geçen, bağımsız ekonomik ilişkiler yoluyla dünyayı bütünleştiren, esas olarak barışçı bir güç olduğu yargısı egemendir. Sağ-liberal ve muhafazakâr düşünürler ise savaş hali olgusundan devletle daha çok ilişkisi olan bir durum olduğunu düşünme eğilimindedirler. Örneğin Prusya tarih okulundan Otto Hintze, devletin varlığı ile askerî gücün konsolidasyonu arasındaki genel ilişki üzerinde durur ve Marx'ın varsayımlarını tek yanlı, abartılmış bularak sınıf çatışmasını tarihin tek ilerletici gücü olarak görmesine karşı çıkar: "uluslar arasındaki çatışma çok daha önemlidir". Ona göre, kapitalizmin yayılması ile ulus-devletin giderek güçlenmesi olguları birbiri ardınca koşulmuş iki at gibidir: "Kapitalizmin yükselişi ve gelişmesi, bunların uluslaşma olgusu tarafından nasıl yönlendirildiğine bakmadan anlaşılmaz kalacaktır"[5]. Weber'de de ulus-devletin ve onun kapitalizmin ve endüstriyalizmin gelişimi ile ilişkisinin doyurucu bir açıklamasını bulamayız. Weber, diğer birçok kuramcı gibi, şiddeti ve savaşı insanlık durumunun kaçınılmaz bir parçası olarak görme eğilimindedir. Weber'in devlet kavramını ele alışı ile "nihaî değerler"in irrasyonelliği konusundaki felsefî duruşu arasındaki eklem yerinde "Nietzche'ci bir öge" güçlü bir biçimde görülür: "Nihaî değerler"in ötesinde sadece kuvvet ve karşılıklı olarak uzlaşmaz kültürlerin devletler tarafından savunulan ve kollanan çatışması vardır. Bu, Weber'e göre, modern çağın ulus-devletlerinde ya da daha eski devlet biçimlerinde değişmez. 20. yüzyılın Marksçı düşüncesinde de savaş, güç ve şiddet fenomenleri kesinlikle yadsınmamakla birlikte, Marx'ın eksik bıraktığı modern devlet kuramı ikmal edilirken ya devletin ekonomik hayattaki rolü ya da onun bir "iç baskı" aracı oluşu üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla ulus-devletlerin "dünya sistemi" içinde birer temel birim olarak birbirine karşı konumlanışı ve bu doğrultudaki görülmemiş militarizasyon burada da dikkatlerden

kaçmaktadır. Liberal olarak bilinen yazarlar ise ulus-devletin doğası üzerinde daha çok durmuşlardır. Örneğin Reinhard Bendix, *Kings or People*'da (Berkeley: 1978) "iktidar ve egemenliğin vesayeti" ve "otoritenin bir niteliği olarak gücün kullanımı" konularına eğilmektedir; fakat, Bendix'in asıl vurgusu popüler temsil çerçevesinde ihtiyarî gücün hükümetin güçlenişine paralel olarak nasıl devralındığı üzerinedir: "Halk adına kullanılan otorite" Kralların otoritesi"nin yerini almıştır. Burada da endüstriyel örgütlenmenin askerî gücü nasıl takviye ettiği ve bunların herbirinin modern ulus-devletin karakteriyle nasıl bir ilişkisi bulunduğu sorunları üzerinde yeterince durulduğu kuşkuludur. Bendix'e göre modern ulus-devlet yurttaşlık haklarının gerçekleşebildiği bir "siyasal cemaat" olarak ortaya çıkmıştır, yoksa ulus-devletler dünyasında askerî gücün taşıyıcısı olarak değil. Marksçı düşünceden kopuşla Nietzsche'ci kavramlara yanaşan Fransız "yeni felsefesi" de, sınıf iktidarı perspektifinden ayrı, devleti ve iktidarı toplumsal hayatın temel bileşenleri olarak ele alan jenerik bir iktidar kuramı yapmaya girişmiştir. Bu düşünce biçimi, iktidarı her yerde arayan ve bulan, bu yüzden iktidarın özgül şekilleriyle ilgilenmeyen monolitik bir vurguyu içermektedir. Buna göre bütün devletler iktidar primadidir; onların özgül nitelik ve karakteristikleri, zaman-mekân değişiklikleri çerçevesinde içerdikleri farklılıklar ilgiye değer değildir (Giddens 1985: 23-30).

Savaş ve militarizm konusundaki geniş yazında yer alan çalışmaların çoğunluğu, birkaç örneği yukarıda izlendiği gibi, tüm çağları genelleştirme eğilimi içindedir. Bu yüzden bu yazındaki tartışma, savaşın her zaman varolduğu ve bunun insanoğlunun doğasında varolan saldırgan eğilimlere mi yoksa farklı toplumsal gruplar arasındaki kaçınılmaz çıkar çatışmalarına mı tekabül ettiği üzerinedir. Burada ulus-devletlerin ya da kapitalizm sonrası devletlerin askerî yönü bütün toplumlarda ya da bütün devletlerde görülen karakteristik eğilimlerin yalnızca bir versiyonudur (Giddens 1985: 30).

Oysa dikkatli bir tarihsel inceleme, kapitalizme, kapitalizm sonrası devlete geçişte önemli bir siyasal köprü olan mutlakiyetçi devletin en bâriz özelliğinin *askerî* olduğunu gösterecektir. Mutlakiyetçi devletin ortaya çıkışında beş temel askerî gelişme etkili olmuştur. Birincisi, silahlardaki teknolojik gelişmeler (ateşli silahlar, top, vb.) ve bu gelişmelerin toplumda savaşın etkisine ivme kazandırması, buna bağlı olarak malî ve toplumsal sorunların artması; ikincisi, taktik alandaki devrim; üçüncüsü, orduların boyutunda gözle görülür bir büyümenin ortaya çıkması, bununla birlikte bu geniş orduları yönlendirecek karmaşık stratejilerin tasarımlanması (Parker 1988: 1-2); dördüncüsü savaşta ve askerî eğitimde disiplin unsurunun önem kazanması ve geliştirilmesi; beşincisi de Avrupalıların deniz gücündeki gelişmedir. 18. yüzyıla geçilirken feodal dönemin çöküşü incelendiğinde, Avrupa askerî tarihinin en önemli özellikleri arasında sayılan orduların boyutundaki büyüme olgusu hemen göze çarpmaktadır (Giddens 1985: 105-6, 109-10). Yeniçağ Avrupası'nın ya da daha doğru bir deyimle mutlakiyetçi Devletler Avrupası'nın yapısı, askerî gelişmeleri zorunlu olarak dayatıyordu. Mutlakiyetçi

devletin gelişimi, idarî ve malî yeniden örgütlenmenin karmaşıklaşması ile kendini göstermekteydi ve bu uyarlanmayı sağlayan da bizatihi savaşlar ve savaş hazırlıklarıydı. Öyle ki, savaş halinin dayattığı teknolojik gelişme, üretim teknolojisindeki gelişmelerden daha önemliydi. Modernite öncesi devletlerde, ordunun hem devletin iç düzeni sağlamasında hem de dış tehdidi savuşturmasında işlev gören temel bir kurum olmasına karşılık, bu iki işlevi birbirinden ayırdetmek çok zordur. Fakat mutlakiyetçi devletin oluşumuyla birlikte, tarihte ilk olarak ordu, "iç düzen"in sağlanmasında esas unsur olmaktan çıktı (Giddens 1985: 4, 112-13). Zira mutlakiyetçi devlet, yerelliğin siyaseten bütünleşmesinin bir sonucudur. Oysa Ortaçağ feodalitesinde belirli bir merkez yoktur. Geleneksel Avrupa devletlerinde belirli bir başkentin bulunmayışı, teritoryal bütünleşmenin son derecede düşük bir seviyede olduğunu göstermektedir (Giddens 1985: 117). Bu bütünleşme ise, mutlakiyetçi devlete giden yolda, birincil ve ancak askerî araçlarla sağlanabilecek bir sorundur. Bu bütünleşme sonrasında, mutlakiyetçi devletin kurumlaşmasıyla birlikte, ordu artık "iç"e dönük olmaktan çıkmıştır.

Avrupa Feodalitesinde Kilise:

Ekonomik artığın gösterişli bir şekilde kullanılması, elde edilmiş statülerin ve bu statülerin değerlerinin yansıdığı, kaynakların denetim derecesini gösteren birer toplumsal ifade biçimiydi. Kilise ve kiliseler üzerindeki himâyeleriyle büyük toprak sahibi senyörler, sadece üstün ekonomik ve toplumsal statülerini göstermekle kalmaz, aynı zamanda köylülerle ve aynı kiliseyi kullanan cemaatle sıkı bir manevî birlik de tesis ederlerdi. Kırallar ve efendiler, statülerini inşa ettikleri kiliselerin cesametiyle gösterirlerdi. Yerel beyler de kudretlerini yaptırdıkları kır kiliseleri ile ispata çalışırlardı. Bunlar, ekonomik kaynakları denetleme tekeline bağlı gösterişli tüketim alanlarıydı. Ayrıca köy kiliseleri, kapılarında ve avlularında kurulan pazarlar yoluyla iktisadî hayatı canlı tutan, bu hayatla organik bağları bulunan kurumlardı. Böylece Kilise, işlevleri arasına bir de artığın pazarlar yoluyla aktarımını katmıştı (Harfield 1988: 143-45).

Hiyerarşi:

Toprağı ilk aşamada işleten toprak sahibi efendi, toprağın mülkiyetine sahip değildi. Kendisi de bir üstünde yer alan bir efendinin kiracısıydı. Esas olan "tasarruf hakkı" idi. Bu durumda arazinin parçalanması mukadderdi. Zira gelir demek, kira demektir. Bir efendi, kira almak için arazinin mümkün olduğunca daha fazla sayıda vassale bölüştürmek eğilimindeydi (Huberman 1982: 16-17). Bloch, bu hiyerarşik zinciri "bir başka adamın adamı olmak"la simgeleştirmektedir. Birinin adamı olmak, *hominium* ve daha sonra *hommagium* (Fransızcada *hommage*, Almancası *Manschaft*), "adamı olmak", "biat etmek" töresiyle gerçekleşirdi. Karolenj döneminden itibaren bu töreye dinsel ekler yapıldı. Artık tanrı bu "emre girme" töresinde tanık tutuluyordu. Bu biat şekline "vefa (yemini)" (Almanca *Treue*, eski Almancada *hulde*, yeni Almancada *Hulde)* denilmekteydi. Ölen vassalin oğlu,

yeniden biat etmeksizin senyöre tabiyetini sürdürürdü (Bloch 1983: 185-88).

Sonuç:

Bu çerçevede kabaca iki Feodalite görüşü ortaya çıkmaktadır: 1) Feodalitenin tanımında fiefleri, vassalleri ve askerî hizmeti esas alan görüş; 2) Özel adlî uygulamaları-serfliği ve emek hizmetlerini (angaryayı) Feodaliteye esas sayan görüş.

Son dönem feodalite tartışmalarının önde gelen isimlerinden Wickham, yine bu tartışmacılardan Mukhia'nın feodalitenin Avrupa'ya özgülüğünü öne sürerken kullandığı emek hizmetleri (serflik) ölçütünü şöyle eleştirmektedir (Wickham 1985: 168):

> ... Eğer bu ölçüt Feodaliteyi tanımlasaydı, o zaman Ortaçağ Avrupası'nın çok küçük bir bölümü 'feodal' sayılabilirdi... Aslında toprak sahipleri, *demesne*'lerini teb'aları olan emekçilerin emeklerini tamamen yönelttebildikleri, fevkalâde yerler olarak düşünmüyorlardı; köylüler de sahip oldukları arazilerde ekip biçerek, aynı biçimde yerel olarak belirlenmiş prosedürlere göre emek hizmetlerini sunmaktaydılar.

Buna bağlı olarak emek-rant biçimini feodaliteye esas alan görüş *domaine* (*demesne*) tipi tarımsal işletme biçimini de esas almış olmaktadır. Oysa Wickham'ın belirttiği gibi ve yukarıda ortaya koyduğumuz çeşitlilik içinde bu tür tarım işletmeciliği Batı Ortaçağı için dahi başat bir karakter değildir. Yukarıda değinildiği gibi feodal rantın üç değişik biçiminin olması da üç ayrı iktisadî-toplumsal sistem bulunduğu anlamını taşımaz (Berktay 1987: 292-93). Bu çerçevede feodalitenin çeşitliliğini tasvir etmek bakımından aşağıdaki şema önerilmiştir. Bu şema ile tarımsal üretimin esas olduğu ve küçük meta dolaşımının (mal-para-mal) yürürlükte olduğu bir feodalite tipolojisi, Avrupa örneğine bakılarak ortaya konmuştur.(Bkz. şema 1)

"İmperium Romanum"dan Tevarüs Eden Tarımsal Yapıdaki Çözülme: "Coloni"den "Servus"a

İmperium Romanum Diocletianus-Constantinus reformları ile yeniden düzenlenip devletin idarî-askerî yapısı berkitilirken köylülüğün büyük çoğunluğunu teşkil eden ve üretimin taşıyıcı kuvvetini temsil eden *coloni* gittikçe artan bir ölçüde toprağa bağlanmıştır. Bu süreci hızlandıran başlıca faktör Diocletianus'un *capitatio-iugatio* vergi sistemi olmuştur. Para ile ödenen eski vergiler ekonomi ve maliyedeki büyük çöküş nedeniyle önemsiz hale gelince Diocletianus'un ihdas ettiği zarurî aynî vergi olan *annona* Roma bütçesinin baş gelir kaynağı ve en önemli vergisi haline geldi. Ancak *capitatio-iugatio* sistemiyle bu vergiyi tahsil edebilmek için bir yandan belirli büyüklük ve verimlilikteki bir arazi parçası, *iugum*'un, diğer yandan bu araziyi işleyen insanın, *caput*'un, olması gerekiyordu. Böylelikle devlet en önemli gelir kaynağı olan *annona*'yı tahsil edebilmek üzere her *iugum* için bir *caput* bulmak gayreti içindeydi. *Coloni*'nin çözülerek *servus*'a dönüşmesi hadisesi, 4. ve 5. yüzyıllar boyunca şiddeti artan Barbar akınlarının yol açtığı nüfus kaybı, yoksulluk ve güvensizlik ortamında devletin eline geçirebildiği *caput*'ları kendilerine gönderdiği *iugum*'lar üzerinde tutmak istemesiyle oluştu (Ostrogorsky 1981: 36-7). Böylece Diocletianus'un *ca-*

Şema 1

KÖYLÜ KATMANLARI	Özgür Köylü	Serf	Küçük Mülk Sahipleri	Köleler
İŞLETME BİÇİMLERİ	Toprağı köylü işletmelerine bölme	Demesne (Malikâne) Tipi İşletme	Demesne (Malikâne) tipi işletme	Latifundium
ESAS KÖYLÜ YÜKÜMLÜLÜĞÜ	Nakdî-Aynî ödeme (vergi)	Emek hizmeti (rant)	Emek hizmeti (Tarım işçiliği)	Emek hizmeti
KÖYLÜNÜN KENDİ İŞLEYECEĞİ TOPRAĞI VARMI?	Var	Var	Yok ya da çok az	Yok
FEODALİZME ESAS OLAN ETKİNLİK	Tarım üretiminin kontrolü	Askerî (Korunma ve savunma		
KİLİSEYE KARŞI YÜKÜMLÜLÜK VAR MI?	Var	Var	Var	Var
TEMEL EKONOMİK ETKİNLİK		Tarım	Tarım	Tarım

Batı Avrupa için
Esas sayılan kutu

Sorular:

1) Batı Avrupa feodalitesi?
2) Feodalite?
3) Feodalitenin biricikliği?
Diğerleri başka bir şey mi?

pitatio-iugatio sistemi, giderek, daha çok kırsal bölge halkının serbest dolaşma hakkını kaybederek toprağa bağlı hale gelmesine yol açtı (Ostrogorsky 1981: 206). Nitekim daha İ.S. 371'de Valentinianus'un eyaletlere gönderdiği şu buyruk bu oluşumun resmî vesikası sayılmalıdır (Şenel 1986: 261):

> Biz kolonları doğumlarının ve durumlarının kendilerine bağımlı kıldığı toprağı terketmekte serbest göremeyiz, eğer terk - derlerse geri getirilsinler, fakat zincirlenerek ve cezalandırılmış olarak...

İşte 4. yüzyıl sonlarında ikiye ayrılan Imperium Romanum'un, 476'da Batı Roma'nın kesinkes ortadan kaldırılışından sonra biricik devamı olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun devraldığı tarımsal yapıdaki en önemli sorun bu idi.

Bu süreç Doğu Roma İmparatorluğu'nun tarımsal yapısında gözlenen köylü katmanlarının halitasını bozarak; bağımsız küçük mülk sahipleri, ortakçı-yarıcı özgür çiftçiler ve mütseccel ortakçı-yarıcı çiftçiler *(coloni adscripti)*de, özellikle son grup başta olmak üzere, bütün kırsal kesimde sözü edilen ağır vergilere dayanamayan küçük topraklı köylü ve *colonus*'ların güçlü bir efendinin yanına sığınmasından doğan himaye ilişkisine, yani *patronicium*'a yol açmıştır (Levçenko 1979: 19-20; Ostrogorsky 1966: 206; Diehl 1957: 152).

Roma ve Bizans imparatorları bir yandan bu gelişmeye ciddî ölçülerde karşı koymaya çalışmışlarsa da, diğer yandan sözkonusu vergilerin toplanabilmesi ve asker yazımının temini bakımından köylüleri ve *colonus*'ları büyük toprak sahiplerinin eline bırakmakta bir beis görmemişlerdir (Ostrogorsky 1966: 206).

Ostrogorsky bu olgunun çarpıcı bir örneği olarak İmparatorluğun nispeten yoğun nüfusu haiz olan Mısır eyaletini verir. Hem küçük topraklı köylülerin hem de bir zamanlar muazzam genişlikteki krallık arazilerinin büyük toprak sahipleri tarafından sistemli olarak yutulduğunu, dahası "hassa çiftlikleri"nin gerekli işgücünü temin edemedikleri için terkedilmesiyle arazilerin giderek artan ölçüde zorla kiraya verildiklerini; ol sebepten çok erken devirden itibaren yerleşen bu sisteme burada *epiboli* (επιβολη), veya Latincesiyle *adiectio sterilum* adı verildiğini ve bunun dahi 3. yüzyıl sonlarında bütün imparatorluk sathına yaygınlaştırıldığını nakleder (Ostrogorsky 1966: 206).

Ne var ki bu sistemle büyük toprak sahipleri kazançlı çıkarak yalnızca ekonomi değil, tedricen devletin pek çok işlevini deruhte eder hale gelmişlerdir. Bizans imparatorlarının, Iustinianus dahil, bu gelişmeyi durdurma yönündeki gayretleri bu gidişin önünü esas itibariyle alamamıştır.

1. Yüzyılda Değişenler: Küçük Toprak Mülkiyetinin İhyası– "Thema" ve "Köy Cemaati":

Balkanlar'da 6. yüzyılın sonunda baş gösteren, 7. yüzyılda artan Slav ve Avar istilâsı ile *Asia Minor*'un Doğu sınırını tehdit eden Sasani istilâları, Bizans İmparatorluğu'nun devlet aygıtının Basileios Herakleios (610-641) eliyle yeniden biçimlendirilmesine yol açtı. Herakleios reformlarının Bizans için ekonomik-toplumsal ve siyasal yapıda yeni bir dönemi başlattığı kabul edilir (Ostrogorsky 1966: 207; Diehl 1957: 9-10). Grekçenin resmî devlet dili haline gelişi de bu döneme rastlar.

"Thema" Teşkilatı: Bağımsız Köylüler-Stratiotes:

Anılan baskılar içinde Herakleios'un yürürlüğe soktuğu, bütün Ortaçağ boyunca Bizans ordu ve yönetim sisteminin temelini teşkil edecek olan *thema* (θεμα) teşkilâtı, ilk bakışta askerî ve idarî bir örgütlenme gibi gözükse de, aynı zamanda Bizans tarımsal yapısının gelişmesi için yeni bir yol açmıştır (Ostrogorsky 1966:

207).

Bu kurum, kurumsal kökeni itibarıyle Diocletianus-Constantinus eyalet taksimatı içinde yer alan *Limes*, yani hudut bölgesinin koruma birlikleri olan *Limitanei*'nin geliştirilmiş biçiminden başka bir şey değildir (Ostrogorsky 1981: 89). Başlangıçta "Kolordu" anlamında kullanılan θεμα adını taşıyan askerî birlikler, öncelikle ve daha uzunca bir süre Anadolu'nun düşmanın etkisinden uzak bölgelerinde konuşlandırıldılar. Böylece *thema strategos*'ları, yani bu birliğin komutanları, o bölgenin mülkî amiri olan *proconsul*'ün yanısıra askerî ve sivil (Strategos'un sivil otoritesi de vardı) amiri oldu. Ancak *thema*'nın birkaç eyaleti kapsaması halinde, *strategos* en büyük mülkî ve askerî amirdi. Esasen ve uzunca bir süre Anadolu bölgesinde konuşlandırılan *thema* birlikleri Balkanlar'da, kıyı bölgeleri dışında, hiçbir zaman kurulamadı (Ostrogorsky 1981: 90-91). *Thema*'nın iktisadî anlamına gelince:

> İrsî ordu hizmetini yükümlenmek karşılığında askerlere sonraki kaynaklarda asker arazisi (στρατιωτικα κτήματα) adı verilmiş olan, evlatlarının tevarüs edebilecekleri arazi parçaları tevcih olunmuştur (Ostrogorsky 1981: 90).

Öte yandan *thema* organizasyonu hem pahalıya malolan hem de hiç güven vermeyen Barbarlardan devşirme ücretli askerden vazgeçilmesi anlamına geliyordu. Artık Anadolu ve Kafkas kavimlerinden derlenen Bizans seçme birliklerinin yanısıra bir kısım Bizans köylüsü de askerî arazi ile techizen orduda hizmet için görevlendirildi. Bütün bunlara *Sklavinia*'dan, bu "Slavlarla meskûn Balkanlar'dan" demektir, tehcir edilerek Anadolu'nun *thema* bölgelerinde *stratiotes* olarak iskân edilen Slav kütlesi de eklenerek yeni ve düzenli bir ordu temin edilmiştir. Bu birliklerin iaşe ve ibatesi ise esasen *stratiotes* mülklerinden sağlanmakta idi. Bir çağrı vuku bulduğunda *stratiotes*, yani *thema* aristokrasisinin teşekkül etmesinden ve Manastır mülkünün kabarmasından dolayı oluşan "feodalleşme" süreci sonucu toprağa bağlı hale gelen köylü-asker, mücehhez ve müsellah süvâr olup çağrıya uymakla yükümlü idi. Bununla birlikte *stratiotes*'e belirli ve cüz'i bir meblağ ücret de ödenirdi (Ostrogorsky 1981: 91).

Görüldüğü gibi 7. yüzyılda gerçekleştirilen bu "nizam-ı cedîd",

> ... her şeyden önce kuvvetli bir köylü sınıfının zuhuruna ve yeni *stratiotes*'ler ordusunun teşkiline, yani küçük arazi sahipliği müessesesinin güçlenmesine dayanmaktadır; çünkü, toprağa yerleşen *stratiotes*'i genellikle, görev yükümlülüğünü taşıyan asker mülkünü de üzerine alan en yaşlı oğlu izlemekte idi. *Stratiotes*'in geri kalan evlatları ise, bağımsız köylü nüfusunun artmasını sağlıyorlardı ve köylü de aynı şekilde *stratiotes* sınıfına sokulabilirdi. Hür köylüler ve *stratiotes*'ler bir sınıf teşkil ederler ve bu sınıf artık Bizans İmparatorluğu'nun taşıyıcı gücü haline gelmektedir (Ostrogorsky 1981: 125).

7. yüzyılın reformlarıyla küçük arazi sahipliğine kavuşan ve çağrı halinde yükümlü olduğu *stratiotes*'i göndermek dışında hukukî statüleri hakkında açık bir fikir veren *nomos georgikos* (νομοζ γεωργικοζ), köylüler kanunu, hür Bizans köylüsünün tarımsal yapıda ne denli önemli bir yer tuttuğunu açığa vurur. Muhtemelen II. Iustinianus (685-695) devrinde çıkarılan bu kanun, toprağa bağlı *colonus*'lar ve büyük toprak sahipleri hâlâ mevcut olmakla birlikte, Bizans ekonomisinde başat öğenin giderek artan ölçüde

hür köylülük olduğunu gösterir (Ostrogorsky 1966: 209).

Ostrogorsky'nin "merkezî dönem" diye adlandırdığı 7. yüzyılda ("Orta Bizans dönemi") ve herhalde izleyen bir iki yüzyılda küçük toprak sahibi köylü sınıfı içinde iyi halli "zengin köylü" ile çalışmaya değer toprağı olmayıp kiracılık yapan "yoksul köylü" ayrımı yapılabilir (Ostrogorsky 1966: 211).

"Köy Cemaati"

Bizans iktisadî-toplumsal tarihinin, bazı hususları tartışmalı olan köy cemaatlerinden anlaşıldığı kadarıyla bu kurum, özellikle *thema* teşkilâtının uygulanamadığı Balkanlar'da 6. yüzyıl sonlarında başlayıp 7. yüzyılda artan Slav kütlesine, bakımsız boş arazileri şenlendirmek gayesine matufen uygulanmış bir "Bizans icadı"dır[6].

Batı'da olduğu gibi Bizans'ta da iki tip kırsal yerleşme mevcuttu. Müteferrik çiftliklerden ibaret *ktesis* (κτηδιζ) diye anılan, Anadolu'daki "mezra" ya da Batı'daki "hamlet" ya da Rusya'daki "churot" türünden münferit hale gelmiş çiftlik arazileri; ikincisi ve en yaygın olanı ise *ksorion* (χωριον) diye anılan "çekirdek yerleşme" türünden bahçeler içindeki köy evlerinin biraraya toplaşması ile oluşan daha geniş yerleşmelerdir (Ostrogorsky 1966: 209).

Nomos Georgikos'un açıklığa kavuşturduğu kadarıyla köyler esasen arazisi ve malı-mülkü üzerinde kayıtsız tesahüp eden bağımsız köylülerden oluşur. O kadar ki, kanuna göre köylüler mal ve mülklerinin efendileri, *kurioi* (κυριοι), olarak anılırlar (Ostrogorsky 1981: 126):

> Başkaca bunlar sadece arazi ve hayvanlara değil, bazan hatta, Bizans ziraî hayatında hâlâ hiç de önemsiz bir rol oynamayan kölelere de sahiptirler. Tek tek şahısların sahip oldukları mülkiyetin korunması hususunu köylüler kanunu özellikle göz önünde bulundurmaktadır.

İşte özel mülkiyete sahip bağımsız köylülerden oluşan bu köy halkı birlikleri çok muhtelif tarzlarda tezahür eden ve *koinotes* (κοινοτηζ), *anakoinosis* (ανακοινωσιζ), *omas* (ομαζ), *metousia* (μετουσια) adlarıyla anılan bir cemaat teşkil ederler (Ostrogorsky 1966: 212). İktisadî bir birim oluşturmaktan ziyade malî ve idarî bir birim oluşturan köy cemaatlerinde özel mülkiyet ile komünal mülkiyetin nasıl eklemleştiğini Ostrogorsky (1981: 127) şöyle anlatır:

> Tarlalar, bağ ve meyvelikler ile bahçeler, köylü ve ailesinin tam ve şahsî mülküdür ve bazan hatta ormanlıklar bile şahsın özel mülkiyetindedir, ama özel mülk aslında, köy cemaatinin tesahüp ettiği arazinin taksiminden doğmuş olduğu için gerektiğinde, tamamlayıcı mahiyette yeni paylaştırmalar yapılabilir. Köy arazisinin bazı kısımları ise hiç taksim edilmeden cemaatin mülkiyetinde kalır. Otlaklardan müştereken faydalanılır ve köyün hayvan sürüsü ücretini cemaatin ödediği çobanların nezaretinde bulunur.
>
> Devlet otoritesi köy cemaatini idarî-malî bir birlik olarak görmektedir. Cemaat temsilcileri vergilerin doğru ve tam olarak hazineye intikalinden sorumlu olup, ödemeden aciz komşuların vergilerini tazminle yükümlüdürler.

Dahası devlet, terkedilmiş ve verimsiz toprakları verimli toprak sahiplerine zorla tevcih ve ilâve vergi yükü tahmil ederek, aslında Ostrogorsky'nin pek yerinde işaret ettiği gibi geç Roma devrinde Mısır'da uygulamaya başlanıp bilâhare genelleştirilen, *epiboli* (επιβολη) sisteminin

değişik bir uygulamasından ibaret olan ve sonradan *allilegguon* (αλληλεγυον) adıyla görülecek olan bir vergi irâd eder ki buradaki değişiklik yüklenecek vergiye konu olan toprağın komşulara tevcih edilmesidir (Ostragorsky 1981: 127-28).

Köylüler kanununda yer alan bu statü, sonradan *allileguon* (αλληλεγγυον) adıyla, köy cemaatinin üyelerinin o köy için kesilen toplam vergi matrahından müteselsilen ve müştereken sorumlu tutulması; terkedilmiş arazinin vergisini belirli süreler boyunca ödeyeninse o toprağın, maliki olması biçiminde uygulanmıştır (Vasiliev 1943: 440-41; Ostrogorsky 1966: 213).

Ne var ki bu sistem, ilerleyen asırlar içinde, vergilerin ağırlaşması nedeniyle toprağını terkeden ya da vergisini ödeyemeyen köylülere ait arazilerin, komşu olsun olmasın, cemaat içinde giderek güçlenen zengin toprak sahiplerinin eline geçerek çözülmesini önleyememiştir (Ostrogorsky 1966: 214).

2. Büyük Toprak Sahiplerinin Önlenemez Yükselişi: "Pronoia" ve "Eksousia"

Küçük arazi sahipliğinin, köy cemaatleri düzleminde olsun, daha geç de olsa, *thema* düzleminde olsun 8. ve 9. yüzyıllarda başgösteren çözülüşü artarken büyük toprak sahipliği daimî bir büyüme içinde bulunuyordu; üstelik pek çok ayrıcalıklar ilâvesiyle (Ostrogorsky 1981: 304).

Büyük toprak sahiplerinin 10. yüzyılda doruğuna ulaşan kazanımlarının, müstakbel döneminin belirleyici faktörleri olma anlamında, başlıcaları şöylece sıralanabilir:

"Immunitas" -Eksousia/ eksouseia (Εξουσια/ Εξκουσσεια)

Büyük toprak sahiplerinin edindikleri ilk ayrıcalık vergi muafiyeti olarak 11. yüzyılın son çeyreğinde I. Aleksios devrine aittir. Dinî ve dünyevî büyük toprak sahiplerinin bazı kudretli ve nüfuzluları tüm vergilerden muaf tutulmuş idi. Bunun dolaylı sonucu olarak bu kişilerin arazilerindeki yarı hür köylülerin, *paroikos*, vergi ve diğer ödemeleri artık devlet hazinesine değil, büyük arazi sahiplerine akmaktadır. Hatta daha bu devirlerde *malî immunitas*'ın *kazaî immunitas*'a dönüştüğünü; büyük toprak sahiplerinin kendilerine bağlı yarı hür köylüleri bizzat yargıladığını ve bunlar hakkında hükmü kendilerinin verdiğini görmekteyiz (Hussey 1961: 95; Ostrogorsky 1981: 305).

"Pronoia" Tevcihleri

Merkezî iktidarın bütün yönlerde geri çekilişinin en bariz alameti

> **belirli bazı hizmetlere mükâfat olarak Bizans devlet erkânının idaresine, bütün gelirleri kendisine tahsis olunmak üzere, arazi tevcih... (ειζ προνοιαν)**

edilmesi olmuştur (Ostrogorsky 1981: 306).

11. yüzyılın ortalarında görülmeye başlanan *pronoia* tevcihleri hiç değilse başlangıçta, belirli süreyle, ekseriya *pronoia* sahiplerinin hayatı boyunca, bağlanır; satış ve veraset yoluyla devredilemez; mülkiyet hakkı ise kayıtsız şartsız devlete ait olup, istenildiğinde geri alınıp başkasına tevcih edilebilirdi (Ostrogorsky

1981: 343).

Ancak 1300'lerden itibaren önceleri *kata logon pronoias* (κατα λογον προνοιαζ) tevcih edilen bu dirlikler *pronoia* sahipleri ile daha çok *kata logon gonikotetos* (κατα λογον γονικοτητοζ) ya da *kata logon gespoteias* (κατα λογον γεσποτειαζ), yani *pronoetai*'ın ırsî mülkü olarak tevcih olunurdu (Ostrogorsky 1966: 228).

> Ancak pronoia sahibi tevcih edilen mülke ve onun üzerinde oturan köylülere sahip olduğu sürece -ki bu süre mutad olarak ömrünün sonuna kadar idi- bunların herşeyi yapmaya selahiyetli sahibi ve efendisi idi" (Ostrogorsky 1981: 343).

Öte yandan *pronoia* tevcihi sadece belirli bir mülkün değil aynı zamanda bu mülkün üzerinde oturan köylülerin de *pronoia* sahibine verilmesi anlamına gelmekterir. Böylece *pronoia* üzerindeki yarı hür köylüler, *paroikos*'lar, hiç itirazsız *pronoia* sahibine bağlı duruma geçerek vergilerini ona ödemek durumundadırlar (Ostrogorsky 1981: 344; Dölger, *t.y.* 188).

> Pronoia sahibi olmanın manası ve cazibesi işte pronoia arazisinden elde edilen bu vergi ve diğer gelirlere hak kazanmakta münderniçtir (Ostrogorsky 1981: 344).

Ancak 11. yüzyılın son çeyreğinden itibaren *pronoia* sistemi askerî bir karakter de kazanmış; *pronoia* tevcihine mazhar olanlar askerî yükümlülükler alarak, görünürde *Thema* (θεμα) sistemini andırırcasına, *stratiotes* (στρατιωτηζ) adını almışlardır (Ostrogorsky 1981: 343; 1966: 221). *Pronoia* sahibi artık bir şövalye (sipahi) olup dirliğin büyüklüğüne göre belirlenen bir refakâtçıyı haizdir ki, sistemin bu hali aşağı yukarı *tımar* sisteminin aynısıdır.

Yine bu yüzyıl içinde askerî aristokrasinin nüfuzunu artırmak gayesiyle *thema* sisteminde yapılan bazı değişiklikler bu askerî mülklerin *pronoia*'lar lehine çözülmesi: *thema* sistemindeki az topraklı hür köylülerin yalnızca vergi ödeyici hale getirilmesi, geri kalan *stratiotes*'lerin ise belirli bir bedel ödeyerek askerlik yükümlülüğünden serbest kalmasıyla sonuçlanmıştır (Ostrogorsky 1981: 307).

İltizam Sistemine Geçilmesi

Merkezî iktidarın bürokratik cihazını sınırlayan esaslı bir engel de, daha Makedonya hanedanı devrinde, 9. yüzyıl sonlarında başlayıp 10. yüzyılda iyice yaygınlaşan, bazı bölgelerin iltizama verilmesi hususu olmuştur. Böylece merkezî iktidar bu bölgelerin vergisini hatta vergi tarhını bile elinden çıkarmıştır. Bu yolla devlet hazinesi belirli bir geliri garantiye almış olsa da vergi mültezimlerinin

> ... bu yükümlülükleri dışında kendilerine iltizama verilen bölgelerde bildikleri gibi serbestçe hareket etmekte ve her şeyden önce kendi çıkarları bakımından gerektiğinde fazla gelir elde etmek gayreti içinde...

bulunmalarına mani olunamamıştır (Ostrogorsky 1981: 306).

> Bütün bunlar[ın] imtiyazlı arazi sahiplerinin, *pronoia* sahiplerinin ve mültezimlerin devletin idare cihazını örnek alarak kurulmuş ve bunların yanında varlıklarını sürdüren özel idarî cihazlar besledikleri anlamına...

geldiğine Ostrogorsky (1981: 306) pek yerinde olarak işaret eder. Burada da Osmanlı *iltizam* sistemiyle büyük bir benzerlik

görülmektedir.

3. Kilise ve Manastır Mülkleri

Constantinus'un temeline ilk taşı koyduğu Devlet-Kilise ittifakı her iki tarafa da büyük kazançlar sağlamış. Roma-Bizans imparatorları iktidarlarının ideolojik meşruiyetini temin hususunda Kiliseden manevî güç ve destek alırken Kilise de Devletten hem zengin maddî araçlar elde etmiş hem de misyonerlik faaliyetleri gibi ortodoks resmî görüşe uymayan "sapkın" hareketleri kovuşturmak gibi hususlarda Devletten destek görmüştür (Ostrogorsky 1981: 44).

Iustinianus devri bu ilişkide merkezî-dünyevî iktidarın galebe çaldığı bir devir olmuş; o kadar ki imparator,

> inanç ve dinî adetler sorunlarında bile kesin karar hakkını muhafaza [ve] kilise toplantılarını idare... [ediyor], teolojik makaleler ve kilise ilâhileri kaleme alıyordu (Ostrogorsky 1981: 71).

Ne var ki 7. yüzyıla gelindiğinde her tabakaya mensup dindar Bizanslıların toprak bağışlarıyla durmadan beslenmekte olan Kilise ve manastırların toprak mülkiyeti sürekli bir artış halindeydi (Ostrogorsky 1981: 128). Öyle ki bu yüzyıldan sonra Bizans'ta başlıca üç büyük mülkiyet sahibi kesimle karşılaşılır: Kıraliyet mülkü, toprak sahibi soyluların mülkü ve Kilise ve manastır mülkü (Ostrogorsky 1981: 228). Nitekim zenginliği çoğalan, gücü artan manastırlar sahip oldukları *immunitas*'ların da etkisiyle hâkim sınıflar arasındaki iktidar mücadelesinde, Iauria hanedanı imparatorlarının hışmını üzerlerine çekecek kadar güçlenmişlerdi. Buna bağlı olarak 8. yüzyıl başında Kilise ve manastırların hem maddî hem de manevî nüfuzlarının alâmeti olan *ikona*'ların kırılması kampanyası *(ikonaklazm)* ile tezahür eden merkezî devlet-Kilise çatışması baş göstermişti (Diehl 1957: 167, 70). Kilise ve manastır mülkünün muazzam şekilde genişlemesi ve artan kudreti için 11. yüzyılın sonuna ait Antakya Patriği Ionnes'in tanıklığı fikir vericidir. Manastır mülklerinin dokunulmazlığının şiddetli savunucusu olan Patrik *ikonaklazm* hareketinden hemen önce Bizans Devleti halkını şu ayrıma tabi tutar: "Keşişler ve laikler" (Ostrogorsky 1981: 129).

Bizans'ta Kilise-Devlet ilişkisiyle ilgili olarak sıklıkla kullanılan Bizans imparatorlarının *caesaropapismus*'luk deyiminin Ortaçağ Bizansı'ndaki Devlet-Kilise ilişkisini anlatmaktan uzak; ilk yüzyılların yarı Romalı imparatorluğu ile Ortaçağ Bizans Devleti'nin Kilise-Devlet ilişkisindeki temelli değişmeyi görememenin bir eseri olduğuna dair Ostrogorsky (1981: 230)'nin uyarısı dikkat çekicidir.

Kilise ve manastır mülkünün dikkat çekici büyüklüğü 11. yüzyıl sonlarında I. Aleksios devrinde manastır ve manastır emlâkinin, giderek yaygınlaşan bir uygulamayla imparatorun uygun bulduğu dünyevî zevata *charisticarium* adıyla tevcihinden de bellidir (Ostrogorsky 1981: 344). Bizzat imparatorca *beneficium* olarak tevcih edilen *charisticarium*'lar *pronoia*'nın aksine kamusal nitelikli işlevleri haiz olmayıp devletin kendisine hizmet edenlere ucuza mal ettiği bir ödüllendirme aracı idiler. Belki bu yolla imparatorlar ölçüsüz derecede büyümüş olan manastır emlâkini sınırlandırmak istemiş de olabilirlerdi (Ostrogorsky 1981: 345).

Sonuç ve Değerlendirme

Ernst Barker (1982: 20) Bizans sahne-i siyâsetindeki toplumsal-siyasal gerilimlere kaynaklık eden, toprağa inatla yapışan özgür köylülük ile egemenlik alanlarını genişletmeye çalışan toprak sahibi aristokrasi arasındaki mücadeleden söz ettiği bir yerde, söz konusu aristokrasi malikânelerinin "hemen hemen birer fief" niteliğinde olduğundan bahisle "bir Bizans feodalitesi düzeninin tohumları, hatta tohumlarından fazlası da vardı" diyerek Batı Avrupa feodalitesiyle Bizans arasında feodal "yapı" ya da "düzen"in varlığını sorgulamak bakımından şu üçlü kategoriyi haiz modeli kullanır (Barker 1982: 73):

Gerçekten de Batı Avrupa'da *süzeren*'in *vassal*'ına, karşılığında belirli yükümlülükler yükleyerek dirlik olarak *fief* tevcih etmesi demek olan *beneficium* kurumunun Bizans'taki karşılığını teşkil eden ve 11. yüzyıldan itibaren yaygın bir şekilde görülen yarı askerî dirlikler olan *pronoia* tevcihi bu feodal tarzın bariz göstergesidir (Bloch 1983: 205-12; Ostrogorsky 1981: 306, 343-4; Hussey 1961: 50, 59). Yine aynı yüzyıldan itibaren, münhasıran manastır mülklerinin, imparatora ve saraya yakın laik yöneticilere, kamu hukukuna müteallik hiçbir işlevi olmayan muafiyetlerle donatılmış *charisticarium*, Grekçe söyleyişiyle *kharistikarion*, tevcihleri de bir tür *beneficium* sayılabilir (Ostrogorsky 1981: 344; Barker 1982: 73). 11. yüzyıldan başlayarak bizzat imparatorca ve münhasıran manastır emlâkinden yapılan bu tevcihler muhtemelen ekonomik ve siyasal gücü artan Kilise kurumuna karşı I. Aleksios'un bilinçli bir tercihi olacaktı (Hussey 1961: 58; Ostrogorsky 1981: 345). Ancak gerçekte *kharistikarion* şeklinde yapılan tevcihler önceki yüzyıllarda da görülen bir uygulama olup bu sefer farklı olarak Kilise yüksek makamları tarafından değil de bizzat imparatorca laik yöneticilere yapılmakta idi (Ostrogorsky 1981: 344).

Batı Avrupa feodalitesinde yer yer ritüelleştirilen, bütün ayrıntıları hukukî statülerine kavuşturulan *süzeren-vassal* ilişkilerinin Bizans'taki karşılığını ise *prostasia* adıyla anılan kurumda bulmak mümkün (Bloch 1983: 275-88; Barker 1982: 73).

Avrupa feodalitesinde çok vurgulanan bir özellik olarak, *süzeren-vassal* metbuiyetinde en büyük süzeren kıral ya da imparator karşısında vassal efendilerin çok erken tarihlerden itibaren kazandıkları ve giderek ayrıcalıklara dönüşen kimi yasal muafiyetleri anlatan *immunitas*'a karşılık *ekskusseia* veya *eksusia*'yı göstermek de mümkün. Büyük toprak sahiplerinin çok erken devirlerden itibaren sürekli olarak edindikleri imtiyazlar esasen vergi muafiyetlerinden ibaret idi. Büyük toprak sahiplerinin merkezî iktidarı temsil eden yönetici sınıf karşısında açıkça üstün geldiği 11. yüzyıldan başlayarak bu ayrıcalıklar feodal efendilerin arzularına göre bol keseden bahşedilir olmuş, dünyevî ve dinî büyük arazi sahiplerinden kimi nüfuz ve kudret sahibi olanlar ise bütün vergilerden muaf tutularak tam bir *immunitas*'tan yararlanmışlardır (Ostrogorsky 1981: 305). Bunun sonucunda yarı özgür köylülerin vergi ve diğer ödemeleri artık devlet hazinesi yerine büyük toprak sahiplerine akmıştır. Dahası bu *malî immunitas* yanında zamanla *kazaî immunitas*

	Batı Avrupa Feodalitesi	Bizans Feodalitesi
Dirlik Tevcihi	*Beneficium*	*Kharistikarion; pronoia* χαριστικαριον; προνοια
Efendi ile Adamı Arasındaki kişisel Metbuiyet İlişkisi	*Vassalitas*	*Prostasia* Προστασια
Kanunî Muafiyet	*Immunitas*	*Ekskusseia/Eksusia* Εξκυσσεια/Εξυσια

da ortaya çıkmış; bu cümleden olmak üzere büyük toprak sahipleri kendilerine tâbi yarı özgür köylüleri bizzat yargılar olmuşlardır. O kadar ki

> Tam malî ve kazaî *immunitas*'tan faydalanan büyük arazi, merkezî iktidarın idarî ağından sıyrılmıştır ve imparatorluk memurlarının böyle bir araziye girmek bile yasaklanmıştır (Ostrogorsky 1981: 305).

Ne var ki bütün bu "mütekabiliyet"e karşın Barker'ın pek yerinde uyardığı gibi

> ... karşılık olmak özdeş olmak demek değildir: Yunan deyimlerinin ve kurumlarının kendi özgül kimlikleri vardı ve "feodal düzen" Batı'da eğer akışkan bir şeyse, Doğu'da (varolduğu ölçüde) daha da akışkan bir şeydi (Barker 1982: 73-4).

Bütün bu çalışma boyunca "Batı Avrupa feodalitesi" ve "Bizans feodalitesi"nin betimsel bir dökümünü yaparken, bugüne dek genellikle yapıldığı gibi, birincisine ait özellikleri ikincisinde aramak, Barker'ın (1982) yaptığı gibi aranılan "mütekabil"ler bulunduğu ölçüde de "Batı Avrupalı" olmayan örnekte, bizim örneğimizde Bizans'ta, "feodalite"den söz etmek durumunda kaldığımızı belirtmeliyiz.

Daha önemlisi "feodal üretim ilişkileri"nin *tam* olarak *görülmediği* Batı Avrupalı olmayan bir örnek olan Bizans'a bakmak, ortaya koyduğu sorular bakımından, çok önemli olsa gerek.

Zira böylesi bir karşılaştırma yapabilmek için bir üretim tarzı olarak feodalite'nin "Ne" olduğuna ve bu soruya verilen cevabın ışığında Geç Roma ve Bizans dünyasının özgül geçmişleriyle ilgili somut yaşanmışlıkların hangileri olduğuna bakılmalıdır (Haldon 1989: 9).

Bütün bunlardan olmak üzere Berktay (1989: 329-32)'ın pek yerinde belirttiği

gibi her şeyden önce *üretim tarzı* kavramını gözden kaçırmayan genel bir feodalite kategorisinin kurularak *feodal üretim tarzı*'nın belirtilmesi, bu belirlemeden sonra muhtelif Ortaçağ toplumlarının benzerlik ya da benzemezliklerinin üretim tarzı düzeyinde neye karşılık geldiğinin belirlenmesi, bu üretim tarzını ötekinden ayırdeden belirleyici bir özellik olan *üretim ilişkisi*'ne bakılarak bu üretim ilişkilerinin 1) "artı emeğin veya artı ürünün dolaysız üreticilerden çekilip alınarak başka (üretici olmayan) sınıf ve zümrelere aktarılış biçimlerine göre", 2) "emekçilerin belli başlı üretim araçlarıyla birleştirilme biçimlerine göre", 3) "(bütün bunların bir özeti olarak) o üretim ilişkisi içinde karşı karşıya gelen sınıfların niteliğine ya da sözkonusu toplumun temel sınıf yapısına göre..." (Berktay 1989: 331) belirlenmesi gerekir.

İmdi bu kıstaslarla bakıldığında...

I. ...*feodal üretim ilişkisi*, insanlığın emrindeki teknolojinin evriminde Neolitik çağda ortaya çıkmış bulunan bu tanımlanabilir nitel kademenin, yani organik enerjiyle ve basit el araçlarıyla yapılan tarla tarımının, istikrarlı sosyal örgütlenmesini ifade etmektedir (Berktay 1989: 332).

II. İşte bu zaman dilimini dolduran genel kategoride *"iki temel sınıf: topraklı aristokrasi ve köylüler"* karşı karşıya gelir ki burada başlıca üretim aracı olan toprağın sınıf tekeli kıral ya da imparatorlukla birlikte, aristokrasinindir. Ancak toprak üzerindeki *bireysel mülkiyet*'in alabileceği somut hukukî biçimler mülkiyet ve bölüşüm ilişkilerinin gerçek içeriği olup esasen bu bâkım sınıflar arasındaki mücadele içinde belirlenen tâli bir husustur.

Bu cümleden olmak üzere Batı Avrupa Ortaçağı'nda senyörlerin merkezî devlet karşısında elde edebildikleri özerkliğin derecesi daha erken ve hızla büyüyerek kırallıkların toprak üzerindeki "üstün mülkiyet"leri birara neredeyse kâğıt üzerinde mevcut hale gelmiş; buna karşılık Bizans'ta bu süreç ancak 10. yüzyıldan sonra benzer hız ve yoğunlukta görülebilmiştir, *immunitas ve beneficium* kategorilerinde olduğu gibi.

III. Bir diğer kıstas ise...

... tipik bir köylü ailesinin, yararlandığı belli bir toprak parçasından ve kendi küçük üretim araçları ile işletme sermayesinden oluşan bireysel... küçük ekonomi...

nin varlığıdır (Berktay 1989: 339).

İlke olarak köylünün ürettiği ürününe sahip olduğu bu *küçük ekonominin varlığı*na hem Batı Avrupa'da hem de Bizans'ta bütün Ortaçağ boyunca rastlıyoruz.

IV. Bağımlı köylüler sınıfından topraklı aristokrasiye *artık-ürün* aktarımının değişik biçimleri olarak nitelendirilebilecek olan ve asla *üretim ilişkisi* farklılığı olarak nitelendirilmemesi gereken 1) *emek-rant*, 2) *ürün-rant*, 3) *para-rant* alt biçimlerinin ayırdedilmesidir.

Bu kıstasla bakıldığında, Batı Avrupa feodalitesinde, bir genelleme ile ifade edilecek olursa, erken devirlerde emek-rant, orta Ortaçağ'da ürün-rant ve yüksek Ortaçağ'da ise para-rant ile karşılaşırız (Berktay 1989: 343). Bizans'ta ise erken devirde silinen emek-rant'ın yanında daha ziyade ürün-rant ve para-rant biçimlerine rastlamaktayız (Haldon 1989: 9-10).

Sonuç olarak,

Batı Avrupa feodalizminin 'somut şekillenişi, feodalizme geçiş süreçlerin n iki üç tipi arasında kalan melez bir patikayı oluşturur (Berktay 1989: 375).

Zira burada Batı Roma'nın yıkılan köleci uygarlığının yıkıntıları üzerinde yükselen barbar Germen kavimlerinin istilâları söz konusudur. Yani söz konusu olan pürüzsüz saf bir kölecilik-feodalite geçişi olmayıp bir Roma-Germen sentezidir.

Bizans örneği ise, Batı Roma'nın mahvına müncer olan Germen akınlarını büyük ölçüde atlatmış[7], bu istilâ dalgalarından en büyük ve önemlisi olan Slav istilasını da Balkanlardaki başarılı iskân siyasetiyle imparatorluğun tarımsal ve idarî yapısına entegre edebilmiş; aynı din ve mezhebin imparatorluk düzeyinde büyük ölçüde yayılmasının da verdiği homojenlik ve Doğu Akdeniz ticaretinin canlılığını koruması sayesinde bölge çapındaki meta ekonomisinin sürekliliğini koruması gibi etkenlerle ücretli bürokrasiler ve ordular teşkil edebilmiş, dolayısıyla fief dağıtımını ve bu fief sahiplerinin yerel güç odakları haline gelmelerini engelleyebilecek malî, siyasî, ideolojik olanakları haiz bir merkezî iktidarın varolduğu, fakat her halükârda merkez ile taşra, fief dağıtan ile fief alan arasındaki feodal üretim tarzına dayalı bir toplumun içsel özelliği olan çelişmeyi de haiz bir patika sayılmalıdır.

O yüzden merkezî iktidarlar üzerine yapılan vurgulara fazlaca itibar etmemek gerekir. Bütün Ortaçağ boyunca en üst egemenlik odağı olarak görülen merkez ile bu merkezin denetiminden mümkün olduğunca kaçmaya çalışan yerel güçler arasındaki iktidar paylaşımı mücadelesi sürmüş ve bu çelişkinin hallinde merkezî iktidar odakları çoğunlukla ödün vermeksuretiyle durumlarını koruyabilmişlerdir. Zira neolitik devrimle başlayan tarım çağlarının üretim ve askerlik teknolojisi, ulaşım ve haberleşme olanakları bunu dayatmaktadır (Bkz. Tekeli, *t.y.*; Kıray 1969). Gücün merkezde toplanmasının önünü kesen bu iktisadî ve toplumsal düzenin yine merkez tarafından düzenlenen ve merkezin çıkarlarının ve giderek varolan düzenin somut hukuku bu çatışmanın diyalektiği tarafından biçimlendirilmiştir. Dolayısıyla merkezin sınıfsal çıkarları doğrultusunda dikte olunan ve belirgin bir idealleştirmeyi yansıtan türden belgelere dayalı bir tarih yazımı ve buna yaslanan teorileştirme gerçek durumun hayli uzağına düşecektir (Bu konuda Bkz. Berktay 1992). Bu çerçevede Batı yazınında ve Türk tarih yazıcılığında Ortaçağ'da Doğu'ya has bir form olarak sunulan ve kimi yerde kapitalizme geçiş sorunsalı bakımından esas sorun olarak tesbit edilen Doğu'nun despotik-merkezî devlet tipi açıklaması hem dikkati üretim koşullarından uzaklaştırmakta hem de son derecede Avrupamerkezci ve ideolojik bir çözümleme olmaktadır. Böyle bir tipin sürekliliğinin, kapitalizmin bir dünya sistemi olarak zuhuruna kadar, pratikte yaşama olanağı yoktur.

Bir siyasal üst yapı olarak mutlakiyetçi devlet, geç Ortaçağ'ın sonlarında maddî gelişmelerin bir ürünü olup ne kapitalizme ne de feodaliteye özgü bir formdur; birçok araştırmacının üzerinde birleştiği gibi (Bkz. Anderson 1974) bir *geçiş* tarzıdır. Thomas Hobbes'un *Leviathan*'da tasvir ettiği devleti, Ortaçağ boyunca sadece Batı'da değil Doğu coğrafyasında da bulamıyoruz. Bunun en güzel örneği,

burada ele alınan Bizans'tır.

Notlar

1 *Feudum* veya *feodum*, doğrudan doğruya Germence *fehu* kelimesinden türeyen kelimelerdendir. Gotça *faihu*'dan (mal, mülk)→ Eski Almanca *fihu*→> Orta Latince *feum* (bunun içine "allodium" örneğine uygun olarak 'd' harfi giriyor)→ *feudum*, *feodum* (*fevum* biçiminde yaygındır). "-öd" eki mülkü ifade ediyor. Modern Almancadaki *Kleinod* (değerli parça, takı) kelimesi bunun yaşayan bir örneğidir.

2 Almancada *lehen*/*lehnswesen* kavramlarının yerleşmiş olması, konunun mahiyetinden kaynaklanmaktadır. *Lehen*'in (=*lehie*) lügat anlamı "ödünç mal"dır. Buradan da tek başına "fief" karşılığı, dirliğin kendisini anlatan bir kavrama dönüşmüştür. Feodalite karşılığı olarak, dirlik üzerine kurulmuş sistemi anlatmak üzere ise *lehnswesen* yerleşmiştir.

3 Feodalitenin Avrupa'ya özgülüğü yahut Avrupa dışındaki varoluş biçimi tartışılırken gönderme yapılan ve o oranda da eleştirilen nokta *serflik* meselesidir. Bazı araştırmacılar (Hindistan için Bkz. Mukhia 1981: 284-93, Habib 1985: 44-45), artığın çekilişi biçiminden çok köylülüğün durumuna bakarak (serf ya da "hür" oluşuna bakarak) feodalitenin Doğu'daki varlığına kuşkuyla bakmaktadır. Bu bakış açısının sorunu tartışmak bakımından yetersiz oluşu ya da merkezî bir yerde durmayışı vurgulanmaktadır (Bkz. Stein 1985). "Serfçi" yaklaşımı eleştirirken Sharma (1985: 37-38) ve Brenner (1982) Avrupa için dahi, serfliğin merkezî yerinin tartışmalı olduğunu, üretim tarzı tartışmaları açısından artığın eşitsiz dağılımına bakmak gerektiğini belirtmektedir.

4 *Bailiff* terimi, Latince *bailus* (=taşıyıcı) kelimesinden gelir. Ancak Ortaçağda bu kelime *bajilus* olur ve "taşıyıcı" anlamından koparak Bizans sarayında "lala", Sicilya'da ise "kraliyet memuru" anlamlarına dönüşür. Eski Fransızcada *bail* (ya da *garde*) (=iltizam ilişkisi) ve *baillistre* (veya *gardien*) (=mültezim), *bailler* (=devretmek, kiralamak) ve *bailli* (bir anlamı "sulh hâkimi"dir) kelimeleri aynı köktendir.

5 Bu yargı, ulus-devletlerin ortaya çıkışındaki ve sonrasında onların *impetus*'u, yönlendiricisi rolündeki gücün burjuvazi olduğunu görmeden eksik kalacaktır.

6 Köy Cemaatlerinin kurumsal kökeninin "Slav" mı yoksa "Bizanslı" mı olduğu tartışması için Bkz. Ostrogorsky 1981: 126-27.

7 Batı Roma dünyasını yerle bir eden Germen akınları Bizans'ı teğet geçmiştir. Bu, Bizans ile Batı Avrupa feodalitesi ayrımını karakterize eden en önemli faktörlerden biridir. Zira Batı feodalitesine karakteristik damgayı Germenler vurmuştur. Bu ayrışmayı belirleyen siyasal kültür farklarını göz ardı etmemek, bugünkü Doğu-Batı ayrımlaşmasını anlamak bakımından da son derecede yararlı olacaktır. Klasik Roma her iki âlemin temelinde yatıyordu; fakat, bu iki âlemin teşekkülünde, Batı bakımından, Germen telakkilerinin hatırı sayılır izleri bulunmaktadır.

Kaynaklar

ADAMS (1949), "Feudalism". *Encylopaedia Brittannica*. C.9, pp. 204-7.

ANDERSON, Perry (1974), *Lineages of the Absolutist State*. London: NLB.

BARKER, Ernest (1982), *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşüncesi* (çev. Mete Tunçay), Ankara: Dost Yayınları.

BERKTAY, Halil (1983), "Pirenne Üzerine Notlar", *Yapıt*, S.1.

—, (1987), "The Feudalism Debate: The Turkish End -is Tax vs. Rent Necessarily the Product and Sign of a Modal Difference?" *The Journal of Peasant Studies*, 14/3. pp. 291-333.

—, (1989), *Kabileden Feodalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

—, (1992), "The Search for the Peasant in Western and Turkish History/Historiography". *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History* (eds. H. Berktay, S. Faroqhi). London: Frank Cass. pp. 109-84.

BLOCH, Marc (1937), "Feudalism". *Encyclopaedia of the Social Sciences*, Vol. 5. pp. 291-333.

—, (1983) *Feodal Toplum* (çev. M. Ali Kılıçbay). Ankara: Savaş yayınları.

BRAIDWOOD, R. J. (1975), *Prehistoric Man*. Greenview: Scott, Foresman.

BRENNER, Robert (1982), "The Agrarian Roots of European Capitalism". *Part and Present*, 97. pp. 16-113.

CAZEL, Fred A. (1974), "Feudalism"*Encyclopedia Americana*, Vol. XI. pp. 138-43.

CHILDE, Gordon (1983), *Kendini Yaratan İnsan* (çev. F. Oflazoğlu). İstanbul: Varlık Yayınları.

CIPOLLA, Carlo M. (1980), *Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus* (çev. M. Sezgin). İstanbul: Tur Yayınları.

CLASTRES, Pierre (1992), *Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu. Siyasal Antropoloji Yazıları* (çev. Alev Türker, Mehmet Sert). İstanbul: Ayrıntı.

ÇAMBEL, H.-R.J. BRAIDWOOD (1980), "İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarih-Öncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış". *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları* (der. H. Çambel, R.J. Braidwood). İstanbul Üniversitesi Yayınları.

DIEHL, Ch. (1957), *Byzantium: Greatness and Decline* (çev. Naomi Walford). New Jersey: Rutgers Univ. Press.

DÖLGER, F (?) "Der Feudalismus in Byzans". *Vortraege und Forschungen*'den ayrı basım, Band 5. Lindau-Konstanz.

EBERHARD, W. (1957), *Uzak Doğu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayını.

GIDDENS, Anthony (1985), *The Nation-State and Violence. Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Cambridge: Polity Press.

HABIB, Irfan (1985), "Classifying Pre-Colonial India". in *Feudalism and Non-European Societies* (eds. T.J. Byres, H. Mukhia). London: Frank Cass. pp. 44-53.

HALDON, J. (1989) "The Feudalism Debate Once More: The Case of Byzantium". *The Journal of Peasant Studies*, 17/1. pp. 5-40.

HARFIELD, C.G. (1988), "Control of Resources in the Medieval Period". *State and Society* (eds. J. Gledhill, B., Bender, M. T. Larsen). London: Unwin Hyman. pp. 137-48.

HEATON, Herbert (1985), *Avrupa İktisat Tarihi, C.I* (çev. M. Ali Kılıçbay, O. Aydoğmuş).

HUBERMAN, Leo (1982), *Feodalizmden Yirminci Yüzyıla* (çev. Murat Belge). İstanbul: Metis Yayınları.

HUSSEY, J. M. (1961) *The Byzantine World*. New York: Harper Torchbooks.

KILIÇBAY, M. Ali (1984) "Önsöz". *Hz. Muhammet ve Charlemagne*. H. Pirenne. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.

KIRAY, Mübeccel (1969), *Toplum Yapısındaki Değişmelerin Tarihsel Perspektifi*. Ankara: Mimarlar Odası, Mimarlık Seminerı Bülteni.

LEVÇENKO, M. U. (1979), *Bizans* (çev. E. Berktay). İstanbul: Milliyet Yayınları.

MACHIAVELLI, Niccolò (1952/1913 *The Prince* (çev. Luigi Ricci). New York: New American Library, Mentor.

MARX, Karl (1979), *Grundrisse* (çev. Sevan Pişmyan). İstanbul: Birikim Yayınları.

MUKHIA, Harbans (1981), "Was There Feudalism in Indian History?". *Journal of Peasant Studies*, 8/3 (April). pp. 273-310.

PARKER, Geoffrey (1988) *The Military Revolution*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

OSTROGORSKY, Georg (1966), "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages". *The Cambridge Economic History of Europe, C.I* (ed. M.M. Postan). 2nd ed. Cambridge: Cambridge Univ. Press. pp. 205-34.

—, (1981), *Bizans Devleti Tarihi* (çev. F. Işıltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÖZLEM, Doğan (1988), *Tarih Felsefesi*. İzmir: Ege Üniv. Yayını.

PIRENNE, Henry (1983), *Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (çev. Uygur Kocabaşoğlu). İstanbul: Alan Yayıncılık.

—, (1984), *Hz. Muhammet ve Charlemagne* (çev. M. Ali Kılıçbay). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.

PRAMER, Jh., S.M. EISENSTADT (1968) "Feudalism". *International Encyclopaedia of Social Sciences* (ed. D.L. Sills). C. 5. pp. 393-402. Macmillan, The Free Press.

SHARMA, R.S. (1985), "How Feudal was Indian Feudalism". in *Feudalism and Non-European Societies* (eds. T.J. Byres, H. Mukhia). London: Frank Cass. pp. 19-43.

STEIN, Burton (1985), "Politics, Peasants and the Deconstruction of Feudalism in Medieval India". *Feudalism and Non-European Societies* (eds. T.J. Byres, H. Mukhia). London: Frank Cass. pp. 54-86.

ŞENEL, Alaeddin (1986), *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Ankara: Teori Yayınları.

TEKELİ, İlhan (?), "Osmanlı İmparatorluğunda Şehrin Kurumsallaşmış Dış İlişkilerinin Yerleşme Teorileriyle Açıklanması". Ankara: Çoğaltılmış Makale.

VASILIEV, A. A. (1943), *Bizans İmparatorluğu Tarihi I* (çev. A. Müfit Mansel). İstanbul: İstanbul Üniv, Ana İlim Kitapları Tercüme Serisi.

WALDRON, Arthur (1988), "The Great Wall Myth: Its Origins and Role in Modern China". *The Yale Journal of Criticism*. 2/1 (Fall '88). pp. 67-104.

WEBER, Max (1958), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (çev. Talcott Parsons). New York: C. Scribner's Sons.

—, (1988), *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations* (çev. R. I. Frank). London: Verso.

WICKHAM, Chris (1985), "The Uniqueness of the East". *Feudalism and Non-European Societies* (eds. T.J. Byres, H. Mukhia). London: Frank Cass. pp. 166-96.

WITTFOGEL, A. Karl (1957), *Oriental Despotism*. New Haven: Yale Univ. Press.

Kemal Tahir'in AÜT-Feodal Üretim Tarzı Üzerine Okumaları

Metin Berge

Kemal Tahir, bir roman yazarı olarak psikolojik olandan çok tarihsel olanla ilgilenmiş edebiyatçılardandır.[1] O kadar ki onun romancılığının bu özelliği, roman kişilerinin insan yanlarının silindiğinden bahisle, eleştiri konusu bile edilmiştir.[2] Romanlarının pek çoğu Türk toplumunun tarihselliği üzerine açıklama girişimleri ile doludur. Ona göre roman malzemesi olmak üzere somut gerçekliğin tarihselliğinin saptanması son derece önemlidir; bu da çok yönlü bir bilimsel okuma ile gerçekleştirilebilir.[3]

Nitekim Kemal Tahir, 1967 yılında yayınladığı *Yorgun Savaşçı* ve özellikle *Devlet Ana* adlı romanlarıyla, bu yıllarda sürmekte olan toplum tipi tartışmalarına katılarak, *Yorgun Savaşçı*'da "Gavur Doktor"un ağzından Osmanlının nasıl feodal olamayacağını; *Devlet Ana*'da ise henüz kurulan Osmanlı devletinin ne denli "kerim devlet" olduğunu anlatmıştır.[4] Romanları dışında da belirttiği görüşlerle, Osmanlı toplumunu bir ara Asya Üretim Tarzı modeli ile açıklayan eğilime yakın ve yatkın duran daha sonra, sonradan M.Ali Kılıçbay'ın teorik modelini kurmayı denediği, Osmanlı Üretim Tarzı denilebilecek "orijinal" bir kavramlaştırmaya sahip görünen Kemal Tahir'in, bu yöndeki okumalarını ortaya çıkarmak, romanlarına yönelik edebi eleştirilerden ziyade üretim tarzı tartışmalarıyla ilgili önemli bir ko nuya ışık tutabilir. Daha açık bir deyişle, 1960'lı yıllarda dünyada yeniden canlanan Avrupa dışı toplumların üretim

---

1 Selahattin Hilav, "Kemal Tahir Üzerine", *Edebiyat Yazıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1993, s.97

2 Yalçın Küçük, *Bilim ve Edebiyat*, İstanbul: Tekin Yay.,1958, s.226

3 Hilmi Yavuz, *Roman Kavramı ve Türk Romanı*, İstanbul: Bilgi Yay., 1977, s.59

4 Kemal Tahir, *Yorgun Savaşçı*, İstanbul, 1967, s.141-144; *Devlet Ana*, İstanbul: Bilgi Yay., 1967

tarzı/toplum tipi kavramlaştırmalarıyla ilgili tartışmalar boyunca, bu kavramın kaynağı olan Marx ile ilgili olarak yapılan .başlıca eleştiri, Marx'ın, bu kavramı telaffuz ettiği günlerdeki Avrupa dışı toplumların bilgisinin son derece kıt ve yüzeysel olduğu; hatta bilinen kimi bilgilerin sonradan yanlışlanan bir dizi antropolojik bilgi stoğu ile formüle edildiği yönündeydi. Türkiye'de sürdürülen tartışmalar boyunca AÜT ile ilgili dile getirilen genel nitelikli bu kavramsal eleştirinin yanısıra özelde Osmanlı toplumunun AÜT ile açıklanmasına elverecek iktisat ve toplumsal tarih bilgisine yeterince sahip olunmadığı da ima hatta ifade edilmiştir.[5]

Bu noktada Kemal Tahir'in okumalarını ortaya çıkarmak, başka bir deyişle Osmanlı toplumu ile ilgili görüşlerinin hangi bilgi stoğu ile oluştuğunu ortaya koymak yukarıdaki eleştiriler için sınayıcı da olabilir.

Bu amaçla, Bağlam yayınlarından 1989'dan itibaren yayınlanmaya başlanan ondört ciltlik Kemal Tahir'e ait notların, özellikle söz konusu tartışmayla doğrudan ilgili görünen 8.,10.,11.,13. ve 14. ciltleri tarandı. Kemal Tahir'in 1931-1973 yılları arasındaki not defterlerinden derlenen bu kitaplarda, yazarın okuduğu incelediği ya da okumak üzere aranacak kitapların çoğu eksik künyeleri ile yer almaktadır. Adı geçen kitapların künyeleri olabildiğince tamamlanmaya çalışıldı. Ancak kimi zaman bir kitap adından mı yoksa bir konu başlığından mı söz edildiğinin açık olmadığı yerlerle karşılaşıldı. Sonuçta ortaya çıkan Bibliyografya'nın aşağıdaki tasnifi Yazar'ına ait olmayıp onun okumalarını daha iyi görebilmek ve gösterebilmek endişesiyle yapılmıştır.

I. ÇAĞDAŞ OSMANLI - BİZANS KAYNAKLARI

[Ahmed Cevdet Paşa], *Tarih-i Cevdet*, 12 cilt, 2.tab'ı, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1309.

_____, *Tezâkir*, 4 cilt, yay. Cavit Baysun, Ankara: TTK yayını, 1953-1967.

Ali Fuad [Türkgeldi], *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiye*, İstanbul, 1928.

Ali Süavi, *Ali Paşa'nın Siyaseti*, İstanbul: Matbaa-i Artin Asaduryar 1325.

Düsturnâme-i Enverî, haz. M. H. Yinanç, İstanbul, 1928-29.

Eflaki, *Ariflerin Menkabeleri*, yay. Tahsin Yazıcı, 2 cilt, Ankara: TTK yayını, 1959.

Hayreddin, *Vesaik-i Tarihiye-i Siyasiye Tetebbuatı*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1326.

"İbn-i Batuta Seyahatnamesi", çev. Şerif Paşa, *Türkiye Mecmuası*, I/1 (1333).

[Koçi Beğ], *Koçi Beğ Risalesi*, haz. Ali Kemali Aksüt, İstanbul, 1939.

Lugal, Necati (haz.), *Karahanlılar:* İstanbul: Türkiye Basımevi, 1950.

[Ahmed Lütfi Efendi], *Lütfi Tarihi*, 8 cild, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1290-1328.

Mahmut Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1326-27.

Mehmed Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul, 1293.

Memduh Paşa, *İsvat-ı Südur*, [?] Herhalde *Bedâyi-i Âsâr*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1330.

"Mikhael Attalciates", Fransızca çev. H. Gregoire, *Byzantion*, 28 (1958).

[Mustafa Naima], *Naima Tarihi*, der. Ali

[5] Halil Berktay, "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Devri Türkiye Ansiklopedisi*, c.9, İletişim Yay., s.2473

Canip Yöntem. İstanbul: Vakit Matbaası, 1926.

[Müneccimbaşı Ahmed bin Lütfullah]. *Müneccimbaşı Tarihi, Anadolu Selçukluları:* haz. Hasan Fehmi Turgal. İstanbul: Türkiye Basımevi, 1939;

Neşri, *Neşri Tarihi (Kitab-ı Cihannüma)*, haz. Faik Reşit Unat - Mehmet Altay Köymen, Birinci Baskı. İstanbul, 1949.

"Nikephoros Bryennios", Fransızca çev. H. Gregoire, *Byzantion*, 23 (1953).

Ruhi Tarihi, (Halil İnanç Nüshası).

[Tatarcık Abdullah Efendi]. "Tatarcık Abdullah Efendi Layihası", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, yıl 7, (1332)*.

Keykâvus, *Kâbusnâme*, (Mercimek Ahmed çevirisi), haz. O. Şaik Gökyay, İstanbul: Maarif Matbaası, 1944.

II. ASYA-SELÇUKLU-OSMANLI - BİZANS ARAŞTIRMALARI

Afetinan, "Türk-Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış", *2. TTK Kongresi* (İstanbul-1937). İstanbul, 1943.

Ahmet Refik [Altınay], *Anadolu'da Türk Aşiretleri*. İstanbul 1930.

Akçura, Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1940.

Akdağ, Mustafa, *Celali İsyanları 1550-1603*, Ankara: A.U.DTCF yay., 1963.

Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyon, İstanbul: İ.Ü. Ed. Fak. yay., 1954.

Arsal, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947.

Barkan, Ö.L., "İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, II(1942).

_____, "Osmanlı İmparatorluğunda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri", *2. TTK Kongresi* (İstanbul-1937) İstanbul, 1943.

_____, *XV ve XVI'ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları*, Birinci cilt - kanunlar, İstanbul: 1945.

Bibicou, Antoniadis.H. "Byzance et le mode de production asiatique", *La Pensée*, no. 129, Octobre 1966.

_____, "Asya Tipi Üretim Tarzı ve Bizans", *Asya Tipi Üretim* (çev:İ.Keskinoğlu) içinde, İstanbul: And yay., 1970.

Bosch, Clemens, "Tarihte Anadolu", *2. TTK Kongresi*, (İstanbul: 1937), İstanbul, 1943.

Canale, Jean Suret, "Tropikal Asya'da Geleneksel Toplumlar ve Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı", *Asya Tipi Üretim* (çev:İ.Keskinoğlu) içinde, İstanbul: And yay., 1970.

Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi yay., 1955.

Cheasnaux, Jean, Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları", *Asya Tipi Üretim* (çev:İ.Keskinoğlu) içinde, İstanbul: And yay., 1970.

Childe, Gordon *Doğu'nun Prehistoryası* çev. Şevket Aziz Kansu, Ankara, 1946.

Dağlıoğlu, H.T., *XVI. Asırda Bursa*, Bursa: Vilayet Matbaası, 1948.

Demirtaş, Faruk, "Osmanlı Devletinde Anadolu'da Kayıtlar", *Belleten*, 47(1948), s.575-615.

Diehl, Charles, *Les grands problemes de l'Histoire Byzantine*, Paris: Armand Colin kitabevi, 1947.

Divitçioğlu, Sencer, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul: İ.Ü.yay., 1967.

_____, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az Gelişmiş Ülkeler*, İstanbul: Elif yay., 1966.

Engelhardt, A.D., *Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniyenin Tarihi-i Islahatı 1826-1882*, terc. Ali Reşat, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1328.

Giese, F., "Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi", *Türkiyat Mecmuası*, I, s. 151-171.

Grousset, R., *Histoire des Croisades et du royaume Franc de Jerusalem*, 34 c., Paris: 1934.

İnalcık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiyenin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV/60(1951), s.629-690.

_____, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara: TTK yay., 1954

Iorga, *Osmanlı Tarihi*, 5 c., çev. B.Sıtkı Baykal, Ankara: Güney matbaacılık, 1948.

Karamürsel, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara: TTK yay., 1940.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: TTK yay., 1954.

Köprülü, M. F., "Anadolu'da İslamiyet", *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, yıl 2, sayı 5.

_____, *Les Origenes de L'empire Ottoman*, Paris: 1953.

_____, "Osmanlıların Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, S.28, s.49.

_____, "Orta Zaman Türk Hukuk Müesseseleri", *2.TTK Kongresi*, (İstanbul, 1937), İstanbul-1943.

_____, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1(1931), s. 165.

_____, *Türkiye Tarihi*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1923.

_____, "Orta Zaman Türk-İslam Feodalizmi", *Belleten*, V/19(1941), s. 319-334.

Köymen, M.Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 1.bas. Ankara: TTK yay., 1954.

_____, *"Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı"*, DTCF Dergisi, c.5(1947), s.159-173.

Levtchenko, M.V., *Byzance des origines à 1453*, çev. Pierre Mabille, Paris: 1949.

Lichteim, George, "Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı", *Asya Tipi Üretim*, (çev: İ.Keskinoğlu) içinde, İstanbul: And yay., 1970.

Lybyer, A.H., *The Government of the Ottoman Empire in the Time of the Suleiman the Magnificent*, London: 1913.

Moravscik, Gyula, "Türklüğün Tetkiki Bakımından Bizantionolojinin Ehemmiyeti", *2. TTK Kongresi* (İstanbul 1937), İstanbul, 1943.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara: 1963.

Necib Asım, *Osmanlı Tarihi*, 1. c., İstanbul: Tarih-i Osmani Encümeni neşriyatı, 1335.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskan Teşebbüsü*, İstanbul: İ.Ü.Edebiyat Fakültesi yay., 1963.

Ostrogorsky, G., *La vie rurale dans l'Empire Byzantine*, Paris: 1953.

_____, *Pour l'histoire de la féoalité Byzantine*, Bruxelles, 1954.

Öztuna, Yılmaz, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, 12 cilt, İstanbul: Hayat yay., 1963-1967.

Runciman, Steven, *La civilisation Byzantine* (30-1453), çev. E.J. Levy, Paris: Payot, 1952.

Sümer, Faruk, "Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1-4.

Tacan, Necati, *Tanzimat ve Ordu*, İstanbul: Maarif Neşriyatı. 1940.
Texier, Charles, *Küçük Asya*, Mütercim: Ali Fuat, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1339-1340.
Tökin, İ. Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, Ankara: Kadro Mecmuası Neşriyatından, 1934.
Turan,Osman, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", *Belleten*, XCVII, s. 549-74.
_____, *Selçuklu Devri ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara: Üniversite Basımevi, 1965.
_____, "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*, XXXXIX.1946, s. 471-967.
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Ondört ve Onbeşinci Asırda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi", *2.TKK Kongresi*, (İstanbul -1937), İstanbul, 1943.
_____, "Alaattin Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c.1, s.282-285.
_____, "Osmanlı Hükümdarı Çelebi Mehmed Tarafından Verilmiş Bir Temlikname ve Sasa Bey Ailesi", *Belleten*, II/ 11-12, s.389-399.
_____, *Halil Hamit Paşa*, *(Türkiyat Mec muası*, c.V'den ayrı basım). İstanbul: Devlet Basımevi, 1936.
Yakubovskiy, A. Y., *Altınordu ve İnhitatı*, çev. Hasan Eren, İstanbul: Maarif Vekaleti Rus Alimleri Serisi, 1955.
Yaltkaya, Şerafettin, "Eski Türk Ananelerinin Bazı Dini Müesseselere Tesirleri", *2.TTK Kongresi*, (İstanbul-1937) İstanbul, 1943.
Yinanç, M.Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri-Anadolu'nun Fethi*, İstanbul: 1944.
_____, "Ertuğrul Gazi", *İslam Ansiklopedisi*, c.IV, s.328-337.
_____, "Danişmendiler", *İslam Ansiklopedisi*, c.III, s.468-479.
_____, *Karakoyunlular*, 1.bas., Ankara: TTK yay., 1967
Wittek, Paul, *Menteşe Beyliği*, çev. O. Şaik Gökyay, Ankara: 1944
_____, *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*, çev.Fahriye Arık, İstanbul: Şirketi Mürettibiye Basımevi, 1947
_____, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına (1402-1455), (çev. Halil İnalcık), *Belleten*, VII/ 27 (1943), s. 557-589

III - DİĞER EKONOMİK - TOPLUMSAL TARİH ÇALIŞMALARI

Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahebeleri* İstanbul: Matbaa-i Amire - Yeni Matbaa, 1339.
Akçuraoğlu, Yusuf, *Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale*, (16 Eylül 1335-23 Nisan 1340) İstanbul: Yeni Matbaa, 1924.
Akşit, Bahattin, *Türkiye'de Az Gelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi*, Ankara: ODTÜ Öğrenci Birliği yay., 1967.
Anour Abdel-Malik, *L'Egypte, Société Militarie*, Paris: 1962.
Arat, R.Rahmeti, "Türklerde Tarih Zaptı", *2.TTK Kongresi*, (İstanbul-1937) İstanbul: 1943.
Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara: Bilgi yay., 1968.
Babinger, Franz, "Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin", *Dergah Dergisi*, II, 1337, s. 5; 54; 70.
Bayur, Hikmet, *Türk İnkilap Tarihi*, 3 cilt, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.
Belin, M., *Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Bir Tedkik*, çev. M.Ziya, Maarif Vekaleti neşriyatı, 1931.
Berkes, Niyazi, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul: Yön yay., 1965.
_____, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz*, 2.basım, İstanbul: İstanbul Matbaa-

sı,1965.
Beydeba, *Kelile ve Dimne*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Milli Eğitim Yay., 1945.
Canning, Lord Stratford, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, çev. Can Yücel, Ankara: T.İş Bankası yay., 1959.
Childe, Gordon, *La Naissance de la civilisation*. [Belki de *L'Aube de la Civilisation européanne*, 4.Basım, Paris: Payot, 1949].
Destrilhes, M., *Confidence sur la Turquie*, Paris: 1855.
Driault, Eduard, *Şark Meselesi*, mütercimi Nazif, İstanbul: Muhtar Halit Kütüphanesi, 1328.
_____, *Napolyon'un Şa..: Siyaseti, Selim-i salis ve Napolyon*, çev.Köprülü Fuat, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1329.
Eckhart, F., *Macaristan Tarihi*, çev. İ. Kafesoğlu, Ankara: TTK yay., 1949
Meydan Larousse, "Feoalite", [?] Herhalde "Derebeylik", 3.c., s.569-571, G.Laforque: Tayyib Gökbilgin, Halil İbrahim Bulut, Ergül Yıldız.
Grousset, René, *L'Empire de Levant*, Paris: Payot, 1949.
Guilland, Rodolphe, "İslamdan Reforma", *Histoire Universelle*, 2. cilt içinde, Ed.Rene Grousset-Emile G.Leonard, Paris: Gallimard Kitabevi, 1957.
Guizot, M., *Histoire de la civilisation en europe*, Paris: Didier, 1857.
Hartmann, Richard "Umumi Türk Tarihi Çerçevesi İçinde Yeni Türkiye", *2. TTK Kongresi*, (İstanbul-1937), İstanbul 1943.
İbrahim Amir, *Mısırda Tarım Meselesi*, 1958 [?].
İncicyan, P. G., *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. ve notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1956.
Karal, E. Ziya, *Tarih Notları*, İstanbul: Ülkü Basımevi, 1941
Kelile ve Dimne, Beydeba, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Milli Eğitim yay., 1945.
Kıvılcımlı, Hikmet, *Osmanlılık*, [?] Herhalde *Osmanlı Tarihinin Maddesi*, İstanbul: Yelken Matbaası, 1974.
Lacoste, Yves, *Az Gelişmiş Ülkeler*, çev. Yaşar Gürbüz, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1965.
Lambert, E., *La fonction du Droit civil compare*, Paris: 1903.
Machiavelli, N., *Le Prince*, çev. L. Derôme, Paris: 1928.
Mill, J. Stuart, *Principles of Political Economy*, 1848[?].
Nizam'ül-Mülk, *Siyasetname*, (Ebu Ali Hasan), Mütercimi Mehmed Şerif Çavdaroğlu, İstanbul: Sermet Matbaası, 1954.
Özkaya, C. İnayetullah, *Osmanlılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti*, İstanbul: Türkiye yay., 1952.
Ronart, Stephan, *La Turquie d'aujord'hui*, Paris: 1937; *Bugünkü Türkiye*, çev. B.T.Şaman, İstanbul: Devlet Basımevi, 1937.
Rossi, Ettore, "İtalya Kütüphane ve Arşivlerinde Türk Tarihine Dair İtalyanca ve Türkçe Mehazlar" *2. TTK Kongresi*, (İstanbul-1937) İstanbul, 1943.
Sezer, Baykan, *Yunanlılık*, (Lisans Tezi), İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü., 1968.
Sorel Albert, *Mesele-i Şarkiyye*, çev. Yusuf Ziya, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye, 1911.
Sungu, İhsan-Ragıp Ziya Mağda, *Türkiye Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Ziraat Vekalati Neşriyatı, 1938.
Şanda Hüseyin Avni, *Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi*, [?] Belki de *Reaya ve Köylü*, İstanbul: Habora Kitabevi, 1970.

Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, İstanbul: Güven yay. (Tarihsiz).
Taeschner, Franz, *İslam Ortaçağında Fütüvvet Teşkilatı [Das Futuwwa - Rittertum des Islamischen Mittelalters*, Leipzig, (ayrı basım) olabilir].
Tepedelinoğlu, Nizamettin Nazif, *İlân-ı Hürriyet ve II.Abdülhamid Han*, İstanbul: Yeni matbaa, 1960.
Thierry, Augustin, *Histoire de la conquete de L'Angleterre par les Normands*, Paris: Garnier Frères, 1867.
Tongur, Hikmet, *Türkiye'de Genel-Kulluk, Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Ankara: Kanaat Basımevi, 1946.
Toynbee, Arnold, "Dünya Tarihinde Osmanlılığının Durumu", İstanbul'un 500.Fetih Yılı Konferansı: Amerikan Felsefe Derneği. 1953.
_____, "Tarih Üzerine İki Konferans", 20-21 Kasım 1962'de İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Konferans Salonunda verilmiş.
_____, *Le Monde et L'occident*, Paris: Editions Gouthier, 1964.
Truhelko, Ciro, "Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları", *Türk Hukuk İktisat ve Tarih Mecmuası*, I (1943), s. 43.
Tugay, Asaf, *Saray Dedikoduları ve Bazı Maruzat*, İstanbul: Ersa Matbaacılık, 1963.
Ülgener, Sabri, *İktisadî İnhitat Tarihinin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951.
Ünver, Süheyl, "Ortaçağda Türkçe", *2. TTK Kongresi*, (İstanbul-1937) İstanbul, 1943.
Weber, Georges, *Histoire du Moyen Age*. 2 cilt, çev.J.Guillaume, Paris: 1874.
Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 3 cilt, İstanbul: Alaattin Kral Basımevi.
Zeydan, Corci, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, 3 cilt, çev.Zeki Megamız, İstanbul: İkdam Matbaası, 1328-1329.

IV- *MARXİST* OKUMALAR

Aster, Ernst von, *Felsefe Tarihinde Türkler*, İstanbul: 1938.
Astravitianov, K., *Esquisse de L'economique-Formations precapitalistes*, Varşova: 1951.
Banu, Ion, "İlkçağ Doğu Felsefesi Açısından 'Asya Tipi' Sosyal Oluşum, *Asya Tipi Üretim*, çev.İ.Keskinoğlu, İstanbul: And yay., 1970s içinde [Bu yazı daha önce *La Pensée*'nin No:132, Avril 1967 sayısında yayınlandı].
Bedelvar, D. K., "Marxizm ve Eski Hindistan", *India Today*, [?], Bombay, vol.1.No:3, 1961.
Bourgin, Georges-Pierre Rimbert, *Sosyalizm*, çev.Ahmet Argın, İstanbul: Tan Matbaası, 1966.
Cilas, Milovan, "Questions actuelles du Socialisme", (?), No:17, Avril-Mais 1953.
Engels, Friedrich, *Ludwig Feurbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, çev. Nizamettin Burhan, İstanbul: Sosyal yay., 1962.
____, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Ankara: Sol Yay., 1967.
____, *Anti-Dühring*, Paris: 1950.
Godelier, Maurice, *La notion de mod de Production asiatique*, 1963.
____, "Asya Tipi Üretim tarzı ve Marxist Şemalara Göre Toplumların Evrimi", *Asya Tipi Üretim*, (çev. İ.Keskinoğlu) içinde, İstanbul: And yay., 1970
Goldmann, Lucien, *Diyalektik Araştırmalar*, Paris: Gallimard, 1959.
Hilav, Selahattin, "Asya Tipi Üretim Tarzı ve Türkiye Sosyalist Hareketi, *Asya Tipi Üretim*, (çev: İ.Keskinoğlu), İstanbul: Ant yay., 1970.
____, *100 Soruda Felsefe El Kitabı*, İstanbul: Gerçek yay., 1970.

Kıvılcımlı, Hikmet, *Tarih Devrim ve Sosyalizm*, İstanbul: Son Telgraf Matbaası, 1965.

___, *Türkiye'de Kapitalizm*, İstanbul: Mete Matbaası, 1965.

Koçtürk,Osman Nuri, *Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi*, Ankara: Toplum yay., 1966.

Lefebvre, Henri, *Sosyalist Dünya Görüşü*, çev.Erol Aydınlık, İstanbul: Hür yay., 1965.

____, *Marx'ın Sosyolojisi*, çev. S. Hilav, İstanbul: Öncü Kitabevi, 1968.

Lenin,V. İ., *Le Developpement du Capitalisme en Russie*, 1898 (?).

Lüxemburg, Rosa, *Osmanlı Devleti ve Alman Emperyalizmi*, çev. Aziz Ziya Sertel, İstanbul: Sertel Matbaası, 1941.

Marcus, H., *Sovyet Marxizmi*, çev.Seçkin Çağan, İstanbul: May yay., 1968.

Martinet, Giles, *Çağımızda Marxizm*, (?)

Marx, Karl, *Capital*, 3.Kitap, c.VIII, Paris: Editions Sociales, 1950.

____, *Kapital*, çev. M. Selik, c. 1,Kitap 1, Ankara: Sol yay., 1967.

____, "An Essay on Richard the Distribution the Wealth", 1831.

____, Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Hüseyin Boz, İstanbul: Taban yay., 1976.

____, *Seçme Eserler*, c. 1 [?].

____, *Le 18 Brumaire de Louis Bonaparte*, çev: Marcel Olivier, Paris: 1928.

____, *Lui Bonapart'ın Darbesi*, İstanbul: İzlem yay., 1967.

____, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri*, çev. M.Belli, Ankara: Sol yay., 1967.

Melekechvili, G. A., "Eski Doğu Toplumlarında Kölelik, Feodalizm ve Asya Tipi Üretim Tarzı", *Asya Tipi Üretim*, (çev: İ.Keskinoğlu) içinde , İstanbul: And yay., 1970.

Parain, Charles, "Akdeniz Bölgesinde Ön-Tarih Devirleri ve Asya Tipi Üretim tarzı", *Asya Tipi Üretim*, (çev: İ. Keskinoğlu)içinde, İstanbul: And yay., 1970 .

Wittfogel, Karl, *Oriental Despotism: Comparative Study of Total Power*, New Haven: Yale Univ.Press ve Oxford Univ.Pres 1957.

Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi

Süha Ünsal

Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın, kendi deyimiyle, kırk yıl süren tarih araştırmalarının sonuçları, şu ya da bu ölçüde bütün çalışmalarına (ve siyasetine) yansımıştır. Kendisinin kısaca "Tarih Tezi" olarak adlandırdığı bu çalışmaları, bütün çabasına rağmen, uzunca bir süre beklediği ilgiyi oluşturamamıştır. "Beklenebileceği gibi orada ortaya konulan tarih tezi bir zindan kuyusunun duvarına vurulmuş yumruğa benzedi. Yankısız kaldı." [1]

Biz, bu kısa yazıda, Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın görüşlerinin eleştirel bir değerlendirmesini yapmayı değil [2], daha çok, kavramlarını ve kaynaklarını tanıtmayı amaçlıyoruz.

Kıvılcımlı, tarih çalışmalarının ilk ürününü, İstanbul'un Fethi'nin 500. yılında *"Fetih ve Medeniyet"* adıyla yayınladı.[3] Ancak bu çalışma, Kıvılcımlı'nın tarih araştırmalarının acele bir ürünü sayılabilir. "Tarih Tezi"nin kavranmasında anahtar rolü oynayacak birçok kavram henüz açıklığa kavuşmuş değildir. Bu anlamda, Kıvılcımlı'nın tarih araştırmalarının temel ürünü 1965'te yayınlanan *"Tarih Devrim Sosyalizm"* adlı çalışmasıdır.[4] Bu çalışmanın temel kaynağı, Engels'in *"Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni"* adlı çalışması ve bunun aracılığıyla da Morgan'ın *"Eski Toplum"* araştırmasıdır. Kıvılcımlı, *Tarih Devrim Sosyalizm*'de Morgan'ın "vahşet", "barbarlık", ve "uygarlık" sınıflamasını (Engels aracılığıyla) olduğu gibi alarak, buradan, kendi tarih tezinin anahtar kavram-

---

[1] Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Toplum Biçimlerinin Gelişimi*, Bibliotek Yayınları, İstanbul, 1980, s.7.

[2] "Tarih Tezi"nin eleştirel değerlendirmelerine örnek olarak bkz. Murat Belge, "Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi Üzerine", *Birikim*, Haziran 1975, Sayı:4, s.45-45 ve Kenan Somer, "Atüt Sivil Toplum ve Batılılaşma Üzerine Aykırı Düşünceler", *Marksizm ve Gelecek*, Güz 1989, Sayı:2, s.77-100.

[3] Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Fetih ve Medeniyet bir tarih tezinin ışığı altında*: İstanbul'un Fethi, Yol Yayınları, İstanbul, 1980.

[4] Dr.Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Devrim Sosyalizm*, Bibliotek Yayınları, İstanbul, 1980.

larına varır. "Tarihsel Devrim" ve "Sosyal Devrim".

Kıvılcımlı'ya göre avcılık devri (teknik bakımdan çömlekçilik devri) de olan aşağı barbarlıktan sonraki aşama, geçim bakımından çobanlık, teknik bakımdan tunç devri adını alan orta barbarlıktır. Bu aşamada (Kıvılcımlı "konak" sözcüğünü yeğliyor), bir kısım kabileler göçebeleşirken, diğer bir kısım da "oturuklaşır".[5] Bu yerleşiklik durumu Kıvılcımlı için çok önemli olan kentleşmeye gidişin başlangıcıdır: "Obeyd çağından Uruk çağına geçiş barbarlıktan medeniyete geçişi değil, medeniyetten önceki çağda orta barbarlıktan yukarı barbarlığa geçişi gösterir."[6] Kentleşme, uygarlığa (Kıvılcımlı'da medeniyet) denk düşmez. Yukarı barbarlık konağının yani tarımsal üretimin başladığı aşamadır. Demir devridir.

"Evcil bitkiler sulamalı, sistemli tarla ZİRAATİ biçiminde üretim konusu olurlar. Toprak mülkiyeti başlıca toplumsal düzen durumunu ve kent yerleşmelerini yaratır.

Demir balta ormanı talan ederken, demir kılıç savaşı zanaat haline sokarak KAHRAMANLIK devrini bütün maddi ve manevi eklerile fışkırtır. Sanayi ve Ziraat gerek birbirlerinden, gerekse kendi içlerinden ayrı, bağımsız üretim kolları, dalları halinde ayrılıp bölünür.

Medeniyetin ve tarihin şafağı sökmek üzeredir."[7]

Henüz kentleşmemiş (göçebe) orta barbarlık ve kentleşmiş (tarımsal üretime geçmiş) yukarı barbarlık "konakları"ı ve bunların "medeniyet"le olan ilişkileri, Kıvılcımlı'nın tezinin anahtar kavramlarından "tarihsel devrim"in açıklamasında çok önemli olacaktır.

Yukarı barbarlık "konağı"nın, savaşçı karakteri, yenilen komünlerin üyelerinin köleleştirilmeleri sonucunu getirmiştir. Kıvılcımlı'ya göre bu "kölelik" kurumu, "medeniyet"lerde görülenden oldukça farklıdır ve kentten medeniyete geçişin bir göstergesidir. "Yukarı Barbarlıkta Köle müessesi doğmuştu... Medeniyet, karşılıklı dilek üzerine kurulmuş o tabiyet müessesesini: kesin ayırtlı: (Köle-Efendi) sınıflarının Toplum üstü Devlet zoruyla kanunlaşmış münasebetlerine çevirdi."[8]

"Medeniyet"i barbarlıktan ayıran bir diğer önemli kurum da ticarettir. "Medeniyet için: Tarım (Ziraat) üretimi temelli şarttır. Ama, uygarlığın asıl sebebi tek başına tarım değildir. Tarım, daha geniş anlamı ile yukarı barbarlık konağında başlar. Medeniyetin karakteristiği Tarım ile Sanayi kolları arasındaki işbölümünün gelişmesine bağlı olan TİCARET'tir. Toplumda, alış-veriş aracıları olan tüccarlar toplumcul bir SINIF haline geldikleri zamanda ve yerde medeniyet başlar."[9]

Medeniyet-Barbarlık ilişkisini koyarken Kıvılcımlı'nın önemli bir kaynağını

---

5 Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Tezi*, Tarih ve Devrim Yayınları, İstanbul, 1974, s.192-193.

6 Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Devrim Sosyalizm*, s.[illegible]

7 Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Tezi*, s.193-194.

8 Age, s.196-197.

9 Age., s.201. Antik çağın "tarihsel devrimler", modern çağın da "sosyal devrimler" çağı olduğunu söyleyen ve antik çağda sınıf çelişkilerinin yarattığı çürümenin bir "sosyal devrim"le çözülmesinin imkansız olduğunu söyleyen Kıvılcımlı, barbarlıktan medeniyete geçişte bir "sosyal devrim"den sözeder. (Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Devrim Sosyalizm*, s.126)

daha tesbit edebiliriz. Kıvılcımlı bu kaynağı eleştirel olarak incelemiş olsa da, kavramlarını geliştirmede etkili olduğu şüphesizdir. Özellikle medeniyet-barbarlık ilişkisini açıklarken, bu kaynaktan yani A.Toynbee'den önemli ölçüde yararlanmıştır.

Medeniyet-Barbarlık ilişkisini (diyalektiğini) ve dolayısıyla medeniyetlerin kuruluş ve yıkılış kanununu açıklamak için kullanacağı önemli bir araç "üretici güçler"dir. Kıvılcımlı üretici güçleri 4 başlık altında toplar:

1. Teknik üretici güçler,
2. Coğrafya üretici güçleri,
3. Tarih üretici gücü (gelenek-görenek) ve
4. İnsan üretici gücü (kollektif aksiyon).[10]

Medeniyetle birlikte, yani tarımsal üretime geçmiş kentli yukarı barbarların, bir "sosyal devrim"le sınıflı bir toplum haline geçmelerinden itibaren "Antika tarih denilen çağdaki toplumsal süreç birbirine çelişik, ama birbirini kovalayan iki ana yayla işler: Birinci yay, sosyal sınıfların savaşıdır. Bir medeniyet yaşadığı süreçe ağır basan gidiş yayı budur. Son kerteye dek toplumun olaylarını, sınıfların savaşını anlatır, belirlendirir. İkinci yay, barbarlığın medeniyetle mücadelesidir. Bir medeniyetten öbürüne geçiş sırasında ağır basan gidiş yayı budur. Derin tarihsel ve sosyal koşullar antika sınıflar savaşımının bütün bir sosyal devrim sağlamasına elvermediği için, bin an gelir, eski medeniyet içindeki kadim sınıflar mücadelesi kördövüşüne döner. Toplum ne ileri, ne geri gidemez... O zaman antika tarihin ikinci yayı zembereğinden boşanır. Bi gidişin olaylarını barbarlığın medeniyetle mücadelesi yeterince aydınlatabilir.[11]

Kıvılcımlı, medeniyetlerin kuruluş ve yıkılışlarında, üretici güçlerden ikisine tarih ve insan üretici gücüne özel bir önem verir. Özellikle bu iki üretici güç açısından değerlendirildiğinde barbarların medeniyete bir üstünlükleri olduğunu söyler. Öyle ki, medeniyet insanlar arasında *ekonomik* ve sosyal *eşitsizlik* demektir. Oysa bütün üyelerin eşit olduğu "yüksek karakterli" barbar toplulukta üstün yetenekler vardır. Bu, barbarların gelenek-görenek (tarih) üretici güçlerindeki üstünlüktür.

Medeniyetle üretim kişi mülkiyeti altında ve plansızdır. Yani kollektif aksiyon (insan) üretici gücü ancak zorla sağlanabilir. Barbarların kollektif aksiyon üretici gücünde de bir üstünlükleri sözkonusudur.

Toprağa dayalı üretim ve toprak mülkiyetinin azınlık elinde toplanması (üretici güçlerin düzeyi nedeniyle) hem toprağın hem üretici yığınların verimini düşürür. Barbarlar işleyebileceğinden fazlasına göz dikmez ve yeni ele geçirilen topraklar ortak mülkiyettir. Toprak (çöken medeniyetin üretici yığınlarına da) adil olarak dağıtılır. Coğrafya üretici güçlerinden olan toprak sorununda barbarların üstünlüğü budur.

Özellikle yukarı barbarlık aşamasına gelmiş topluluklar, kendi topraklarındaki hammaddeleri medeniyet hesabına işleyeceklerine kendi hesaplarına işleyerek yeni bir teknik üretici güç getirirler.[12]

---

10 Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Devrim Sosyalizm*, s.25.

11 Age., s.132.

12 Age., s.193-197.

Barbarların çöken medeniyete saldırısı iki tip "tarihsel devrim" yaratır.

"Tarihsel Devrimi Yapan Barbarlar, 1)Yeni Coğrafya ve Teknik üretici güçlerine gebe bir ülkede yaşıyan; 2) Yukarı Barbarlık Konağı seviyesine değin yükselmiş KENT (Cite)den çıkan barbarlar ise: eski yıkılmış medeniyetin yerine yepyeni orijinal bir medeniyet kurarlar... 1) Yeni Coğrafya ve Teknik üretici güçlerine gebe olmıyan bir ülkede yaşıyan, 2) Orta Barbarlık Konağı seviyesinden yukarı çıkmamış Sürücü Çoban barbarlarsa, yıktıkları medeniyetin yerine orijinal bir medeniyet kuramazlar... Daha ileri ve orijinal bir medeniyet doğmazsa da, eski orijinal medeniyet bir RÖNESANS'a uğramış olur." [13]

Antika medeniyetlerdeki bu "med-cezir"e benzeyen "tekerrür"ün nasıl olup da İngiltere'deki insana modern kapitalizmi kurdurduğunu yine antika tarihin bu gidişi ve barbarlarla açıklar ve tarihe yeniden döner.

Medeniyletlerle barbarların ilişkileri açısından atbaşı giden Çin'le Akdeniz arasındaki yarışta Çin Coğrafya Üretici güçleri nedeniyle kaybetmeye başlıyordu. Moğollar Çin Medeniyetini, Türkler Akdeniz Medeniyetini (Bizans) yıkarken, arada üçüncü bir tip medeniyet doğdu: İslam. Daha sonra, Haçlı Seferleri eski Roma kentlerinde Grek-Roma medeniyetini diriltirken, Bizans'ı yıkan Osmanlı hem İslam medeniyetinin rönesansını hem Batının rönesansını kışkırttı. Osmanlının varlığı Akdeniz ticaretini Batıya kaydırdı. [14]

Batının rönesansı, "Batı Ortaçağı"nda yeni bir sınıf yaratıyordu. Antika medeniyetlerde (daha doğrusu, Kıvılcımlı'nın deyimiyle antika tarihin ortaçağlarında) "tefeci bezirgan sermaye" küçük üretmeni borçlandırıp köle haline getirirken, "Batı Ortaçağı"nda aynı "tefeci-bezirgan sermaye", aynı küçük üretmeni epeyce hür sayılan Toprakbend (serf) haline getiriyor. Toprakbend, her ne kadar, işlediği toprağın tam sahibi olmasa da, üretim araçlarının,üretim yordamının ve kendisinin sahibidir ve yarattığı ürün hiç değilse bir an için kendi malı sayılır. Toprağı yeniden satın alabilir, kendini satın alabilir. Ortaçağdaki azadlıklar, bağımsız köylü Komunaları, imtiyazlı şehirler aşağı yukarı bu mekanizma ile doğmuştur. [15]

Serfliğin ortaya çıkmasına kad , paralel bir gelişim gösteren Doğu ve Batı Medeniyetleri, buradan itibaren farklılaşmaya başladı. Daha doğrusu, "Batı Ortaçağı" orijinal bir gelişme göstermeye başladı. Özgürlüklerini satın alabilen serfler, "Hansee" adı verilen kentlere sığındılar. Özgürleşen köyler "Hür Komunalar"ı ortaya çıkarırken, özgürleşen serflerin sığındığı kentler "imtiyazlı şehirler" olarak gelişti. [16]

[13] Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Tezi*, s.51-53. Kıvılcımlı, barbarlarda bulunan tarih (gelenek-görenek) üretici gücünün, yani ilkel sosyalizmin etkilerinin sadece antik çağ medeniyetlerini diriltmekteki rolünden sözetmekle yetinmez. Bu etkileri "Batı Ortaçağı" ve hatta modern çağa kadar getirir. "Avrupa'da, köleden çok hür olan serflerin doğuşu, hiç kimsenin gözünden kaçamayacağı gibi, doğrudan doğruya barbar akını ile ilgilidir." (*İlkel Sosyalizmden Kapitalizme İlk Geçiş: İngiltere*, Tarihsel Maddecilik Yayınları, İstanbul, 1965, s.24)
"Ama bütün o sebepler ortasında, Rusya'nın yeryüzünde Antika Tefeci-Bezirgan medeniyete zaman ve mekanca en az bulaşık kalışının, yani en çok barbar kalabilmiş yığınlar halindeki Tarih ve İnsan üretici güçleriyle işçi sınıfına İhtiyat Kuvveti oluşunun 1917 Devriminde hiç mi bir etkisi yoktur." (Age., s.115)

[14] Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *İlkel Sosyalizmden Kapitalizme İlk Geçiş: İngiltere*, s.12-13.
[15] Age., s.23.
[16] Age., s.64.

Oysa, "Doğu Firavunluğunda' böyle bir sınıf insan, doğmadan boğulur, ve boğulduğunu bile ağza alanın kellesi uçurulurdu." [17]

Batıda bu aşamada başladığını söylediği sermaye temerküzünü de Kıvılcımlı barbar geleneklerine bağlar.

"Genişleyen ticaret, daha büyük emniyet istediği için, şirketler kurularak büyük sermaye temerküzü başladı. Doğuda iki kişinin biraraya gelemediği, gelse ilk işleri birbirini kazıklamak olduğu bir sırada, Batıda insanların sermayelerini birleştirme cesaretleri, ilkin aile ölçüsünde bile olsa, gene Tarihöncesi sosyal gelenek ve göreneklerinin orada henüz diri kalabildiğini gösterdi. [18]

İngiltere, işte bu tarih (gelenek-görenek) ve insan (kollektif aksiyon) üretici güçlerinin diri kalmaşı nedeniyle Kapitalizmin beşiği haline geliyordu. Ama bu kez, barbarlara doğru bir akın sözkonusuydu.

"Kara Avrupasında itisafa uğrayan kapitalizmin öncüsü üretimin oraya sığmaması v.b., hep İngilterenin, Doğu şöyle dursun, Kara Avrupasında bile çok fazla barbar kalışında toplanıyordu." [19]

Kapitalizme yani modern çağa geçişle birlikte, yeni üretici güçler sağlayacak coğrafya bölgesi ve "kollektif aksiyonlu sosyal gücüyle" ("manevi üretici güçler") üretici güçleri geliştirebilecek barbar yığınları kalmadığından "tarihsel devrim" olanaksızlaşır. Bu arada hızla gelişen teknik üretici güçler, diğer üretici güçlerin yerini tutabilecek maddi gelişimi sağlamıştır. Modern çağ, barbar "kollektif aksiyonu"nu gereksiz kılacak şekilde, gerekli "kollektif aksiyonu" sağlayabilecek sosyal sınıflar yaratmıştır. [20]

Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın tarih çalışmaları, genel boyutlarının yanısıra Türkiye'nin sosyal ve ekonomik yapısının açıklanmasına yönelik bir özel tarih (Osmanlı) araştırmasıdır da. Bu tarih araştırmasında Kıvılcımlı'nın en çok itibar ettiği kaynaklardan biri de İbn-i Haldun'un *Mukaddime*'sidir. Ayrıca, bu geleneğin takipçisi olduğunu düşündüğü Hacı Halife, Naima, Neşri gibi Osmanlı tarihçilerine de sık sık başvurur. Bunlardan başka, "*Cami'ül Fusuleyn*", "*Cihannüma*", "*Defter-i Timar-i Vidin*", "*Kavanin'i Kadiymei Osmaniyye*", "*Kanunnamei Müteber'i Derzaman'ı Sultan Süleyman*" gibi orijinal belgeler de kaynakçasında yer alır.

Osmanlı toplumsal-ekonomik yapısını, Kıvılcımlı, tarih tezinin "bütünlüğü"içinde açıklamaya çalışır.

"Bütün kadim imparatorluklar gibi, Osmanlılığı da toprak meselesi kurdu, toprak meselesi yıktı." [21]

Roma medeniyetine bir "barbar aşısı"yla doğmuş olan Bizans, yaşadığı süre içinde sık sık barbar akınlarına maruz kalmıştır. Bizans için "barbar aşısı" niteliğinde olan bu akınların sonuncusu da Türklerin akınıydı. Kıvılcımlı'ya göre 11. yüzyıldan itibaren derebeyleşmeye başlayan Bizans tipik bir antik medeniyet görünümündeydi ve iç tezatlar (sınıf kavgaları) bir "sosyal devrim"e neden olmadı-

17 Age., s.64.
18 Age., s.68.
19 Age., s.79.

20 Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Devrim Sosyalizm*, s.28-29.

21 Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Tezi*, s.67.

ğından (olamayacağından) bir barbar akınıyla yıkılmayı bekliyordu. Öte yandan yine derebeyleşmeye başlayan Selçuklu'nun bir uç beyi olan Osman Gazi önderliğindeki Kayı boyu göçerleri Bizans'a son darbeyi indirmişlerdir.

Kıvılcımlı, Osmanlı Beyliğini, çürüyen İslam medeniyetine yapılan "Orta Asya Moğol Türk oymak akınlarının göçebe aşısı"ndan ortaya çıkan "tavaifül mülük (Doğu-İslam feodalitesi) devletçilikleri"nin biri olarak görür.

"İkinci Osmanlı Devleti, birincisinin sonu olan 'fetret devri'ni (anarşi dönemi) giderip, Bizans'ı fethedince, 'tavaifül mülük' çemberini yardı. Evrensel 'cihangir' imparatorluk oldu.[22] Kıvılcımlı Osmanlı Devletini iki döneme ayırır. I. Bayezid'e kadar süren birinci Osmanlı Devleti, bütün 'tavaifül mülük' devletleri gibi kısa ömürlü olmuş ve bir barbar akınıyla (T-mur) yıkılmıştır. İkinci Osmanlı Devleti, "barbar ruhu"nun dirilmesi ve İstanbul'un fethiyle başlar. Bu dönemi de ikiye ayırır. İlk dönem Dirlik Düzeni'dir ki bu dönem "göçebe barbarlar"ın "ilkel sosyalizm"i toplumsal ve ekonomik sisteme egemendir. "Osmanlılar, Bizans ilişkilerini yıkmakla kalmazlar. Onun yerine temiz göçebe ruhunu kaybetmemiş yeni bir toprak düzeni de kurarlar. Bu yenilik Dirlik düzenidir."[23]

İkinci Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerindeki bu Dirlik düzeninin bozulmaya başlamasından sonra, ikinci Osmanlı derebeyleşmesi. Dirlik düzeninin egemen düzen olarak ortadan kaldırılmasıyla başlar. "Miri topraklar, resmen ve toptan, en başta Padişah gelmek üzere, bütün devlet sınıfları tarafından mukata biçimine sokulup altüst edilir."[24]

Dirlik düzeninden 'kesim düzeni'ne (mukataa) geçilmesiyle, toprak rejimi 'ürün rantı' şeklinden çıkarak 'para rantı' şekline girer. Bu 'para rantı' Batı'yı modern düzene doğru ilerletirken Osmanlı'yı batışa doğru götürür. "Osmanlılık, doğuramadığı için ölen anaya benzer. Doğuramadığı şey, kapitalizmdir."[25]

Osmanlı İmparatorluğu, "kesim düzeni"ne geçildikten sonra, son yüzyıllarda, benzeri bütün "antik medeniyetler" gibi derebeyleşti. Kemikleşti, taşlaştı ve çöktü.[26] Bu sırada, çökmekte olan bir "antik medeniyet" olan Osmanlıya "gençlik aşısı" yapacak bir barbar akını olamazdı, çünkü Kıvılcımlı'ya göre kapitalizmle birlikte "tarihsel devrimler çağı" kapanmış ve "sosyal devrimler çağı" açılmıştır.

Kaba hatlarıyla böyle özetleyebileceğimiz "tarih tezi" ortaya çıkıp yayınlandıktan bir süre sonra, 1965'te yayınlanan *Grundrisse*'yi Kıvılcımlı 1967 yılında okuyabildi. Bu okuma, bir yandan da kendi "tarih tezi"nin, pre-kapitalist üretim biçimleri açısından Marx'ın yazdıklarıyla test edilmesidir.

---

22 Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Osmanlı Tarihinin Maddesi II*, Bibliotek Yayınları, İstanbul, 1989, s.55. Kıvılcımlı Osmanlı tarihini kendi "Tarih Tezi"ne göre açıklarken ortaya çıkan önemli çelişkilerden biri budur. "Orta Barbarlık Konağı"nda bulunan bir topluluk (Kayı oymağı), nasıl oluyor da, "tavaifül mülük devletçik"lerden biri olabiliyor. Ya da, eğer, "tavaifül mülük devletçik"lerden biri (devlet yani sosyal sınıflar) nasıl oluyor da "orta barbarlık konağı"ndaki toplulukların yaratabileceği türden bir "tarihsel devrim", yani "rönesans" yaratabiliyor?

23 Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Fetih ve Medeniyet*, s.18

24 Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Osmanlı Tarihinin Maddesi I*, Bibliotek Yayınları, İstanbul, 1989, s.46.

25 Age., s. 16.

26. Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Üretim Nedir?*, Sosyalist Kütüphanesi, İstanbul, 1989, s.36.

"Tarih tezi"nin *Grundrisse* ile test edilmesinden sonra, Kıvılcımlı'nın tarih çalışmalarının son ürünü olan *Toplum Biçimlerinin Gelişimi* yayınlanır. Kitabın tek kaynağı *Grundrisse*'dir.

Kıvılcımlı, bu test edişin sonucunda, kendi "tarih tezi"ndeki en önemli eksikliğin "mülkiyet ilişkileri" olduğunu tesbit etmiş gibidir. Daha önceden yayınlanmış olan çalışmalarında ayrıntılı olarak tanımladığı "mülkiyet" kavramını, *Grundrisse*'yi temel alarak, mümkün olduğunca geniş bir biçimde tanımlamaya çalışır. Kitabın hemen tamamı "mülkiyet biçimleri"nin açılımına ayrılmıştır.

Kıvılcımlı, Marx'ın, *Grundrisse* üzerinde çalışırken, kendinin en önemli kaynağı olan Morgan'ın verilerini yeterince değerlendirmeye vakti olmadığını düşünmektedir. "Erken ölüşü bir yana, sağlığında Morgan'ın tarihöncesini bile yorumlamaya yetişemedi."[27]

Kıvılcımlı bu görüşüyle, bir yandan kendi "tezi"nin doğrulandığını göstermeye çalışırken, bir yandan da, bazı yönlerini düzeltmeye çalışır. Önceğin daha önce "yukarı barbarlık aşamasında ortaya çıktığını söylediği kölelik kurumunun "orta barbarlık" aşamasının ürünü olduğunu söyler. [28]

Ancak, yukarı barbarlıktan itibaren (tarımsal üretim) "Sürekli ya da Yerleşik Ortak Toprak Mülkiyeti" biçimini alan mülkiyetin, özel mülkiyet biçimine kadar hep aynı kaldığını söyler. Bu noktada, Marx'ın bu mülkiyet biçimini tiplere ayırırken (Asya tipi, Slav tipi, Cermen tipi, Antik), bu "ilkel komün kalıntılarını tarih içindeki doğuş ve oluşlarına göre" sıralamadığını, "varoluşlarını nasılsalar öyle ele aldığını" ve o dönemde de başka türlü yapılamayacağını söyler. Kıvılcımlı, Marx'ın bu mülkiyet sınıflamasını önce ikiye indirgediğini söyler (Doğu ve Antika) ve yine Marx'a dayandığını söyleyerek teke indirger. Yani, kapitalizmden önceki toplum biçimlerinde görülen bütün ortak mülkiyet çeşitlerinin, bir kökten geldiğini ve bu kökün gizli de olsa, dolaysız komün mülkiyeti olduğunu söyler.[29]

Marx'ın Doğu ve Antik ayrımını "kent" sözcüğü üzerine kurduğunu ve Antik mülkiyeti "kent"e oturttuğunu düşünür. *Tarih Devrim Sosyalizm*'deki VI. bölümde özetlenen "kent" kavramı düşünüldüğünde (Kıvılcımlı'ya göre Marx 1858'de "kent"in Doğuda oynadığı rolün bilgilerine sahip değildi) Marx'ın "kent" kavramının, kendisinin "Akdeniz medeniyetleri" tanımıyla örtüştüğü kanısındadır.

Marx'ın Roma için söylediği ikinci mülkiyetin ("özel mülkiyet devlet mülkiyeti aracılığıyla gerçekleşir."), İslam hukukunda da, Osmanlıda da varolduğunu, bunun Asya tipi (Doğulu) olduğunu söylemektedir. Roma ile Osmanlı arasındaki temel farkı ise Romalı biçim, kentten medeniyete geçiş biçimidir. Osmanlı biçimi, göçebelikten medeniyete geçiş biçimidir" şeklinde açıklar.[30]

Çökmekte olan Roma medeniyetinin üzerine gelen ikinci barbar akını, orta barbarlıkla yukarı barbarlık arasında olan, yani kenti bilmeyen ve devletsiz olan Cermenlerin akınıydı.[31]

"Köle, kentin medenileşme konağın-

---

[27] Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Toplum Biçimlerinin Gelişimi*, s.10.

[28] Age., s. 26-28.

[29] Age., s. 27-35.

[30] Age., s. 31.

da, serf, komünün medenileşme konağında ortaya çıktı. Serfin ortaya çıktığı konağa, çoban ekonomisinin tarım ekonomisine geçiş konağı da denebilir. Böylece gerek köle, gerek serf, iki ayrı tipte ekonomi ve sosyal ilişkilerden doğdu." [32]

Bundan sonra Kıvılcımlı, ilkel komünün ortak mülkiyetinin şöyle bir ayrım izlediğini söyler. Önce "Roma tipi (kişicil kölelik) ortak mülkiyet" ve "Doğu tipi (ortak kölelik) mülkiyet" olarak ayrılan mülkiyet biçimleri, Batıda "derebeyi kişi mülkiyeti (serflik)" ve "kapitalist kişi mülkiyeti (ücretlilik)" yaratırken, Doğuda "kastlaşma" ve "Slav tipi ortam mülkiyet"e yol açmıştır.[33]

Kıvılcımlı'nın "tarih tezi"ni elimizden geldiğince özetlemeye çalıştık. Bu tezin, taşıdığı bütün çelişkilere rağmen, Kıvılcımlı'nın da istediği gibi, tartışılması gerektiği düşüncesindeyiz.

---

31 Age., s. 82-92.
32 Age., s. 133-134.
33 Age., s. 101.

Bir Kitap: T.J. Byres, H. Mukhia (eds.), *Feudalism and Non-European Societies*

Suavi Aydın

Avrupa dışındaki ülkeler üzerine feodalite tartışmaları uzun yıllardır bu alanda çalışan araştırmacıları meşgul etmiş çok önemli bir konu olarak, öneminden hiçbir şey kaybetmeden durmaktadır. Ülkemizde bu tartışmalar, Kemal Tahir'in devlet merkezli farklılık teziyle, akademi dışı bir alanda başlar ve Sencer Divitçioğlu ve Niyazi Berkes eliyle, Marksist bir terminolojiyle "feodaliteden farklı bir tarz" arayışı çerçevesinde akademik alana sokulur. Altmışların sonu ve bütün yetmişli yıllar, bu konudaki tartışmanın ivme kazandığı ve çeşitlendiği yıllardır. Önce Divitçioğlu, yetmişli yılların sonunda da Çağlar Keyder ve Huricihan İnan (İslamoğlu ve Keyder 1981), "feodaliteden farklı bir tarz" görüşünü, bütün etrafıyla ve teorik çerçevesini kurarak inşa ederler. Burada yaslanılan temel kuramsal dayanak ATÜT kavramlaştırmasıdır. Seksenilerde tartışma iki önemli isimle simgelenir olmuştur. Feodalite görüşünü dillendirenlerin başında yeralan Halil Berktay ile ATÜT görüşüne de fazlaca itibar etmeyerek "Osmanlı'ya özgü farklı bir tarz" görüşünü temellendirmeye çalışan Mehmet Ali Kılıçbay, tartışmaya isimlerini bırakan tarafları neredeyse ifade eder halegelmişlerdir. Berktay'ın *Kabileden Feodalizme*'si ile Kılıçbay'ın *Feodalite ve Klasik Osmanlı Üretim Tarzı* başlıklı kitabı, artık bu konudaki tartışmanın referans kitaplarıdır.

Bazı çevrelerde eskimiş bir tartışma sayılan Avrupa dışındaki ülkelerde feodalitenin varlığı sorunsalı, bu çevrelere nazire edercesine güncelliğini, özellikle Batı'nın önemli toplumsal bilim mahfellerinde yürütülen tartışmalar içinde, sürdürüyor. Bu tartışmanın yatağı ise, büyük ölçüde, İngiltere'de çıkan *Journal of Peasant Stu-*

dies dergisi olmuştur. Derginin 1981 yılındaki üçüncü sayısında Harbans Mukhia'nın "Was There Feudalism in Indian History" başlıklı makalesi yayımlandığında, işbu feodalitenin varlığı tartışması Hindistan üzerinde yoğunlaştı ve bu yazı üzerine, serdedilen görüşün lehinde ve aleyhinde birçok makale, yine aynı derginin muhtelif sayılarında yayımlandı. Bu yazılar 1985 yılında *Feudalism and Non-European Societies* başlığıyla kitap haline getirildi. Bu kitaptaki yazılar, büyük oranda Hindistan'da feodalitenin varlığı sorunu üzerinde yoğunlaşmıştı. Bu anlamda kitaptaki tartışma, bizdeki Berktay-Kılıçbay tartışmasının Hindistan konusundaki bir izdüşümüydü. Bu nedenle bu kitabın geç bir tanıtımına girişmek ve yeralan temel tartışmanın argümanlarını sergilemek, bizdeki tartışmayla paralellikleri görmek ve tartışmaya katkıda bulunmak açısından son derecede yararlı ve zarurî göründü.

Hindistan üzerindeki tartışmanın derlenip toparlanmasına vesile olan Mukhia, makalesinde, Hindistan'da feodalitenin olmadığını düşünmenin orada ATÜT'nın öne çıkarılmasını ya da bu tarzın egemenliğinin bulunduğunu savunmayı gerektirmediğini ve ATÜT'nın temel varsayımı olan toprakta özel mülkiyetin yokluğu durumunun çağdaş Hindistan tarihçileri arasında kabul edilmekten uzak olduğunu söylemektedir (Mukhia 1981: 293). Mukhia, buna bağlı olarak, feodalitenin yokluğu ve bunun tamamlayıcı sonuosalı olan kapitalizme geçiş bağlamında, Hindistan tarihinin "göreli durağanlığı"nı vurgulamakta ve bu durağanlık durumunu toprağın yüksek verimliliği, düşük geçim düzeyi ve özgür köylülük olgularının bir sonucu olarak görmektedir. Ona göre toprağın yüksek verimliliği ve köylülüğün düşük geçim düzeyi nedeniyle, sözkonusu göreli durağanlık koşullarında çiftçinin artığına devletin doğrudan el koyuşunu kolaylaştıran bir tür denge ortaya çıkar ve bu denge durağanlığın koşullarını besler. Bu durum, Mukhia'ya göre bugün büyük ölçüde kapitalizme bağımlı olan toplumsal formasyonların kapitalizm öncesi geçmişinin feodalite ve ATÜT modelleriyle kurulamayacağını kanıtlar (Mukhia 1981: 292-93).

Mukhia'nın temel tezi, Ortaçağ Hindistanı'nda köylünün, üretim araçları üzerinde tam denetim sahibi olarak, belirli bir üretim özerkliğine sahip olduğu noktasından temellenmektedir. Ancak Mukhia'nın eleştiricilerinden Sharma, bağımsız köylü üretim birimlerinin ilk olarak Buddha çağında (İ.Ö. 6. yy) görülmeye başlandığını -bu dönem köylülerin ve zanaatkârların yarattığı artık ile yaşayan rahip ve savaşçılara yaslanan bir devlet otoritesi ile temsil olunmaktadır (Sharma 1985: 33)- ve Gupta döneminde (İ.S. 3. yy) etkisini kaybederek yerini temliklere bıraktığını göstermektedir. Sharma, toprak sahibi eşrafın bu dönemdeki artışının, Batı'daki gibi köleci üretim tarzının çözülüşüyle ilişkili olmadığını -zira Hindistan'da köle emeğinin kullanımı ne tümüyle egemen bir durumdur ne de ihmal edilebilecek kadar azdır- köylünün komünal tarım kaynaklarına erişiminin engellenmesine bağlı olarak üretim birimi üzerindeki denetimini giderek yitirmesinden kaynaklandığını söylemektedir (Sharma 1985: 29-30). Mukhia'nın üzerinde durduğu ikinci nokta, serfliğin Hindistan Ortaçağı bakımından arızî bir durum olduğudur; özellikle Hindistan'da

toprağın çok verimli olması nedeniyle serfliğin ya da zorunlu emeğin gelişmesi yönünde bir baskı yoktur (Mukhia 1981: 286, 289, 303). Buna karşılık Sharma, hem Batı feodalitesinde hem de Hindistan örneğinde sistemin, öncelikle, toprak beyinin payını topraktan iktibas etmekle ilgili olduğunu; her ikisinde de toprağı işleyenin bağlı olduğu toprak beyinin istismarına açık birer bağımlı köylüden ibaret olduğunu ve toplumsal yapının toprakbeyi ile bizzat çiftçi arasındaki içsel çatışma ile çerçevelendiğini savunmaktadır. Ayrıca toprağın çok verimli olduğu Ganj havzasına ait bazı belgeler, yakın zamanlara kadar üst kastlardan arazi sahiplerinin aşağı kastlardan insanları kendi arazilerinde çalışmaya zorlamalarına ek olarak, zorunlu emeğin varlığını göstermektedir. Sharma'ya göre zorunlu emeği doğuran temel neden toprağın verimi değil işgücü kıtlığıdır. Bu yüzden buğday tarımına nazaran % 50 daha fazla insan gücü gerektiren çeltik tarımı feodaliteyi beslemiştir (Sharma 1985: 31).

Sharma'nın anlatımına göre Buddha döneminde ortaya çıkan ve toprak ihsanlarının henüz söz konusu olmadığı toplum ve devlet tarzında köylülük, vergilerin ve angaryanın baskısı altında kaldı ve sonuçta köylüler vergileri ödemeyi reddecek duruma geldiler. Vergileri toplamanın güçleşmesiyle birlikte, devleti idame ettirmek ve rahipleri, orduyu, idarecileri ve memurları beslemek imkânsız hale geldi. Böylelikle İ.S. 4. ve 5. yüzyıllardan itibaren, bu duruma bir çare olmak bakımından, ülkenin çok geniş bir kısmında toprak ihsanları uygulamasına başlandı. Bu sistem devleti, çeşitli ajanları eliyle ülke sathında vergi toplamak ve köylerde yasa ve düzeni sağlamak gibi ağır yükümlülüklerden kurtardı. Diğer yandan rahipler, savaşçılar ve idareciler gelirleri kendilerine bırakılan köylerin rantıyla geçinmeye başladılar (Sharma 1985: 33-34).

Sonuç olarak Sharma, Hind feodalitesinin, ticaret ve kentleşmenin inkırazı ve metal paranın sarsıcı bir biçimde azalışı ile çerçevesi çizilen bir tarım ekonomisi içindeki toprak sahipleri (lordlar) ile onlara bağlı köylüler tarafından karakterize edildiğini söyleyerek, en üstte yeralan devletin, vergi toplayan ve bu amaca uygun toplumsal ve ideolojik iklimi yaratan alt düzeyde bir dizi iktidar bloğu hatta devletçik tarafından tanınan bir otorite olduğunu söylemektedir. Bu sistemin Avrupa'dan farkı, Sharma'ya göre, devletin içinde bulunan iktidar yapılarının vergi ödemek zorunda olmayışıdır; ayrıca Batı Avrupalı feodal lordlar kendilerine ait olan toprağı işlemeleri için serflerine arazi vermekteyken Hind kralları vergi (artık ürün) toplayabilmek için arazi dağıtmışlardır. Sharma'ya göre üretim araçlarının bir sınıf tarafından tamamen denetim altında tutulduğu ya da bu denetimden tümüyle mahrum bırakıldığı durum, yalnızca kapitalist sistemde söz konusudur. Böyle bir durumun kapitalizm öncesi toplumlarda uygulanması çok zordur; Batı Avrupa feodal toplumlarında bile serf üretim aracı olan toprağın kendine ait parçası üzerinde günden güne daha çok denetim sağlamaktaydı. Böylesi bir toplumda sınıf, en iyi biçimde, artığın eşitsiz dağılımı bağlamında berraklaşır. İkinci olarak, ekolojik etkenler maddî kültürün gelişimini etkiler (Sharma 1985: 37-38).

Irfan Habib ise, yazısında, feodalite ile serfliği özdeşleştirmektedir; ona göre serf-

lik feodal üretim tarzı için önkoşuldur ve orada fief ya da vassallık kurumunun bulunması bu nitelemeyi yapmak için yetmez (Habib 1985: 44-45). Habib, Marx'ın Asya'da serfliğin gelişmediği ve toprağın sahibinin devlet olduğu belirlemesine dayanarak, özelde de Hindistan üzerine yazdıklarından hareketle, Hint feodalitesi tezini reddetmektedir (Habib 1985: 45-47, 50). Ancak Habib, Marx'ın Hindistan için söylediği, köyün ve köy topluluğunun kapalı ve ayrı bir ekonomik ve toplumsal birim olduğu tezine, köy içindeki nüfusun yüksek derecede tabakalaşmasının, bireysel meta üretiminin zorunlu olarak ekonomik farklılaşmayı yaratmasını ve vergi toplama görevi nedeniyle köyü ya da cemaati denetimi altında tutan kişinin zenginleşmesini ve isterse kendi arazisini ekip biçmek için adam tutmasını kanıt göstererek karşı çıkmaktadır; Hindistan köylülüğünün sahip olduğu birbirinden farklı birçok tabiyet biçimi, ne serfliğe benzemekte ne de klasik köy cemaati imgesine uymaktadır (Habib 1985: 47). Ayrıca Moğol Hindistanında, Marx'ın artık ürünün tamamen devletin eline gittiği belirlemesine uygun olarak, rantı paylaşan kastik bir sınıf (*zamindarlar*) mevcuttu; artık ürünün kimi zaman ondabiri, kimi zaman çeyrekte-biri bu sınıfın eline geçmekteydi. Onaltıncı yüzyıldan itibaren *zamindarlık* hakları alınıp satılır hale geldi. Devlet bu hakkın köylüden vergi toplama yükümlülüğünü içermesini gözetmekte idi; dolayısıyla bu sınıf bütünüyle devletin malî aygıtının bir parçasıydı. Habib, bu sınıfın varlığının 'Asyatik' sistem kavramıyla tanımlanamayacağını, bu durumun daha çok feodal toprak sahipliğini andırdığını belirtmekle birlikte, *zamindar*'ın rant üzerindeki çok sınırlı yetkisinin bir toprak mülkiyetinin varlığını yalanladığını söylemektedir; bu sınıf, daha üstte yer alan otoritenin, devletin, istemlerini gerçek-leştirmek için bir araçtır (Habib 1985: 47-48).

Habib, Mukhia'nın (1981: 284-93) sömürgecilik öncesi Hindistanı'nın "özgür köylülüğe" bağlı olarak feodal olamayacağını söylerken temellendirmeye çalıştırdığı "Hindistan'ın toplumsal ve ekonomik tarihinin göreli durağanlığı" tezine, köylü isyanlarının varlığını göstererek karşı çıkmaktadır (Habib 1985: 49). Bütün bunlardan yola çıkarak Habib farklı bir adlandırma peşindedir: "Ortaçağ Hindistan sistemi". Bu sistemi, durağan olmayan ama iki evresi bulunan "farklı" bir tarımsal sistem olarak tanımlar. İlk evre, 13. yüzyılın öncesini kapsamaktadır. İkinci evre, Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasını izleyen erken ortaçağ Avrupası'ndaki ekonomik sönmeyi andıran bir dönemdir. İlk evrede güçlü bir merkezî devlet, yaygın bir meta dolaşımı ve "feodal" egemen sınıfa benzer bir sınıflaşma bulunmaktadır. Burada Habib, Sharma'nın adlandırmasıyla "Hindistan feodalitesi" kavramının zorluklarına değinmektedir. Öncelikle 11. ve 12. yüzyıllarda yaşanan ticaret canlanması ve para akışı ile Avrupa'ya benzer biçimde "feodalitenin" çöküşü beklentisinin gerçekleşmediğini belirterek, Avrupa'nın tersine, bu işin ülke dışından gelen güçlerle ülkenin fethedilmesine bağlı olarak vuku bulduğunu söylemektedir. İstilâcı güçler "Hindistan feodalitesi"nin siyasal yapısını dağıtarak yerine merkezî bir rant despotizmi koymuşlardır. Habib, buna değinirken, bütün toplumsal

değişmelerin yalnızca bir formasyondaki iç çatışmaların sonucu olması gerektiğini düşünmenin büyük bir hata olacağını kaydeder. Bu durumda, ekonomik sınıflandırma bakımından "Hindistan feodalitesi" kavramının sınırlayıcılığı ile karşı karşıya kalınmaktadır. Gerçi Habib'e göre Hindistan tarihi için "istisnacılık" bir parça gerçektir ve Sharma'nın feodaliteyi nitelerken ısrarla "Hindistan" sıfatını kullanması da bunu kanıtlamaktadır. Buradaki özgüllükler, mülkiyet ilişkilerinin ayrıntılarında ve çatışmaların olgunlaştığı durumlarda belirginleşmektedir (Habib 1985: 48-52). Bu yüzden Habib, Marksist terminolojiyi kullanmasına karşın "feodalite" kavramını kullanmaktan kaçınmakta ve Hindistan'ın özgüllüğünü anlatmak için "Ortaçağ Hindistan sistemi" kavramını yeğlemektedir (Bkz. Habib 1985 ve Byres 1985: 3, 6).

Güney Hindistan'ın toplumsal tarihi üzerine ayrıntılı bir incelemesi olan (Bkz. Stein 1980) Stein ise, makalesini (Stein 1985), Hindistan'ın feodal bir geçmişi olup olmadığından çok, Mukhia'nın Hindistan'ın "göreli durağanlığı" tezini eleştirmeye hasretmiştir. Stein, Pers tekerleğinden sömürge dönemine kadar, yaklaşık ikibin yıl boyunca ne teknik üretim güçlerinde temel bir değişmenin ne de ekonomik olarak "özgür" Hindistan köylüsünün üretim ilişkilerinde herhangi bir değişmenin olduğu doğru ise Hindistan'ın modernlik öncesindeki devasa tarihinde ortaya çıkan gelişmeler nasıl açıklanacaktır? sorusunu sormaktadır. Ayrıca Mukhia'nın Avrupa'dan farklı olarak, "özgür" köylü üretiminin varlığı yanında öne sürdüğü toprağın yüksek verimliliği ve düşük geçim düzeyi iddiasını da kuşkuyla karşılamaktadır. Stein'ın açıklamasına göre Hindistan'da tarım sezonu iki ayrı ekolojik çevrenin varlığı nedeniyle farklılık gösterir. Alt kıtanın büyük bölümünde tarım, yıl boyunca nemin varlığıyla ilişkilidir. Hemen hemen bütün Güney Hindistan'da yeterli nem düzeyi elde edilmeden üretim yapılabilecek hiçbir toprak parçası yoktur. Dolayısıyla Hindistan topraklarında verim, belki de Avrupa'dan daha kötü bir durumda, düşük ve belirsizdir. Stein, daha önceki bir çalışmasında, Güney Hindistan'a özgü, herbirinin maddî temelinden türeyen toplumsal ve ekonomik farklılıkları olan üç ayrı köylü ekotipi tanımladığını söylemektedir. Bunlardan ilki sulu tarımın yapıldığı ve su yönetiminin, emek örgütlenmesinin ve tarım tekniklerinin güvenilir bir rutubet rejimi tarafından yönlendirilen bir çevreyle bütünlendiği bir ekotiptir; burada yüksek ürün verimliliği hemen hemen değişmeyen tarım yöntemleriyle sağlanmaktadır. Bu ekotipte brahmanlar ve üstte yer alan köylü katmanı, büyük ölçüde topraksız işçilerden oluşan bir nüfusa dayanan ve bölgesel olarak örgütlenmiş köylü altkastlarının yerel soyları ile bunların geleneksel önderliklerini gerekli kılan hiyerarşik toplumsal yapının doruğunu teşkil ederler. Kimi zaman bir yerel bey kimi zaman da bir kıral olan bu önderler bütün artık ürünü kendilerinde toplarlar ve önderliğin aşamalı toplumsal gruplanması içinde bunu dağıtırlar. Kuru ve sulu tarımın bir karışımı olan diğer ekotipte ise son derecede esnek ve yetenek isteyen bir tarıma dayanan daha hassas kurumlaşmalar söz konusudur. Burada yetersiz nemin getirdiği büyük bir tarımsal risk hâkimdir. Bu ekotipte çeşitlenen ve ne tek bir hiyerarşik

yapı içinde sevk ve idare edilebilecek ne de büyük bir kıral tarafından yönetilebilecek rekabet içindeki toplumsal birimler bulunur. Güneydeki üçüncü ekotipte ise doğa ve insanla sürekli mücadele içinde bulunan ve bu yüzden güçlü savaşçı geleneklere sahip en geri köylü toplulukları toplanmıştır. Güneyi farklı kılan en önemli özellik, ortaçağın en hatırı sayılır bir bölümünde Güney yarımadasının büyük bölümünde egemen olan yerel ve çoğu kez korporatif kurumların zindeliğidir. Güney Hindistan'ın tarımsal örgütlenmesi, bu bölgedeki köylü gruplarının çevrelerine bir tür uyarlanış biçimine ve tarımsal üretim için gerekli olan işbirliğini ve sürekliliğini sağlamak bakımından önemli bir tanıklığı teşkil eden korporatif kurumlara dayanmaktadır. Tarım tarihinin "göreli durağanlığı" burada, verimli toprak ve düşük geçim gerekleri yüzünden değil, yüksek ölçüdeki bir toplumsal farklılaşmayla ve asla düşük denilemeyecek bir yaşam seviyesiyle birlikte toplumda yerini alan ve tarihsel olarak belirli bir evrimin sonucu olan işbirliği tarzlarından doğmaktadır (Stein 1985: 56-59).

Stein'e göre güneydeki devlet biçimi, Mukhia'nın devletin "özgür köylülük"le uyumlu bir ilişki içinde bulunduğu ve bu yüzden feodalitenin ve belirli feodal yönetme biçimlerinin söz konusu olmadığı şeklindeki temellendirmesine uygun bir görüntü arzetmez. Tersine güneydeki devlet, merkezîleşmiş, bürokratik bir yapı değil, Stein'ın alternatif bir devlet modeli olarak öne sürdüğü "parçalı (*segmentary*) devlet" biçimine uygundur. "Parçalı devlet", bir "köylü devleti"dir. Burada kıral köylü önderlerinden ve yerel beylerden iki şekilde farklılaşmaktadır: Törensel yükümlülükleri üstlenmek ve daha geniş, daha kalabalık nüfuslu ve zengin arazilere sahip olmak. Öyleyse, devlet biçimi Mukhia'nın öne sürdüğü gibi merkezî değilse ve burada bir senyörler ya da zâdegân sınıfı da yoksa, üretimdeki yerel cemaatleri dış tehditlerden ve içerde de belirli ayrıcalıklar peşinde koşan gruplardan kim koruyacaktır? Stein'ın verdiği cevaba göre, bu bölgede kolektivite biçimi bir tür klan ilişkisine dayanır ve köylü grupları kendilerini, yörelerine ilk yerleşen atalarına bağlı olarak tanımlarlar. Böylece üstte kırallığın yer aldığı ve savaşçı geleneklere sahip yerel bloklardan oluşan bir hiyerarşi ortaya çıkar. Bu köylü soylarının beyleri, savaş da dahil olmak üzere bütün etkinliklerin merkezinde yer alırlar. Ritüel, kıralla bey arasındaki üç tür ilişkiyi düzenleyen bir içeriktir. Bu içeriklerden ilki akrabalık ilişkileri bakımından egemen soyların karşılıklı gelin alışverişini düzenler; ikincisi, kırallar ve beyler tarafından hizmetin karşılıklı tamamlanmasıdır; üçüncü ritüel biçimi ise, hediyelere ilişkindir. Bu ilişkiler egemenliği düzenleyen ve meşrulaştıran bir "ritüel" ideolojisine işaret etmektedir. Stein'e göre bütün devlet düzlemli siyasal sistemlerde, yerel üretim sistemlerine sızma ve kaynakların tasarrufu arızîdir. Güney Hindistan'ın ortaçağ devletlerinden biri olan Vijayanagara, askerî gücüyle kuzeyden güneye doğru yayılırken, güneydeki Tamil ve Karnataka beylerinin büyük bir kısmını ikna yolu ile kendi siyasal bütünlüğüne kattı; ayrıca kendileriyle egemenlik için mücadele edenlerin dışındaki hiçbir yerel beyi yerinden oynatmadı ve büyük monarşi, hiçbir zaman teb'ayı doğrudan doğruya

yönetmeye kalkmadı. Böyleçe kendi maiyetindeki küçük ve büyük beylerden gelen artık ürünün temellükü için uygun bir ortam yarattı (Stein 1985: 74-78).

Stein, bu noktada diğer uygarlıkların tarihinde görülen yerel odakların çıkarları ile monarşinin çıkarları arasındaki çatışma durumunun güney Hindistan ortaçağında görülmediğini belirtmektedir. Güney Hindistan'daki yerel beyler ile krallar, kendilerini yerel korporatif ilişkilerin sınırlayıcılıklarından ve köylü kökenlerinden özgürleştirerek aynı toplumsal sürece angaje olmuş durumdadırlar ve bu onları daima işbirliğine zorlamıştır (Stein 1985: 78). Stein'e göre ortaçağda güney devletlerinin köylü bir karakteri vardır; bu devletlerde altı yüzyıl boyunca devlet düzlemli siyasal taleplerin evrimi çiftçi-köylü temeli üzerinden olmuştur. Ayrıca köy kökenlilerce oluşturulan bir dinî alt kültür ortaya çıkmıştır (Stein 1985: 79, 81).

Stein, daha önce ayırt ettiği üç farklı ekotipin ayrı birer toplumsal formasyonu temsil ettiklerini söylemenin mümkün olmadığını belirtmektedir. Ona göre, her üç ekotipin içinde belirli bir üstünlüğü bulunan ve bu yüzden diğerleri üzerinde de egemenliği olan tek bir formasyonun varlığını kabul etmek zorunludur. Burada kast hiyerarşisi gibi toplumsal ilişkilerin ve ritüel krallık düzeni ile belirginleşen siyasal ilişkilerin egemen olduğu bataklık bölgelerinin toplumsal formasyonu belirli bir üstünlüğe sahiptir ve bölgenin diğer ekotip çevrelerinde kültürel ve ideolojik olarak normatif hale gelmiştir. Stein'i bu toplumsal formasyonun 10 ila 17. yüzyıllar arasında bütün bölgede egemen olduğunu söylemeye yönelten iki neden vardır: Birincisi, altıyüz yıl boyunca köylü gruplarının üretim olanaklarını ortaklaşa temlik etmelerini sağlayan *komünal*liğin sürmesidir. Bu üretim ilişkisinde, üretim araçlarının mülkiyeti bireysel olmayıp üretim olanakları geleneklere uygun olarak bey tarafından toplanır, dağıtılır ve kazanç paylaştırılır. İkincisi, yukarıda değinilen siyasal sistemin *parçalı* oluşudur. Bu dönem boyunca kentler, para kullanımındaki artış ve askerî teknolojideki gelişmeler, farklı bir toplumsal formasyona temel teşkil edecek koşulları oluşturamadı. Stein, bu görüntü karşısında Mukhia'nın ayrı bir toplumsal formasyon tesbit etmeyişine anlam verememektedir. Stein, komünal temelli bir toplumsal formasyon karşısında sadece Mukia'nın "özgür köylülük" temelli belirsiz "ortaçağ Hint toplumsal formasyonu" tezi çürümüyor, aynı zamanda Hint feodalitesi ya da buna benzer "moda" kavramlaştırmalar da kuşkulu hale geliyor demeye getirmektedir (Stein 1985: 82-83).

Özellikle Hindistan bakımından Marx'ın ATÜT kavramlaştırmasının reddedilişindeki temel neden, sadece birbirinden tamamen farklı toplumları "Asyagil" sıfatı altında toplamak değil, bunun yanısıra "hidrolik toplum" savının ve onun despotik yönetim gibi, Hint köyüne ilişkin olarak Marx'ın "toplumsal organizmanın küçük stereotipik formları" gibi, bu yapıya eşlik eden sonuçlarının tarihsel geçerliliğinin olmamasıdır. Mukhia da ATÜT kavramına itibar etmemektedir. Ancak Stein'e göre, Mukhia'nın Hindistan'ın feodalliği tezine karşı geliştirdiği argümanlar içinde önemli yeri olan toprağın göreli verimliliği tezi, onu Marx'ın "Asyagil" tanımdaki büyük sulama işleri gerekliliği tezine

yakınlaştırabilmektedir. Esasında tarımsal faaliyette suyun kullanım zorunluluğu ve bunun için gereken emek ihtiyacı, güney Hindistan'ın tarihsel ekotipleri bakımından temel özelliklerdir. Ancak Marx'ın kavramlaştırmasındaki başarısızlığın başlıca nedeni, oryantalist fikirlerle örtüşecek şekilde, tarım için yeterli su elde edilmesinin tek bir yolunu öngörmüş olmasıdır (Stein 1985: 83).

Stein, tartışmasını, ortaçağ Hindistanı'nın karakteristikleri hakkında dört gözlemi ile sonuçlandırmaktadır. 1) Burada kültürel formlar, ekonomik örgütlenmenin en ilkel formlarına kadar uzanmaktadır. Güney Hindistan köylüsünün yaygın soy örgütlenmesi, sadece mülkiyet ve akrabalık gibi konularla ilgili kalmamakta, aynı zamanda bu kavramları tek bir potada eriten hegemonik bir ideolojinin kaynağı da olmaktadır. 2) Hint köylüsü, zorlayıcı bir güce sahiptir ve savaşçı geleneklerini hep korumuştur. Ortaçağ Hint köylüsü, Mukhia'nın deyimiyle sadece "özgür" değil, aynı zamanda üretim araçları üzerindeki sahipliğini kendi içlerinde korumaya muktedir durumdadır. Ancak köylülüğü bir bütün olarak ele almak doğru olmaz. Her kırsal birim, egemen köylü grupları ile diğerleri arasında zaman zaman keskinleşen bölünmelere uğramıştır. Bu tabakalaşma içinde "soylu" olarak nitelenenlere köylüleri sömürme yetkisini vermek, merkezî devletin nihaî iktidar yetkileri arasında bulunmamaktaydı. Bütün bu yapı, ritüel ideolojisinin çerçevesini çizdiği kültürel formlarca destekleniyordu. Egemen köylü soylarının iktidar paylaşımından doğan birkaç önemli sonuç olmuştur: Alt kıtanın büyük bölümünde devletin göreli istikrarsızlığı, küçük ölçekli oluşu ve fetih ve yağma karşısında çoğunun yokedilebilirliği. Chola ve Vijayanagere gibi uzun süren devletlerin varlığı ise, belki de, köylü beyliklerinin önem kazanmasının da aralarında yer aldığı başka etkenlere bağlı idi. 3) Güney Hindistan'da, kuzeyden farklı olarak, gücü kendi soyudan gelen akrabalarına ve tabi reayasına bağlı olan köylü beylikleriyle iktisab edilen otorite ve iktidar, krallarla ilişkiler yoluyla güçlendirilmiştir. Ritüellerden ve simgesel mübadele şekillerinden oluşan kültürel formlar, egemen köylü grupları arasındaki bağlantıyı sağlayan akrabalık ilişkilerine kadar geniş bir yelpaze içinde etkilidir. Böylelikle, güney Hindistan'da büyük arazi sahibi kastların gücünün kullanımı düzenleniyor ve denetimi meşrulaştırılıyordu. 4) Güney Hindistan'ın büyük bölümünde "üretim araçlarının ve süreçlerinin sahipliği", beylerin sulama potansiyelini geliştirip koruduğu şartlar altında yerel köylü cemaatlerinde temlik edilmekteydi. 19. yüzyıldaki büyük İngiliz projelerine kadar sulama alanındaki büyük ve küçük işler ve onarımlar, merkezî bir devlet tarafından değil, yerel köylü cemaatleri tarafından yapıldı. Bu örgütlenme, son derecede karmaşık bir "orkestrasyon"a karşılık gelmekteydi. Bu çerçevede, tarımda köylü işletmeciliğinin bir aile işi olduğuna dair geleneksel düşüncenin, Hint tarım sisteminin karmaşıklığı karşısında düzeltilmesi zorunlu olmaktadır. Bu karmaşıklığı yakalamak, Stein'e göre, Mukhia'nın da taraf olduğu toplumsal formasyon modeli kurma çabasındaki temel sorundur. Stein için bunu başarmak, sadece feodalite kavramının dekonstrüksiyonuna değil, aynı zamanda Marx'ın ATÜT kavramının yeni-

den kurulmasına da yarayacaktır (Stein 1985: 83-86).

Sharma'nın yaklaşımını eleştirmesine karşın, Stein'ın ve Mukhia'nın aksine, Hindistan'a feodalite kavramlaştırması çerçevesinde bakmakta pek de isteksiz görünmeyen Perlin, makalesinde (Perlin 1985), "feodalite" ve "üretim biçimi" kavramlarını katı bir biçimde tanımlayan ve onları özgül tarihsel koşullara bağlayan çabaların sonuçta yetersiz ve bozucu bir görüntü sunacağını belirler. Perlin'in makaledeki amacı değişmez, kutsal ve eski saydığı genel kavramsal çerçevelerin, son yıllarda gelişen bilgi düzeyi karşısında yetersiz ve boşluklarla dolu olduğunu göstermektir. Bu amaçla öncelikle Burton Stein'in makalesinin bir eleştirisine girişmektedir (Perlin 1985: 88-89).

Bu çerçevede Perlin, feodalite kavramının iki farklı kullanımına işaret etmektedir. Birincisi, Ortaçağ Avrupası'nda, özellikle de İngiltere'de, ortaya çıkan feodalite biçimini esas alarak diğerlerini onunla karşılaştırma imkânı sağlayan bir kavramsal yaklaşımdır. İkincisi ise artığın üretimi ile el konuluş biçimini belirleyen toplumsal ve siyasal ilişkilerin özüne ilişkin farklı türden bir soyutlamadır. Buna göre, artığa ekonomik olmayan yollardan el konulan her üretim sistemi "feodal" olarak nitelenebilir. Bu türden feodalite yorumu Robert Brenner'in çalışmasında (1982) tebarüz etmektedir. Zayıf, sınırlı ve uzun bir zaman periyoduna genel bir bakış için fazlaca mutlak belirleyicileri içeren bir sınıflandırma şekli olan birinci tipolojinin ölçütleriyle değerlendirildiğinde Hindistan, ortaya konulan feodalite modelinden az ya da çok ayrılan bir karakter göstermektedir. İkinci (marksist) feodalite kategorisi, birinciden çok farklıdır. Feodal mülkiyet ilişkilerinin karakterize ettiği üretim sistemleri, artığa el konuluşun içinde belirlendiği koşulları işaret eden belirli ortak yapısal ilkeleri temelde barındıran birçok toplumsal ilişki formunun süreklilik arzeden bir sınıflamasını içermektedir (Perlin 1985: 89-93).

Perlin'e göre Mukhia'nın yaklaşımı, bu iki farklı feodalite tipolojisinin bir karışımıdır. Mukhia, feodalitenin bir dünya sistemi olmadığını, ilk dünya sisteminin kapitalizm olduğunu, bu yüzden feodalitenin evrensel olmayan, özgül üretim örgütlenmesi yöntemlerine sahip zaman ve mekâna özel, özgül bir sosyoekonomik örgütlenme tarzı olduğunu söyler (Mukhia 1981: 273-74). Perlin, asıl sorunun da burada ortaya çıktığını belirtmektedir. Zira tarihçilerin birçoğu özgül hukukî ve siyasal kurumlardan ibaret saydıkları birinci tip feodalite yaklaşımını kullanırken, Mukhia'nın kendisini de içine dahil ettiği marksist yaklaşımlı olan/olmayan birçok toplumsal bilimci feodaliteyi bütün bir toplumun ya da toplumlar kümesinin kalıcı özelliklerini tanımlayan bütüncül (*holistic*) bir çerçeve olarak kabul etmektedirler. Dolayısıyle, bu iki tür feodaliteye yapılan atıflar arasındaki sınırlar oynak hatta çift anlamlıdır. Ortodoks ortaçağ Avrupalı imajının giderek yeni bilgiler ve yaklaşımlarla zenginleşmesi ve nüanslar kazanması, ortaçağ toplumunun sanıldığının tersine dinamik ve değişken olduğunun görülmesi ile birlikte, birinci tipin bütüncül feodaliteyi tanımlayan ölçütler içine emilmesi ve ikinci feodalite anlayışının çok daha kullanışlı hale gelmesi söz konusu olmuştur (Perlin 1985:

94-96). Perlin'e göre birinci tip feodalite anlayışından bakıldığında Moğol dönemi Hindistanı, feodal olarak nitelenebilmektedir. Burada Mukhia'yı yanlışlığa götüren nokta, Avrupa için, 18. yüzyıl Polonyası ile 12. yüzyıl İngilteresi'ni örgütsel formlardaki benzerliğe bakarak özdeş sayan bir anakronizme düşerken, Hindistan için, tek bir ölçüte, özgür köylülüğün bulunmaması gerekçesine dayanarak feodalite bakımından her türlü karşılaştırmayı reddetmesidir. Üstelik Brenner'in belirlediği gibi, *demesne* (malikâne) tarzı tarım ve serflik, Fransa'da köylülüğün ancak üçte birini etkisi altında tutmaktadır. Bu meyanda, Hindistan'ın birçok bölgesinde hem özgür köylülük .hem de serflik, tarımsal üretimde birlikte görülen formlardır (Perlin 1985: 109-10).

Perlin, ikinci olarak dikkatini üretim tarzı kavramına yöneltmektedir. Toplumsal bilimciler arasındaki iki tip üretim tarzı kavramlaştırması bulunduğunu söyleyerek bunları "mikro mantıklı" ve "makro mantıklı" şeklinde adlandırmaktadır. Perlin, genellikle antropolog ve sosyologların üzerinde durduğu domestik üretim tarzı, aile üretim tarzı, köylü üretim tarzı, Afrika üretim tarzı, soyçizgili üretim tarzı ve ortakçı üretim tarzı gibi indirgemeleri içeren sınıflamaları "mikro mantıklı" başlığı altında toplamakta, Frank ve Wallerstein tarafından temelleri atılan bağımlılık yaklaşımını da "makro mantıklı" olarak tanımlamaktadır. Perlin'e göre birinci tipin örnekleri belirgin bir karışıklığı temsil etmektedir ve Wallerstein'in "dünya sistemi" yaklaşımı ve bunu üretim tarzı ile özdeşleştirmesi bu türden bir karışıklığa karşı hem bir eleştiri hem de yaratıcı bir tepkidir. Kavramın "makro mantıklı" kullanımları, ayrıca bütüncül bir bakışı temsil etmektedir. "Mikro mantıklı" olanları ise ilişkileri olguüstü kategorinin dışında bir yerde ele almaktadır. Perlin'e göre soyçizgili ya da köylü üretim tarzı türünden sınıflamalara yakınlık duyan biri, yalnızca Asya üretim tarzı türünden sorunlu formülleştirmelerle ilişki kurmaya eğilimlidir; zira Asya üretim tarzı ya da "toplumsal formasyon" gibi tamamlayıcı, bütünleyici kavramlara ihtiyaçları vardır. Eski ortodoks anlayışları yıkmak için eleştirel bir araç olma niyetini de taşıyan "mikro mantıklı" yaklaşımlarda üst düzeyde bir özerkliğin varlığı ve yaygın sınıf ilişkilerini, onlara dışsal ve temel olmayan ilişkilere indirgeme eğilimi bir madalyonun iki yüzü gibidir. Ayrıca belirleyenlerin son derece açık uçlu ve heterojen oluşu, üretim tarzı kavramını karşılaştırılamayacak (köylü, domestik, *hacienda*, Afrika gibi) nitelemeleri bütünleyen bir tür bakiye kategori haline sokmaktadır. Bu tür üretim tarzı sıfatlarının tanımları, ister istemez, toplumsal ilişkilerin bütün boyutlarına, görece özgül bir zaman ve mekânda cereyan eden ilişkilerden oldukça genel ve evrensel (köy, köylülük gibi) kategorilere kadar yayılabilmektedir (Perlin 1985: 96-99).

"Mikro mantıklı" yaklaşımların sıklıkla başvurduğu bir meşrulaştırma aracı eklemlenme kuramıdır. Perlin'e göre eklemlenmecilik (*articulationism*), daima kendi "özel çözümü"ne ihtiyaç duyan bir sorunu doğuran, her üretim tarzına uygun bir dışsallığı takip eden, üretim tarzı olarak nitelediği birimlerin içselliğini keyfî olarak dışlayan mantıksal bir genişletmedir. Daha ziyade "mikro mantıklı" üretim tarzı

kullanımlarının üçüncü Dünya toplumlarına ilişkin bilginin çarpıcı biçimde az olduğu bir döneme ait olduğunu belirten Perlin, "toplumsal formasyon" kavramını da aynı kül içinde ele alır. Bu kavram da "mikro mantıklı" yaklaşımın tasarımında yer alan üretim tarzlarının eklemlendiği bir bütünlüğü anlatmak üzere kullanılmakta ve bu yaklaşımın özünde bulunan epistemolojik işlevsizlik sorunlarını bünyesinde taşımaktadır. "Makro mantıklı" yaklaşımlar ise daha az keyfî ve daha bilgilendirici bir niteliği haizdir. Potansiyel olarak toplumsal örgütlenmeyi yeniden yorumlamak için yeni araçlar temin ederler. Üretim tarzı kavramının makro veya bütüncül kullanımları daha geniş bir etkileşim ve örgütlenme düzeyine yönelebilmek bakımından önemli bir araçtır. Perlin "makro mantıklı" yaklaşımları *tarihsel* olarak nitelemektedir. Oysa, ona göre, "mikro mantıklı" olanlar uzun bir zaman diliminde çok sayıda farklı tipte toplumda görülen üretim şekillerini, birtakım özgüllüklerden türeyen başlıklar altında birleştirerek dev bir evrensel kategori yaratmaktadır. Böylelikle sahip oldukları tarihsel (zaman/mekân) özgüllükleri bu kategoriler içinde kaybederler. Bu, "örgütsel formlar"ın fetişleştirilmesi, parçası oldukları üretim ilişkileri kümesi içinden geçici kurumların ve üretim birimlerinin öne çıkarılmasıdır. Dolayısıyle burada, "üretim birimleri" ile "üretim tarzları" birbirine karışmaktadır. Böylelikle bu tip yaklaşımların içinde barındırdığı keyfîlik, heryerde bulunabilirlik, özgüllüğün yokluğu gibi özellikleri onları açıklama aracı olmaktan çıkarmaktadır (Perlin 1985: 99-101, 120).

Perlin, ortaçağ Avrupa feodalitesinin, en azından Hobsbawn'ın işaret ettiği gibi 11. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar süren yüksek dönemi boyunca, hem mekân hem de zaman açısından önemli farklılıklar içerdiğini kabul etmektedir. Bu yüzden kavramın klasik kullanımı, özellikle *vassalaj* ve *infeudation* gibi zaman ve mekâna göre değişkenlik taşıyan tanımsal kavramlar söz konusu olduğu zaman, feodal üretim tarzının ortaya koyacağı muhtevayı müphem hale getirmektedir. Perlin'in işaret ettiği bir diğer indirgeme, örneğin Hindistan'da bütün değişimin dış uyaranlara bağlanması ve Avrupa'da da ticarî ve kentsel gelişmenin feodal üretim tarzının dışında bir gelişme olarak ele alınmasıdır. Oysa bugün kasabalara, pazara, para ve ticarete, değişen ortaçağ toplumunun birer bütünleyici parçası olarak bakma eğilimi revaçtadır. Bunlar, feodal soyluların ve kilisenin köylüden artığı çekmesi ve onu pazarlaması için aracılık işlevini yerine getiren mekanizmalardır. Perlin, her ne kadar "makro mantıklı" yaklaşımın avantajlarını vurgulamaktaysa da, özcü (*essentialist*) dediği (sosyolojik, bilimsel yasalı, sürekli) ve ampirik bilgiyle bağlarını koparmış büyük teoriler inşa etme eğilimini tehlikeli bulmakta ve bu tavrın ampirik çeşitlilik ve değişmeleri, "bilimsel" genellemenin kural ve içeriklerinden ayırdetmede yetersiz kaldığını, ayrıca sübstantivist üretim tarzı kullanımlarının giderek yok olmasına yol açtığını belirtmektedir. Dünya hakkında yeni kuramlar ve bilgiler üretmek bakımından "makro mantıklı" üretim tarzı yaklaşımının temel kavramsal ve metodolojik önemine hâlâ işaret etmekle birlikte, son tahlilde bunların mantıksal zayıflığını vurgulamaktadır (Perlin 1985: 101-5). Perlin'e göre,

"mikro mantıklı" üretim tarzı kullanımlarının, pozitivist çoğulculukları ve geleneği teyit eden betimsel eğilimleri bakımından temel bir zorluğu olduğu unutulmamalıdır. Bu bağlamda feodalite kavramının yarattığı sorun, onun evrenselciliğinde ve bütün kabile sonrası/kapitalizm öncesi toplumları içeren müphem bir kategoriye uygulanma potansiyelindedir. Buna göre yöntemle eşanlamlı olarak görülmesi gerekli olan karşılaştırmalı yaklaşımın kritik işlevi, ilkin "makro mantıklı" üretim tarzı formu tarafından yerine getirilmiş olan ama bugün onu aşan yeniden inşacı bir proje içine çekilmiştir (Perlin 1985: 106-7).

Perlin, daha sonra Sharma'nın Hindistan'a uyguladığı feodalite modelini, Pirenne'in para ekonomisinin çöküşüyle gelen otarşik ekonomi ve koruma arayışı ile geçildiğine işaret ettiği feodalite tezinin Hindistan'a nakli olarak görmekte ve eleştirmektedir (Perlin 1985: 108). Hindistan'a feodalite dışında bir kavramla yaklaşmaya çalışanlar da Perlin'in eleştirisinden nasiplerini almaktadır. Perlin, eleştirisini moğolizm (*mughalism*) ve kültürcülük dediği iki esas yaklaşıma yöneltmektedir. Burada Hindistan'ın sömürgecilik öncesi tarihine yönelen toplumsal bilimciler, Avrupalı kuramların "geleneksel sonucu"ndan kaçınmak üzere, "mikro mantıklı" eğilimin relativist yanının çekiciliğine kapılmakta ama sonuçta, yine sınaî kapitalizme geçiş sorunu bakımından bu "geleneksel sonuç"u izlemek zorunda kalmaktadırlar. Özerk ve dinamik Batı Avrupa ile nedenler, ilişki örüntüleri ve iktisadî, toplumsal ve siyasî eğilimler bakımından aynı ölçüde özerk fakat durağan Hindistan ikiliğinin kurulması, onları da, Hindistan'ı negatif bir karşılaştırma aracı olarak kullanmaları sonucunda, aynı noktaya götürmektedir. Bu eğilimin içinde başlıca yeri olan ve Irfan Habib tarafından temsil edilen moğolcu eğilim, Hindistan'ın sömürge öncesi tarihinde Moğol dönemini karşılaştırmalara esas almaktadır. Perlin, yazısında bunun doğurduğu eksik anlamalara değinmekte ve özellikle Habib'in artığın köylüden çekilip soylular elinde birikmesi sorununu ihmal ettiğini ya da bu sorunu basitleştirdiğini belirtmektedir. Habib, Moğol dönemi Hindistanı ile 16. yüzyıl Avrupası'nın ticarî kapitalizmini, "geçiş" sorunu bakımından karşılaştırırken ikisi arasındaki temel ayrışmayı tamamen iç etkenlere bağlamaktadır. Moğol toprak soylularının kendine has örgütlenmesinden doğan özel sınıf yapısı belirlemesi, Habib'i Moğol Hindistanı için özerk bir ekonomi tanımlamaya ve sömürge öncesi Hindistan tarihi için belirgin bir döngüselliğe saplanmaya götürür. Mukhia ise, aşırı bir biçimde, Habib'in ihmal ettiği vergilendirme sorununa bütün dikkatini yöneltmekle birlikte, Perlin'e göre, bunun sosyolojisini es geçmektedir. Oysa, Perlin'in hakkında çoz az şey bilindiğini söylediği kırsal toplumun yapısı, üretim organizasyonu veya kır seçkinlerini belirleyen ilişkilerin mahiyeti hakkında zenginleşecek bilgi düzeyi köylülük üzerinde sınıfların rolünü daha berrak hale getirecektir. Stein, Güney Hindistan araştırmalarında, biraz bu alana yönelir görünmektedir. Ancak, Perlin'e göre Stein'in *oeuvre*'u, ikinci önemli indirgeme alanı olarak belirlediği ve antropologların temsil ettiği farklı bir gelenekten gelen bir tür kültürcülüğe ("idealizm"e) düşmekte ve

bilhassa Moğol dönemi araştırmaları ile zenginleşen Kuzey Hindistan malzemesi ile dönemsel bir uyuşmazlık, anakronizm, göstermektedir. Stein'in kullandığı antropolojik kavramlar, tek tek farklı toplumların göreceli karmaşıklığını ve zaman-mekân farklarını dikkate almaksızın uygulanabilen "farklı bir cebirin öğelerini" şekillendirmektedir. Bu nedenle, Perlin'e göre Stein'in ele alış biçimi materyalist olmaktan çok kültürcüdür.[1] Dolayısıyla ne Stein'in ademimerkeziliği Hindistan'ın bütün ortaçağına teşmil etme çabası ne de Mukhia'nın yüzyıl farklılıklarını aşan uzun bir periyoda yönelmesi değişme olgusunun baskısı altındaki zamana bağlı farklılıkları ortadan kaldırmaktadır. Bu anakronizm tehlikesi yanında, Perlin farklı yerlerde görece farklı tipte toplumsal ve iktisadî düzenler bulmayı ummak gerektiğini belirterek, araştırma bölgelerinin farklılığına gönderme yapmaktadır. Perlin'in Sharma'ya yönelik eleştirisi, onun Avrupa feodalitesinin 5. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar süren deneyiminden türeyen feodalite nosyonunu Hindistan'a uygulaması konusundadır. Perlin, kaba marksizme ait saydığı bu feodalite ölçütünün (doğal ekonomi, serflik, "bütün idarî yapının toprak temelinde örgütlenmesi") Avrupa tarihyazıcılığındaki tartışmalarda değişen şeklinin Sharma tarafından değerlendirilmediğini söylemektedir. Sharma'ya göre, Habib'in iç etkenler üzerindeki vurgusunun tersine, bütün kökten değişmenin itici gücü dışsaldır. Dolayısıyle Sharma'nın karşılaştırması, tarihsel yani içsel bir dinamik motoru dışlayan değişmez ve verili bir ideal tipe dayanır (Perlin 1985: 111-19).

Sonuçta Perlin, makalesinde, Hindistan'a yönelik olan ve olmayan feodalite ve üretim tarzı yaklaşımlarını içeren karşıtlık çiftlerinin zayıf ve elverişli yanlarını ortaya koyan metodolojik bir katkıda bulunmaya girişmiştir; bu çerçevede bir yaklaşım stratejisi sunar. Bu stratejinin başlıca kalemlerini, zayıf Hindistan tarihyazımı üzerine ayrıntılı bir çalışmanın gerekliliği, Hindolojik araştırmanın gözardı ettiği 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarına ilişkin bir ideoloji araştırması ve sadece Hindistan'ı Batı'dan farklı kılan etkenleri arandığı "olgu"lar arasında yapılan karşılaştırmanın tarihyazımları bakımından da yapılması ile zaman ve yapıyı birarada değerlendirmeyi sağlayacak uygun bir yöntem arayışı oluşturmaktadır (Perlin 1985: 121-23).

Wickham (1985), Mukhia'nın yaklaşımının, marksist feodalite kavramının Avrupa dışında kullanımını reddettiğini belirterek yazısına başlamaktadır. Ancak bunun ilk olmadığını, bir diğer örneğin Perry Anderson tarafından *Lineages of the Absolutist State*'te yapıldığını belirtmektedir. Wickham'a göre bugünkü marksist tarihyazımında Asya değerlendirilirken iki tipik yol göze çarpmaktadır. Birincisi tipik marksist üretim tarzı sınıflandırmalarının Asya'ya uyarlanması -ki Wickham bunu dar bir ceket olarak niteliyor-, ikincisi ise Marx'ın sistemlerini tümüyle göz ardı ederek yeni çözümleme tarzlarını ve kategorilerini hayata geçirmek şeklinde olmaktadır. Mukhia ve Anderson'ın çözümlemeleri bu ikinci gruba girmektedir. Irfan Habib'in "Ortaçağ Hindistan ekonomisi", Gunther Lewin'in ortaçağ Çin ekonomik sisteminin kategorize edilmesine karşı duruşu bu kuramsal bakışın örnekleridir.

Wickham, bu kuramsal tavırlardan ilkini fazla şematik, ikincisini ise bozguncu olarak nitelemektedir. Bu iki kategorileştirme biçimini de reddeden bir üçüncü yol vardır ve bu yol Maxime Rodinson'un *İslâm ve Kapitalizm* çalışmasında temellendirilmiştir. Buna göre üretim tarzları ideal yapılardır; ama *toplumsal formasyonlar* gerçek toplumların bütün karmaşıklıklarını yansıtan ve indirgeme içermeyen bir çözümleme çerçevesi sunmaktadır. Wickham, bu yaklaşımı çok kullanışlı bulur (Wickham 1985: 166-67). Byres da, üretim tarzı kavramının merkezî öneminde ısrar etmekle birlikte (Byres 1985: 4), *toplumsal formasyon* kavramına duyulan ihtiyacı derlemenin sunuş yazısında belirtmekte ve Perry Anderson'ın toplumsal formasyon tanımlamasına gönderme yapmaktadır: "Toplumsal formasyon, farklı üretim tarzlarının, onlardan birinin egemenliği altında örgütlenmiş olarak gösterdikleri somut kombinasyondur". Anderson'a göre bu kavram, belirli bir tarihsel ve toplumsal bütünlük içinde varolması mümkün üretim tarzlarının çoğulluğunun ve heterojenliğinin altını çizer (Byres 1985: 6). Derlemede, "üç farklı köylü ekotipi" belirlemesini yaparken Stein, egemen üretim tarzını belirlemeye çalışırken Hint feodalitesi bağlamında Sharma ve "Ortaçağ Hint sistemi" bağlamında da Habib bu formülasyona yönelmektedir.

Wickham, artığa el koyma biçimlerine bağlı olarak üretim tarzlarının değiştiğini kabul etmektedir. Buna bağlı olarak Hindess ve Hirst'in (1975) feodal üretim tarzı için serfliğin hukukî-siyasî yönlerinden çok bütün kapitalizm öncesi büyük toprak sahipliği biçimlerini mündemiç olan rantı üreticiden çekme ilişkilerinin önemli olduğu belirlemesini önemli bulmaktadır. Bu yüzden ekonomi dışı zor kullanımına dayanan ve öylece tanımlanan biçimlerde bu ilişkiler köylünün hür olmamasını gerektirmez. Hukuken özgür sayılan köylünün siyasî metbuiyeti değil, onun ödediği rant, onun içinde bulunduğu ekonomik dünyayı feodal kılmaya yetmektedir. Bu feodalite tanımlaması, Mukhia'nın emek hizmetine bağladığı ve bu yüzden sadece Avrupa'ya özgü saydığı feodalite kavramlaştırması ile çelişmektedir. Ama eğer feodaliteye bu ölçütle bakılsaydı ortaçağ Avrupası'nın çok küçük bir bölümü feodal sayılabilirdi diyor Wickham (1985: 167-68). Wickham, Asya üretim tarzı yaklaşımını ve bu kavrama bitişik kavramsal çerçeveleri analitik geçerliliği olmayan, ender rastlanan ya da yarı mitsel, temelsiz kategoriler olarak tanımlamaktadır. Tıpkı çerçevesi kesin bir biçimde çizilmiş özgül feodal tarz gibi, Asya üretim tarzının taşıdığı temel sorun, onun siyasî ve hukukî özgüllüğüdür (Wickham 1985: 170, 183). Bu yüzden Wickham, kapitalizm öncesi toplumlara, tek tek, sınırları daha önceden keskin biçimde çizilmiş üretim tarzlarına ait kavramsal şemaların ışığında bakmak yerine, "toplumsal formasyon" kavramının toplayıcılığından da yararlanarak, hepsini ilk kez Samir Amin'in çerçevesini çizdiği "haraçlı (*tributary*) tarz" içinde görmeyi yeğlemektedir.

Bütün ortaçağ boyunca, ister coğrafî ister dönemsel farklılıklara damgasını vursun, merkezî ve ademimerkezî, vergisel, rantsal ve köle emeğine dayalı bütün tarzlar, kendi koşullarına bağlı olan nüanslar saklı kalmak kaydıyla "haraçlı toplum" tipini oluşturmaktadır. Wickham, kapita-

lizm öncesi devletin idamesinin esasında, egemenlik hiyerarşisinde zaman zaman meydana gelen yer değişimlerine karşılık, onların artık ürünü kırdan çekmek bakımından süreklilik arzeden gücünü görmektedir (Wickham 1985: 189). Bu açıdan bakılınca, artığı çekme biçimi, yani vergisel ya da rantsal oluşu ya da köylülüğün konumu, "hür" veya "serf" oluşu, ikincil kalmaktadır.[2]

Derlemede yer alan diğer bir makale, Çin'in marksist tarihyazıcılığındaki feodalite kavramlaştırması üzerinedir (Dirlik 1985). Makalede feodalitenin evrensel bir söylem oluşu iki nedene bağlanmaktadır. Birincisi bu söylemin dünya ölçüsünde yaygın oluşudur. Kavramın bu algılanış biçiminin ikinci nedeni, onun tarihin evrenselliğine ilişkin çağdaş bilinçle ilişkisinde saklıdır. Avrupa için feodalite tartışması, kapitalizme geçişi sağlayan özgül kurumların arandığı bir saha iken, Çin'de bu kavramlaştırmanın doğası daha çok feodalite konusundaki marksist söylemin bir Üçüncü Dünya versiyonu biçiminde görülmektedir. Dirlik'e göre Çin tarihyazıcılığında bu söylemin başlıca üç ögesi vardır. Feodaliteyi toplumsal bir formasyon olarak sunma, feodaliteyi bir tarih aşaması olarak yerine koyma ve kavramın tarihsel serüveninde ona yüklenmiş olan siyasî atıflar. 1920'lerden bu tarafa Çin'deki marksist tarihçiler Çin'i, özgül bir kurumlaşmaya yahut toplumsal formasyona gönderme yapmaksızın, Avrupa'daki anlaşılış biçimiyle feodal saymışlardır. Ayrıca onun tarihsel yerini klasik marksist dönemlemeye sadık kalarak düşünmüşlerdir. Bu arada bu tarihsel aşamalandırmada, özellikle tartışmanın belli bir döneminde, feodaliteyi inkâr etmeyle Asya üretim tarzını kabul etmenin eşanlamlılığı, onları bu tür varyantlardan uzak tutmuştur. Bütün bunların yanında Çin devrimi ve onun siyasî doğurguları feodalite anlayış ve tartışmasını siyasî bir bağlama sokmuştur: "feodaliteye ilişkin bir belirleme yapmak, Çin'in dünya tarihi içindeki yeri... ve ayrıca onun geleceği üzerine bir belirleme yapmak demektir" (Dirlik 1985: 197-200).

Çin'deki marksist tarihçilikte üç ayrı feodalite dönemlendirmesi mevcuttur. Bunlardan ilki Zhou döneminin ilk bölümünü (İ.Ö. 1122-255) feodal sayar. Buradaki ölçüt, bu dönemin Batı feodalitesinin temel karakteristiklerini göstermesidir. Bu dönemi izleyen İmparatorluk döneminde, üretimin ve teknolojinin gelişmesi ve ekonominin ticarileşerek doğal ekonomiden uzaklaşmasıyla bu karakteristikler ortadan kalkar. İkinci dönemlendirmeye göre, Çin tarihinin İmparatorluk dönemi (İ.Ö. 3. yüzyıl sonlarından İ.S. 20. yüzyılın başlarına kadar) tam anlamıyla feodaldir. Bu dönem Marx'ın tanımına uygun olarak, metasız bir doğal ekonominin ve ekonomi dışı bir sömürünün egemen olduğu bir dönemdir. Çin'de ekonominin kapitalizme dönüşmemesi de, Avrupa'daki gibi dış pazar ihtiyacının doğmamasına bağlıdır. Yani Çin'in "talihsizliği" onun doğal refahıdır. Üçüncü dönemlendirme, ortodoks marksist gelişim şemasına göre, Zhou döneminin feodal olamayacağını, zira feodalite aşamasını köleci bir aşamanın öncelemesi gerektiğini savunmaktadır. Bu nedenle, dönemleştirmenin teorisyenlerinden Guo'ya göre geç Zhou dönemi, Çin tarihinde önemli değişmelerin ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu görüş, "uzun feodalite"

görüşünün ve Çin tarihinin büyük bölümünü bir durağanlık dönemi olarak düşünen "uzun geçiş" görüşünün kuramsal tuzaklarından kaçınmaya çalışarak Çin tarihini evrensel tarihî gelişim şeması içinde yerine koymaya girişmektedir (Dirlik 1985: 200-7).

Ancak 1949'a kadar Çin'de devrimci komünist strateji Çin devrimini antifeodal bir devrim olarak gördüğünden Guo'nun yaklaşımı eleştirildi. Devrimden sonra Guo'cu dönemlendirme tasvip gördü ama bu aşamada iki sorun ortaya çıktı. Birincisi, köleci toplumdan feodaliteye nasıl ve ne zaman geçildiğine ilişkindi. İkincisi ise feodal bir dönem olarak kabul edilen İmparatorluk çağındaki toplumsal ve ekonomik gelişmelerin ve bu gelişmelerin sonucunda görülen bazı kapitalist kurumların nasıl açıklanacağı sorunuydu. Bu ikinci sorun bakımından, Dirlik'e göre çağdaş Çinli marksist tarihçilerden Fu'nun görüşleri tipik ve önemlidir. Fu'ya göre Çin feodalitesinin, feodalitenin evrensel tarihi içinde kendi gelişme yasaları vardır. Fu'nun çözümlenmesinde feodal toplum Çin'de İ.Ö. birinci binyılın başında ortaya çıkar ve bu feodal düzen Avrupa feodalitesinin bütün özelliklerini gösterir. Zhou döneminin sonlarında bu feodal yapı dağılır; ticaret büyür. Ama henüz kapitalizmin gelişim koşulları mevcut olmadığından Çin'de ikibin yıl sürecek bir toprak sahipliği ekonomisi (*landlord economy*) ortaya çıkmıştır. Erken Zhou döneminde soyluların ve serflerin taraf olduğu ikili bir ekonomi söz konusu iken geç Zhou döneminde, arazinin metalaşması ve serflerin özgür köylü olmasıyla birlikte, toprak sahipleri ile köylülerin içinde rekabet edebildikleri birleşik bir ekonomi doğmuştur. Böylece köylü ile toprak sahibi arasındaki bağımlılık ilişkisi bir sözleşme ilişkisine dönüşmüştür. Ancak Çin, oldukça ticarîleşmiş olsa da, hâlâ ticaretin üretimden bağımsız olduğu, ekonomik gücün temelinin ve yatırım nesnesinin toprak olduğu, ticarî sermayenin üretim sürecine giremediği hatta üretim üzerindeki etkisinin negatif olduğu bir doğal ekonomi içindeydi. Ayrıca Çin'de kentler, Avrupa ortaçağındaki gibi merkezî siyasal denetimden uzak birer ticaret merkezine dönüşemediler. Loncalar da, Avrupa feodalitesinin aksine, zayıftılar. Bu nedenle Çin ekonomisinde kapitalist dönüşüm olmamıştır ama klasik feodalitenin dışında yer alan ve kapitalizmin çiçeklenebileceği özgül bir feodal yapı görünmektedir. Fu'ya göre, toprak düzenindeki değişmelerin sonucu, yalnızca "ekonomik yapı"nın değişimine yol açmaktaydı. Bu durum belirli bir üretim tarzı değişimi değildir; üretim tarzı hâlâ feodaldir. Fu, burada yeni bir ayrım, üretim tarzı-ekonomik yapı ayrımını getirmektedir. Bu yoruma göre, toplumsal formasyon yaklaşımının aksine, farklı ekonomik yapılar aynı üretim tarzını paylaşabilmektedir. Söz konusu özcü (*essentialist*) bakışın feodalite temellendirmesinde, onda doğal bir kendine yeterlilik ekonomisinin varlığı, toprağın birincil üretim aracı oluşu, ekonomi dışı bir sömürünün varlığı ve köleci tarz ile ücretli emek tarzı arasında kalan her türlü emek formunun üretim araçlarını denetim altında tutan bir toprak sahipleri sınıfı ile birlikte yer alışı yetmektedir. Çin'in İmparatorluk dönemi de, üretim araçlarını toprak beylerinin tamamen kontrol ettiği ama bu egemenlerin üretici üzerinde dene-

timinin bulunmadığı özgül bir feodal dönemdir (Dirlik 1985: 207-12).

Kavramın bu biçimdeki evrenselleştirilişi, Dirlik'e göre, bazı sorunlar doğurmaktadır. Çinli marksist tarihçiler, evrensel teleolojiye sadık kalarak Avrupa tarihinden çıkarılmış gelişme standartlarına uygun açıklamalar getirmektedirler. "Kapitalizmin filizleri"nin Çin tarihinin belirli bir döneminde ortaya çıktığını ileri süren bu açıklama biçimine göre Çin'in tarihsel gelişimi de evrensel amacını, yani kapitalizmi, beklemiştir. Belirli, Çin'e özgü, nedenlerle evrensel gelişme modelinde feodaliteden sonra gelmesi beklenen kapitalizmin Çin'de doğuşunu erteleten Çin'e özgü "feodalite" kavramlaştırması, bütün kapitalizm öncesi tarım toplumlarına genişletildiğinden, söylem düzeyinde her toplumun kendi doğasına uygun bir feodaliteyi anlatmak üzere, Isaiah Berlin'in kavram enflasyonu dediği ve kavramlara yeni anlamlar yüklemekle farklı gerçeklikleri ifade etmekten doğan hermenötik bir soruna işaret etmektedir. Dirlik, feodal olarak tanımlanan toplumlar arasındaki önemli yapısal farklılıkları göz ardı eden ve feodalitenin anlamını bu türden yapısal farklılıkları karşılayacak biçimde çoğaltmayı gerektiren bu yaklaşımın sadece Çin'e özgü olmadığını, örneğin feodaliteyi esas olarak üretici güçlerin gelişmediği ve düşük bir ticarileşme gösteren sosyo-ekonomik bir sistem olarak gören Witold Kula'nın da bu türden bir kullanımı zorladığını söylemektedir.[3] Dirlik'e göre böyle bir indirgemecilik yerine bir toplumsal formasyonda birden çok üretim tarzının varolma olasılığını dikkate almak yeğlenmelidir. Özellikle feodalite bağlamında, feodalliğe özgü sayılan kurumların varlığını feodalitenin delili saymanın yanlışlığını, George Lefebvre ve Banaji'nin *manor* kurumunun feodalite içindeki merkezî yeriyle ilgili eleştirilerine atıf yaparak, göstermeye çalışır. Sonuçta Dirlik, tarihin genel "yasaları"nın arandığı metodolojik bağlamda, Çin tarihyazılıcılığında görüldüğü gibi, sadece her toplum için özel "yasalar" yaratmanın kurtarıcı olacağını söylemektedir. Genel yasaları formüle etmeye çalışmak ancak tarihteki toplumsal formların özgüllüklerini tanımakla başarıya ulaşabilecek bir etkinliktir. Dirlik, bu açıdan Perry Anderson ve Georges Duby'nin çalışmalarını başarılı bulmaktadır: "Her ikisi de feodal kurumların, Avrupa'daki yaygınlıkları bakımından, özel bölgesel koşullara nasıl uyarlandıklarını göstermişlerdir". Dirlik'e göre bölgeciliği, bütün bölgesellik üstü fenomeni göz ardı ederek fetişleştirmek de mümkündür; ama önemli olan, bir bölgeyi ya da dönemi diğer birinden ayrı tutarak analizi sınırlamak değil, bir üretim tarzı içinde varolan bölgesel çeşitlilikleri, karşılıklı ilişkileri ve bu ilişkilerin ortaya çıktığı yapıyı aydınlatmak için bölgesel farklılıkları hesaba katmaktadır. Bu noktada marksist analiz, yazara göre, böyle bir hesabı gözetmeyen ve bilimsel idealizme varan bir soyutlamacılıkla malüldür. Çinli tarihçilerin yaptığı gibi özel yasaların keşfine çıkmak, onların bu teleolojiye meydan okudukları anlamına gelmemektedir; zira onları Çin tarihinde kapitalizmin filizlerini görmeye de iten çaba, "özel" olguyu evrensel gelişim şemasının içinde bir yere oturtmaktır. Stalinist ortodoks tarih anlayışının zorladığı bu biçimin dışında, yine aynı saikle, küresel tarihî

gelişmenin karmaşıklığını ve çoğulluğunu açıklamada bu modelin yetersiz kalması yüzünden marksist tarihçi ve toplumsal bilimciler yeni üretim tarzları yaratmaya girişmişlerdir (Dirlik 1985: 214-21).

Derlemenin son makalesi, Mukhia'nın kendisine yöneltilen eleştirileri yanıtladığı ve görüşleri yeniden değerlendirdiği yazıdır (Mukhia 1985). Mukhia, kendisinin kapitalizmin ilk dünya sistemi olduğu savı bakımından Dirlik'in feodalitenin evrenselleştirilmesi karşısındaki eleştirisini yerinde bulmakta, bu açıdan Perlin'in feodaliteye tanıdığı dünya sistemi statüsünü de kabul etmemektedir. Sharma'nın geniş feodalite çerçevesi içinde bölgesel farklılıkların varlığıyla ilişkilendirdiği "Hint feodalitesi" görüşünü, bu şemsiye içindeki farklılıkların tek bir kavramla aydınlatılmasında yaşanan zorluk, doğurduğu anakronizm ve ilişkileri eşitleme eğilimi bakımından reddetmektedir. Mukhia'ya göre bir yapıyı belirleyen üç temel değişken vardır. Bunlar bölgenin ekolojisi, teknoloji düzeyi ve emek kullanımının toplumsal örgütlenişi değişkenleri olup her zaman ve mekân için bunların karşılıklı ilişkileri değişik örüntüler göstermekte ve buna bağlı olarak bir biçimde eşitlenmeleri olanak dışında kalmaktadır. Mukhia dikkatini özellikle kapitalizm öncesi toplumlarda ekonomi dışı zora bağlı emek kullanımı biçimlerinin değişkenliğine yöneltmekte ve bu biçimlerdeki farklılığın, hem egemen sınıfla ilişkiler bakımından hem devletin formu bakımından hem de başka tarza geçiş problemi bakımından tek bir tarz altında totalleştirilemeyecek bir farklılığı vurguladığı konusundaki ısrarını sürdürmektedir. Mukhia, ayrıca, marksist tarihçiler tarafından genellikle göz ardı edildiğini söylediği, sınıf mücadelesinde ideolojinin rolü konusuna değinmektedir. Mukhia'ya göre, Hindistan köylüsü doğrudan bir kontrol altında bulunmadığından, Avrupa'daki köylülükten farklı olarak, egemen sınıfın ideolojisinin tam bir etkisi altında değildir. Kültürün bir parçası olarak her düzeydeki ideolojik oluşumun yukarıdan aşağıya doğru tek taraflı bir süreç olması durumu, Mukhia'ya göre ender görülür. Bu yüzden Stein'in Hindistan bakımından bu ilişkinin karşılıklılığı yönündeki katkısını kayda değer bulmakla birlikte, tarihsel açıklamayı yalnızca ideolojik bir düzlem olan "kardeşlik" kavramı çerçevesinde yapmak Mukhia'ya kuşkulu görünmektedir. Mukhia, Irfan Habib'in "ortaçağ Hint ekonomisi" ya da "ortaçağ Hint sistemi" kavramlarıyla kurduğu kategorileştirmeyi analitik değil betimsel ve amprisist bulmaktadır. Devletin temel karakteristikleri konusunda hem devletlerin boyutundan kaynaklanan hem de bölgesel farklılıklara bağlı olarak oluşan bir çeşitlenmenin varlığına işaret eden Mukhia, temelde Hindistan'da erken ve geç ortaçağ devletini gerçek üretim süreçlerine yabancı olan egemen bir sınıfın varlığını sürdürmesi için gelir toplayan bir kurum olarak görmektedir; ama bu tanım devletin doğasına ilişkin bir belirlemeden çok işlevlerine işaret eder.

Şu halde esas olarak Hindistan etrafında dönen bu tartışmalara[4] bakıldığında, Avrupa dışında feodalitenin varlığının sorgulanmasında üç temel eğilim ortaya çıkmaktadır. Birincisi, Avrupa dışında feodalitenin varlığını reddeden ve Mukhia, Habib, Anderson vs. tarafından savunulan görüş; ikincisi,

bütün bu farklı yaklaşımları kapitalizm öncesi çağ açısından tek bir ilişki biçiminin ortaklığına dayanarak başka bir tarz ya da "toplumsal formasyon" altında ("Haraçlı toplum", "haraçlı üretim tarzı") toplama eğilimini savunan ve burada Wickham tarafından temsil edilen görüş; üçüncüsü ise, yine benzer bir evrenselci bakışla feodaliteyi bir dünya sistemi olarak bir çağa yayan ve bölgesel ve dönemsel farklılıkların bu tarzın temel argümanlarını zedeleyecek çeşitlilik ve kuvvette bulunmadığını göstermeye çalışan görüş. Bunların dışında iki marjinal eğilim daha göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki Perlin'in kültürcü yaklaşımı, ikincisi ise neredeyse sonsuz çeşitlilikte yeni üretim tarzları icat etmeye girişen ve genellikle antropologların başını çektiği eğilimdir. Bizde, ATÜT kavramı terkedilirken, bu cephede başta Kılıçbay'ın bulunduğu ama köklerini MDD tezinde ve M.Ali Aybar'da izleyebildiğimiz, her toplumsal birime bir üretim tarzı tahsis etme eğilimi Osmanlı tarihi bakımından da tebellür etmiştir. Sonuçta, bu satırların yazarı ayrıntılarda kaybolan bir tarihsel analiz yerine, daha zor olan ama bilimin bilgileri düzene koyma, teorileştirme eğilimine daha uygun olan bir evrenselciliğin önemine bir kez daha vurgu yapılması gereğine inanmaktadır. Farklılıkları aramanın çekiciliği ve kolaylığının yanında getirdiği ayrıntıda kaybolma ve farklılıkları abartma eğilimi, ancak benzerleri, belirli bir çağın temel belirleyenleri ışığında arayan karşılaştırmalı bir tarih yaklaşımıyla dengelenebilecektir.

Notlar

1 Perlin'in pek haklı olarak işaret ettiği bu indirgeme, Türkiye'deki üretim tarzı tartışmalarında bir tarafın gönderme aracı olmuştur. Örneğin M. Ali Kılıçbay (1991a: 19), "bizim kültürel refleksler tarihimizde feodalitenin yeri yok; bu nedenle, bu Batı'ya özgü oluşumu kendi kavram çerçevemiz içinde algılayabilmemiz çok zor" demektedir. Başka bir yerde de (1991b: 8, 12), "feodalite iktisadi yanlarından çok kültürel ve toplumsal özellikleriyle öne çıkan bir yaşam biçimidir. Kadının XI. -XII. yüzyıllar Batı feodal toplumlarındaki yeri ile, bizim toplumun geleneksel kesimlerindeki yeri arasındaki şaşırtıcı benzerlik;... ülkemizdeki feodal kalıntılar olarak değil de mülkiyet ilişkilerinin paralel örgütlenmesinin bir sonucu olarak yorumlanmalıdır. Daha doğrusu, Batı ortaçağının veya feodalitenin aşmayı becerdiği antik kalıntıların, ülkemizde hâlâ sürmekte olduğunun göstergesi olarak kabul edilmelidir. Başka terimlerle, ülkemizin feodal bir geçmişi olsaydı, kadın ve evlilik konusunda bu tavırların ortadan kalkmış olmaları..." gerektiğini söylemektedir. Burada feodalite, bir üretim tarzı tartışmasının konusu olmaktan çok, dinamikleri çok farklı olan kültür konusu içine çekilmektedir. Oysa Perlin'in (1985:154) özenle vurguladığı gibi, daha rafine ve nüanslı bir tanımlamaya ihtiyacı olmakla birlikte, alt-yapı-üstyapı modeli maddî olan an kültüreli ve mental olanı ayıran temel bir ikiliğe işaret eder. Ayrıca, "kültürler benzer=toplumlar (ekonomiler) benzer" eşitliği, toplumsal bilimlere sızması bilimcileri temel değiştiricileri aramaktan alıkoyacak bir kolaycılığı doğurmakta, kategorik karışıklıklara yol açmaktadır.

2 Bu tespitine karşın Wickham'ın düştüğü ikilem, Berktay tarafından ortaya konmuştur (Bkz. Berktay 1987). Wickham, haraçlı tarz saptamasıyla, kapitalizm öncesi üretim ilişkilerini evrenselci bir yönelimle açıklamaya çalışmakla birlikte, pek de tatmin edici olmayan bir biçimde, Asya üretim tarzı yerine, devletin tasarrufunda vergi biçiminde artık temerküzüyle nitelediği Doğu toplumlarına ait başka bir özgüllük icat ederek yeni en Avrupamerkezci bir açıklamaya düşmüştür. Sonuçta üstyapısal müdahaleleri üretim tarzını belirleme aracına içkin kılan Anderson ve Balibar yaklaşımlarını eleştirmekle birlikte, artığın kırdan çekilişinde görülen zorlu siyasî örgütlenme ve mülkiyet biçimine dayalı ikili bir sınıflamaya girmekte, ama reddiyesinin meşruluğunu sağlamak üzere Amin'in "haraçlı üretim tarzı" açıklamasına sığınarak üstyapısal açıklama an kaçmaya çalışmaktadır.

3 Witold Kula'nın feodaliteyi genel bir ekonomik yapıya genişletme çabasında olduğunu söyleyen Dirlik'in yorumunun tam tersi bir atfa Kılıçbay'da (1985) rastlamaktayız. Kılıçbay'a göre "... Kula'nın feodalite tanımı, pan-feodalizm yaklaşımını reddeder nitelikte[dir] (...) Kula'nın tavrı açık ve nettir. Yazar 16. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında Polonya'ya egemen olan üretim tarzına feodal demektedir, çünkü bu tarz Batı feodalitesinin bir benzeridir. Demek ki, tarih içinde çok çeşitli biçimleri ortaya çıkan, köylülerden şu veya bu şekilde artık devşiren her ekonomik örgütlenmeye feodalite denilmesi büyük hatadır" (Kılıçbay 1985: viii). Kılıçbay'ın çevirisine not yazdığı bu kitabı ne derecede dikkatle okuduğu konusunda kuşkum var. Öncelikle Kula'nın 16. yüzyıl öncesinde Polonya coğrafyasında feodal ilişki tarzlarından herhangi birinin bulunmadığına ilişkin bir iması yoktur. Zaman ve mekân, Kula'nın da belirttiği gibi metodolojik bir zorunlulukla sınırlanmıştır. Bunun ötesinde Kula, feodaliteyi evrensel bir tarz olarak nitelemektedir. "... Feodalizm, şu ya da bu biçimde, ilkel aşamadan sonra her toplumda ortaya çıkmıştır. Buna karşılık köleci sistem her yerde ortaya çıkmamıştı..." diyerek dünyada farklı feodal sistemleri bildiğimizi söyler (Kula 1985: 7). Kılıçbay (1985: xvii), Kula'nın tarihsel bilginin özgüllüğünün en aza indirilmesi gerekliliğini vurgulamasına karşılık (Kula 1985: 185), onun evrensel bir feodalite teorisi kurmayarak daraltılmış ve "partikülarist" denilen bir modele yöneldiğini belirtmektedir. Oysa Kula'nın çabası belirli bir yer ve dönemdeki feodalite biçiminin ekonomik modelini kurmaktır. Bu bakımdan Kula'nın çalışması evrensel bir feodalite kuramına yönelmek bakımından bir katkı olarak değerlendirilmelidir.

4 Dikkat edilirse, gerek genelde ülkemizdeki üretim tarzı tartışmaları gerekse bu yazıda ele alınan derleme, eski Sovyetler Birliği'ndeki ortodoks veya "yeni" marksist tarihyazıcılığında, bu konulara yaklaşımda meydana gelen değişmeyi ve bu bağlamda ortaya çıkan tartışmaları büyük ölçüde dışlamaktadır. Bu durum, bu derlemenin de içinden çıktığı akademik tartışmaların verimi açısından önemli bir eksikliktir. Bir görüşmemizde Oktay Özel, Rus Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'ndeki genç kuşak tarihçilerden Andrei Koroteyev'in, kendisine, Sovyet tarihçiliğindeki ana e ilimin, uzun yıllardır, özellikle Hruşev sonrası dönemde, ortodoks marksist yaklaşımın eleştirisi ve büyük ölçüde eski yaklaşıma tepki yönünde geliştiğini ve bu çerçevede, ele aldığımız derlemede dile getirilen yeni yaklaşım denemelerinin benzerlerinin hatta kimi zaman aynısının tartışıldığını, bu yönde kuramsal ve ampirik çalışmaların arttığını söylediğini nakletmiştir.

Kaynaklar

BERKTAY, Halil (1987) "The Feudalism Debate: The Turkish End -Is Tax -vs. Rent' Necessarily the Product and Sign of a Modal Difference?" *Journal of Peasant Studies*, 14/3. pp. 291-333.

BRENNER, Robert (1982) "The Agrarian Roots of European Capitalism". *Past and Present*, 97. pp. 16-113.

BYRES, T.J (1985) "Modes of Production and Non-European Pre-Colonial Societies: The Nature and Significance of the Debate". in *Feudalism and Non-European Societies* (eds. T.J. Byres, H. Mukhia). London: Frank Cass. pp. 1-18.

DİRLİK, Arif (1985) "The Universalisation of a Concept: 'feudalism' to 'Feudalism'in Chinese Marxist Historiography". in *Feudalism and Non-European Societies* (eds. T.J. Byres, H. Mukhia). London: Frank Cass. pp. 197-227.

İSLAMOĞLU, H. ve Çağlar KEYDER (1981) "The Ottoman Social Formation". in *The Asiatic Mode of Production. Science and Politics* (eds. A. M. Bailey, J. R. Llobera). London: Routledge and Kegan Paul. pp. 301-24.

HABIB, Irfan (1985) "Classifying Pre-Colonial India". in *Feudalism and Non-European Societies* (eds. T.J. Byres, H. Mukhia). London: Frank Cass. pp. 44-53.

HINDESS, B. ve Paul Q. HIRST (1975) *Pre-Capitalist Mode of Production*. London: Routledge and Kegan Paul.

KILIÇBAY, M. Ali (1985) "Witold Kula ve 'Feodalizmin Ekonomik Teorisi' Üzerine". in Witold KULA, *Feodalizmin Ekonomik Teorisi* (çev. Oğuz Esen). Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık.

— (1991a) "Önsöz". in Georges DUBY, *Erkek Ortaçağ. Aşka Dair ve Diğer Denemeler* (çev. M. Ali Kılıçbay). İstanbul: Ayrıntı.

— (1991b) "Önsöz". in Georges DUBY, *Şövalye, Kadın ve Rahip. Feodal Fransa'da Evlilik* (çev. M. Ali Kılıçbay). İstanbul: Ayrıntı.

KULA, Witold (1985) *Feodalizmin Ekonomik Teorisi* (çev. Oğuz Esen). Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık.

MUKHIA, Harbans (1981) "Was There Feudalism in Indian History?". *Journal of Peasant Studies*, 8/3 (April). pp. 273-310.

— (1985) "Peasant Production and Medieval Indian Society". in *Feudalism and Non-European Societies* (eds. T.J. Byres, H. Mukhia). London: Frank Cass. pp. 228-51.

PERLIN, Frank (1985) "Concepts of Order and Comparison, with a Diversion on Counter Ideologies and Corporate Institutions in Late Pre-Colonial India". in *Feudalism and N -European Societies* (eds. T.J. Byres, H. Mukhia). London: Frank Cass. pp. 87-165.

SHARMA, R. S. (1985) "How Feudal was Indian Feudalism". in *Feudalism and Non-European Societies* (eds. T.J. Byres, H. Mukhia). London: Frank Cass. pp. 19-43.

STEIN, Burton (1985) "Politics, Peasants and the Deconstruction of Feudalism in Medieval India". in *Feudalism and Non-European Societies* (eds. T.J. Byres, H. Mukhia). London: Frank Cass. pp. 54-86.

— (1980) *Peasant State and Society in Medieval South India*. Delhi: University Press.

WICKHAM, Chris (1985) "The Uniqueness of the East". in *Feudalism and Non-European Societies* (eds. T.J. Byres, H. Mukhia). London: Frank Cass. pp. 166-96.

Sosyal Bilimlerde Bir Neslin Kendini Arayışı: Üretim Tarzı Ve Azgelişmişlik Tartışmalarından Geriye Kalan

HALİL BERKTAY

Halil Berktay'ın dergimiz baskıya girene kadar elimize ulaşmayan yazısını ve dosya bibliyografyasını, ikinci sayımızda yayımlamayı umuyoruz.

Bir Vefâ Borcu : Taşhan

Mehmet Sarıoğlu

......
Sümerbank'ın olduğu yerde
Meşhur Taşhan vardı,
Burda zenginler konaklardı.
Önünde sedden bir bahçesi vardı
Akşam üzeri nargileler kurulur,
Çaylar demlenir, hayaller kurulur
Kızaran akşamda...
O, muhteşem gurupta...[1]

Ankara Vilâyeti Meclisi İdare Başkâtibi ve sonradan Keskin Kaymakamı olan İsmail Hakkı Bey, şimdiki Ulus Meydanında 1886 yılında bir arsa satın aldı (Sümerbank binasının olduğu yer). Bu arsanın civarı Divan-ı muhasebat binasına (Sayıştay Binası) kadar mezarlıktı. Bu arsada köylerden gelen kağnılar konaklardı. Burada bir de mescid bulunmaktaydı. Halk bu mescidin yıkılmasına razı olmadığından İsmail Hakkı Bey, burada bir han yaptıramıyordu. Nihayet dönemin Ankara Valisi Abidin Paşa'nın[2] aracılığıyla orada bir hanın yapımına başlandı.

İsmail Hakkı Bey'in torunu Seyfettin Taşan'a göre ise, 1880'li yıllarda Taşhan'ın bulunduğu yer, genelevlere ayrılmış bir yöre olarak biliniyordu. Zamanın valisi Abidin Paşa, Ankara'ya tayin olduktan sonra şehrin içinde böyle bir yerin bulunmasını sakıncalı gördüğünden bu-

[1]Şeref Erdoğdu, *Ankara'm*, "Eski Ankara'da Bir Gezinti" adlı şiirinden, Ankara 1965, Alkan Matbaacılık, s.105.

[2] Abidin Paşa, 1880'de Ankara Valiliğine tayin olmuş ve 8 yıl valilik yapmıştı. Hayri Orun - v.d., *Meşhur Valiler*, "Abidin Paşa", Ankara 1969, s.27-33

Hicrî 1325 (1907) tarihli Ankara Vilâyeti Sâlnâmesi'nde Taşhan

raları yıktırmıştı. Bunun üzerine arsayı satın alan İsmail Hakkı Bey buraya bir han yaptırmıştı.[3]

1304 Rumî, 1888 Miladî tarihinde Niğdeli bir kalfa, hanı inşa etmeye başladı. Bina Hıdırlık (Hızırlık) Tepesi'nin pembe taşları ile yapıldığından, halk bu hana Taşhan adını vermişti. Hanın içi kerpiçten, dışı taştandı[4]. Han yüz odalıydı ve caddeye bakan tarafında sıra ile dükkanlar vardı. Meşrutiyetin ilanından sonra, sözkonusu bölge, dönemin Ankara valisi Dr. Reşit Bey tarafından açtırılmıştı. Taşhan, Çankırı, Kırşehir, İstanbul yollarının kesiştiği bir yerde inşa edildiğinden, meydan önemli hale gelmeye başlamıştı. Sultan Abdülhamit, bu civarda üç tane bina yaptırdı. Bunlar; Muallim Mektebi, Sanayi Mektebi ve Vilayet Konağı'ydı. Bunların inşasıyla meydan daha da hareketlendi ve merkezî bir yer halini aldı. 19. yüzyılın sonlarına doğru Taşhan, giderek önündeki meydana da adını vermişti. Meydan, kentin girişi olduğu kadar, Karaoğlan Çarşısının uzantısı olarak, Ankaralı erkeklerin bir nefes alma yeri kimliğiyle gelişti. Taşhan Meydanının zemini topraktı[5].

Taşhan, uzun süre Ankara'ya gelip gi-

3 Kemal Bağlum, *Beş Bin Yılda Nereden Nereye Ankara*, Ankara 1992, s. 36.

4 E. Behnan Şapolyo, *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi*, İstanbul 1967, İnkılap ve Aka Kitabevi, s. 161.

5 Ankara Büyükşehir Belediyesi, *Bir Zamanlar Ankara*, Ankara 1993, s. 44 - 45.

den yolcuların, seyyahların konakladığı tipik bir 'Anadolu Hanı' olarak kaldı. Yabancı sof (tiftik) ve zahire tüccarları, sonraları Ankara'ya gelen Alman demiryolu mühendis ve teknisyenlerinin kaldığı bir yer oldu. "Duvarına kocaman bir 'Hotel Angora' levhası yazılmıştı[6].

Taşhan Meydanı 20. yüzyılın başlarında da gelişmesini sürdürdü. Kale istikametinde uzanan Karaoğlan Caddesi, İstasyon Caddesi ve Kızılay yönündeki Kızılbey Yolu (sonradan Bankalar Caddesi olmuştur) boyunca yeni yeni dükkanlar, yazıhaneler ve lokantalar açılmaya başlandı. Meydanın zamanla ticarî önemi de artıyordu. Ne var ki, 1920 yılına gelindiğinde bile Taşhan Meydanı'nın hali pek perişandı. Kaldırım namına tek bir taş bile döşeli değildi.Küme küme taş yığınları, bir toz deryası, kışın da çamurdu. İstasyona uzanan tozlu yola İstanbul Yolu, sağa sapan yola Çankırıkapı Yolu denirdi. Taşhan'ın karşısında sıra sıra dükkanlar yoktu. Burada Romalılardan kalma binaların temel harabeleri, bir takım tepeler, bir çeşme ve Romalılardan kalma aslan heykelleri vardı. Dükkanların açılmasından önce bu arsa yazın yeşerir, tepecikler kır çiçekleri ile dolardı. Akşamları kadınlar burada otururlar, geleni geçeni seyrederlerdi.

1919 yılında Ankara Valisi Muhittin Paşaydı. Bu vali İstanbul'a gönülden bağlı, İngiliz Muhibleri Cemiyeti'ne üye ve milli hareket karşıtı bir insandı[7]. 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa Nisan 1919'da Ankara'ya gelmiş, şimdiki Kızılbey Vergi Dairesi'nin bulunduğu yerdeki ahşap bir binada karargahını kurmuş, Vali Muhittin Paşa ile görüşmüş ve kendisine yakın birisi olmadığını anlamıştı.Vali, bu görüşmede Padişaha olan bağlılığından dem vurmuş ve Ali Fuat Paşa'dan Ankara'daki işgal kuvvetleriyle iyi geçinmesini istemişti. Ne var ki, Ali Fuat Paşa, bilhassa Müftü Rıfat Hoca ve arkadaşlarıyla birlikte millî mücadele yanlısı tutumunu sürdürmüş ve Mustafa Kemal'in emrinde çalışmıştı. Gelişmelerden kısa sürede haberdar olan Vali Muhittin Paşa, Ankara'da İngiliz Muhibleri Cemiyeti'nin bir şubesini açtırmış, İstanbul ile irtibat kurarak Ali Fuat Paşa'yı görevinden azlettirmeye çalışmıştı. Bu gelişmeler Ankara'da millî duyguların uyanmasına sebep olmuştu. Bilhassa aydın kesimde teşkilatlanma düşüncesi iyice kuvvetlenmişti. İşte tam bu sırada (Nisan 1919 sonları) Ankara Sultanîsi'nde öğretmenlik yapan Mahir (İz) Bey'in teklifiyle ve kimyager Avni Refik (Berkman), Ayaşlı Ali Rıza, öğretmen Yakup Ekrem ve Fevzi Bey'lerin de katılımıyla "Azm-i Millî Yurdu" (Cemiyeti) adıyla bir teşkilat kuruldu[8]. Bu cemiyetin idare yeri Taşhan'da bir odaydı[9].

Azm-i Millî Yurdu'nun 4 ana bölümden ve 21 maddeden oluşan bir de tüzüğü vardı[10]. Tüzüğe göre bu yurt vatanın "saadet ve selameti" amacıyla kurulmuştu, üstelik o anda aktif siyaset yapan siyasal örgütlerle ilişkisi yoktu. Azm-i Millî Yurdu'nun en büyük destekçisi Düzce'de asi çeteler tarafından pusuya düşürülerek şehit edilen Binbaşı Mahmut Bey'di[11].

---

6 *Bir Zamanlar Ankara*, s. 45.

7 Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953, Vatan Neşriyatı, s. 143 - 146

8 Mahir İz, *Yılların İzi*, İstanbul 1990, Kitabevi Yay., 2. bs., s. 69; Bayram Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988, s. 45.

9 Şapolyo, *aynı eser*, s. 162.

10 İhsan Güneş, "Azmi Milli Yurdu Nizamnamesi", *Atatürk Yolu*, 1993, cilt: 3, sayı: 12, s. 375.

11 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul 1978, Çağdaş Yayınları, s. 348.

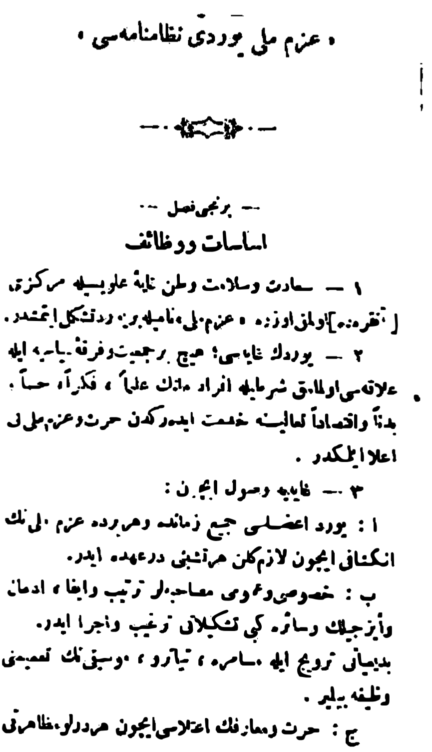
• عزم ملی یوردی نظامنامه‌سی •

— برنجی فصل —

اساسات و وظائف

۱ — سعادت و سلامت وطن غایۀ علویه‌سیله مرکزی [انقره‌ده] اولمق اوزره «عزم ملی» نامیله بر یورد تشکل ایتمشدر.

۲ — یوردك غایه‌سی؛ هیچ بر جمعیت و فرقۀ سیاسیه ایله علاقه‌سی اولمامق شرطیله افراد ملتك علماً، فکراً، حساً، بدناً و اقتصاداً تعالیسنه خدمت ایده‌رکن حریت و عزم ملی‌یی اعلا ایلمکدر.

۳ — غایه‌یه وصول ایچون:

ا : یورد اعضاسی جمیع زمانده و هر یرده عزم ملی‌نك انکشافی ایچون لازم گلن هر تشبثی درعهده ایدر.

ب : خصوصی دعوی مصاحبه‌لر ترتیب و ایفا، ادمان و آیزجیلك و سائره کبی تشکیلاتی ترغیب و اجرا ایدر. بدیعیاتی ترویج ایله مسامره، تیاترو، موسیقی‌نك تعمیمی وظیفه بیلیر.

ج : حریت و معارفك اعتلاسی ایچون هر درلو مظاهرتی

Azm-i Millî Yurdu Nizamnâmesi

Taşhan'ın bir odasında kurulan ve millî mücadelenin sonuna kadar faaliyet gösterdiği sanılan bu teşkilat Ankara halkında ulusal bilincin uyanmasına hizmet etmiş ve daha sonraları sağlam temeller üzerinde kurulacak olan Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne uygun bir altyapı oluşturmuştu[12].

Taşhan ve Taşhan Meydanı, önce Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelişine, sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışına, özetle millî mücadele yıllarının zor günlerine de tanık oldu. Bu yıllarda iki katlı Taşhan binasının üst katları iyiden iyiye bir konaklama yerine dönüştürüldü. Üst katın meydana bakan ön kısmında Meşrutiyet Oteli açılmıştı. Arka tarafı handı. Alt katını da dükkanlar, çayhaneler ve lokantalar doldurdu. Dikdörtgen biçimindeki Taşhan'ın orta kısmında üstü açık bir alan vardı. Arabalar bu kapıdan hanın ortasındaki boşluğa girerlerdi. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı günlerde Ankara'da doğru dürüst oteller olmadığı için şehre gelen milletvekillerinin kalacağı yer bir sorun olmuştu. Bunun çözümünde Taşhan imdada yetişmişti. Milletvekilleri 4-5 kişi bir odada olmak suretiyle Taşhan'ın odalarını doldurmuşlardı. Taban tahtaları aralık olduğundan alt kattaki ahırların gübre kokuları odalarına sızıyordu[13].

Millî mücadelenin hemen başlarından itibaren Taşhan'ın altındaki uzunca bir dükkanda Tesanütçüler toplanmaya başladılar. Tesanütçüler, millî mücadeleye inanmış ve İstanbul'daki baskılardan kaçarak Ankara'ya gelmiş ittihatçılardı. Hemen hepsi Müdaa-i Hukuk Cemiyeti'ne girdiler. Mustafa Kemal'i desteklediler. Ankara'ya gelen bu kişiler Şengül Hamamı civarındaki "Beylik Ahır" isimli yatakhanede barındılar. Bir kısmı da Yahudi mahallesinde ev tutmuşlardı[14].

Bu eski ittihatçılar Taşhan'ın altındaki Tesanüd denilen -çünkü orası bu isimle anılıyordu- dükkanda toplanıyorlardı. Bu

---

12 Güneş, *aynı makale*, s. 377.

13 Enver B. Şapolyo, *Mustafa Kemal ve Millî Mücadelenin İç Alemi*, s. 162. Nezihe Araz'a göre Ankara'da o yıllarda Taşhan'dan başka konaklayacak bir yer yoktu. Taşhan ise kocaman kapısı, avlusu, avlu kenarına dizilmiş odalarıyla gerçek bir handı. Yine de Salih Bozok buraya "otel-han" demek inceliğini gösteriyordu. Nezihe Araz, *Mustafa Kemal'le 1000 Gün*, İstanbul, Apa Ofset, 1993, s.138.

14 Şapolyo, *aynı eser*, s. 119 - 121.

dükkanı Kör Ali Bey adında bir ittihatçı idare ediyordu. Burada doğru dürüst bir şey satılmazdı, çünkü raflar bomboştu, yalnız bir köşede yığılmış köscleler bulunmaktaydı. Ne var ki, bu dükkan her zaman grup grup insanlarla dolar taşardı. Buraya devam edenlerin aralarındaki samimiyet, arkadaşlık ve feragat görülmeye değerdi. Bir de ortak ve kutsal bir amaçları vardı; bu da memleketin düşmandan kurtarılması ve kalkındırılmasıydı. Taşhan'daki Tesanüd'e devam edenlerden bazıları milletvekiliydi ve bu davalarını Meclis'teki faaliyetleriyle de devam ettirmişlerdi[15]. Taşhan'ın milli mücadele yıllarında ve caddeye bakan tarafında sıra ile dükkanlar faaliyet gösteriyordu. Bunlardan birinde Eskişehir'den gelen tüccarlardan Hacı Veli'nin yazıhanesi vardı. Yanında, müteahhitlik yapan Mithat Bey, avukat yazıhaneleri ve dişçi Sezai Bey'in muayenehanesi vardı. 1921 yılında Taşhan'ın altında bir Askerî İstihbarat Salonu (İnkılap Müzesi - İstiklal Müzesi) açıldı. "Burada milli mücadeleye ait fotoğraflar, gazete kolleksiyonları, silahlar ve mermiler teşhir edildi. Salon Türk bayraklarıyla süslenmişti."[16]. 1924 yılında Ankara'da bir girişim yapılarak bir İstiklal Mücadelesi Müzesi yapılması arzu edildiyse de bu mümkün olmadı. Taşhan'daki müze malzemesi çok sonraları başka müzelere taşınmıştır.

Milli mücadelede Taşhan'ın sahibi İsmail Hakkı Bey'in oğlu Cemal Bey'di. İmar İskan Vekaleti de Taşhan'da kurulmuştu. İlk İmar İskan Vekili Mustafa Necati Bey, bu hanın bir odasında vekillik etmişti. O sıralarda vekillerin ne müdürleri, ne de müsteşarları vardı. Çoğu vekile masa, sandalye bulmak büyük sorun oluyordu. Bu vekiller savaş yıllarının her türlü zorluklarına katlanıyorlardı. Daha sonraları, her vekile birer masa, sandalye, bir hokka, bir kalem, bazı katiplere masa bulunamadığından bir gaz sandığı, hokka olarak da birer fincan verildi.

Vekaletler çoğunlukla Hükûmet konağı'nda ve Vekaletler Caddesi denilen yerdeki binalara yerleşmişti. Bazı vekillerin evi Ankara'nın kenar mahallelerindeydi. Keçiören taraflarında oturan Maliye Vekili Hasan Saka'nın atı da Taşhan'ın altındaki ahıra bağlanırdı. "Hasan Saka işi bitince dairesinden çıkar, (Taşhan'a gelir) atını çözer, bir müddet sandalye safası ettikten sonra evine dönerdi."[17].

Taşhan Meydanı 1923 yılından itibaren düzenlenmeye başladı. Meydan temizlendi, daha sonra parke döşendi. Adı da 'Hakimiyeti Milliye Meydanı' oldu (Daha sonraları da 'Ulus Meydanı' olmuştur). Aynı yıl Taşhan da sahibi Cemal Bey tarafından tamir edildi, üst katlarında modern sayılabilecek bir otel açıldı. Cemal Bey bir atılım daha yaparak İstanbul'da bulunan ve bazı lokantalarda çalışan ahbabı George Karpovitch'e Ankara'ya gelip lokanta açmasını teklif etti. George Karpovitch, 1917 yılında Rusya'da yapılan devrimden kaçarak İstanbul'a gelmiş bir Beyaz Rus'tu[18]. Rusya'da da lokantacılık yapmıştı. Cemal Bey'in teklifini olumlu karşıladı ve derhal Ankara'ya hareket etti. Cemal

---

[15] İttihatçıların millî mücadele yıllarındaki faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgi için: Erik J. Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev: N. Salihoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987.

[16] Enver B. Şapolyo, *Müzeler Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1936, s. 80.

[17] Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul 1980, s. 515.

[18] Türkiye İş Bankası, *Kültür ve Sanat Dergisi*, 1993, sayı: 19, s. 29.

Bey. Taşhan'ın Karaoğlan Caddesine bakan alt kısmından bir dükkanı Karpovitch'e tahsis etti. Ankara'ya gelen Karpovitch burada modern usüllerle hizmet veren bir lokanta açtı[19]. Burası kısa sürede şehrin ileri gelen kesiminin gittiği bir

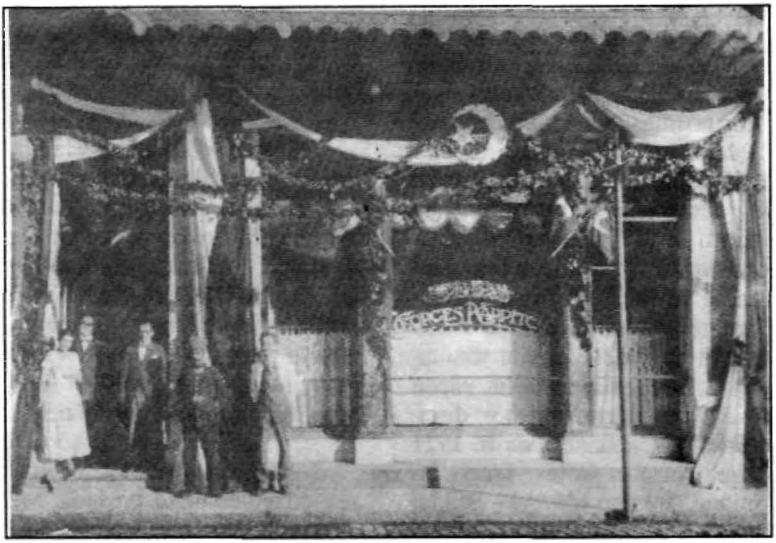

Karpiç Lokantasının ön kapısı

yer oldu. Lokanta, Mustafa Kemal'in de dikkatini çekmiş, takdirini kazanmıştı. M. Kemal bir gün Karpovitch'e insanlar sizin adınızı güç telaffuz ediyorlar, bu yüzden bundan sonra size "Karpiç" diyelim demişti. Böylece George Karpovitch'in adı Karpiç (bazen de Baba Karpiç) oldu, lokantası da "Karpiç Lokantası" diye anıldı[20]. İşadamlarından Vehbi Koç da anılarında, dönemin ünlü müteahhitlerinden Nafiz Kotan Bey ile sık sık Taşhan'daki Karpiç'e gittiklerini ve nefis yemekler yediklerini yazmıştır[21]. Karpiç Lokantası, sonraları İş Bankası'ndan aldığı kredilerle iyice gelişti, Merkez Bankası yakınındaki Şehir Bahçesi'ne taşındı. Karpiç'in Taşhan'daki yerine ise 'Şölen' isimli içkili bir lokanta açıldı. George Karpovitch 1953'te öldü, lokanta 1962 yılında kapandı.

İşadamı Vehbi Koç'un Taşhan'a ilişkin anıları bununla kalmıyor. Koç'lar 1920'li yıllarda İstanbul'dan (Galata'dan) gaz - benzin almışlar, Ankara'da satmaya başlamışlardı. Bu faaliyetleri Standart

---

19 Kemal Bağlum, *Beş Bin Yılda Nerden Nereye Ankara*, s. 36 ve 114 ; ayrıca Ali Rıza Kardüz, "Karpiç", 30 Ekim 1994, *Sabah Gazetesi Star İlavesi*, sayı: 159, s. 22-23.

20 Ali Rıza Kardüz, "Karpiç", *Sabah Gazetesi Star İlavesi*, s. 22. Cemal Bey'in oğullarından Necdet Taşhan'a göre, babası Cemal Bey 1924-1925 yıllarında Taşhan'ı günün koşullarına göre modernize edip "Taşhan Palas Oteli" adı altında o günlere göre lüks sayılabilecek bir otel haline getirmişti. Karpiç ise Taşhan'da açılan ve resmi-özel davetlerin yapıldığı Ankara'nın tek müzikli lokantasıydı. Karpiç Lokantası uzun yıllar Ankara'nın en renkli yeri olarak hafızalarda yer etti. Mehmet Kemal, *Türkiye'nin Kalbi Ankara*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1983, s.179.

21 Vehbi Koç, *Hayat Hikayem*, İstanbul 1983, Çelçüt Matbaacılık A.Ş., 4. baskı, s. 44.

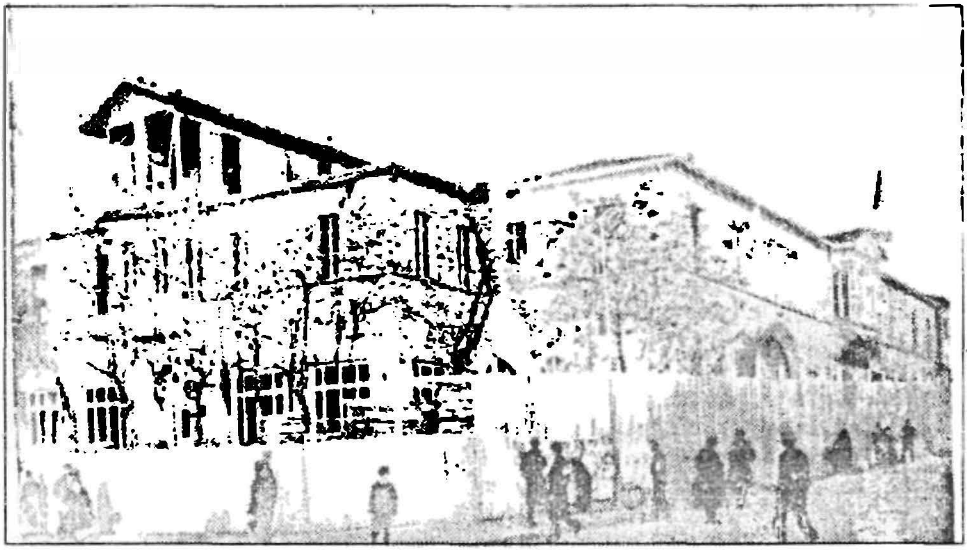

3 Mart 1935 tarihli ULUS Gazetesi'nden; *"Yerinde Sümerbank binası yapılacak olan Ankara'nın eski 'Taşhan'ı bugünlerde yıkılmaya başlanmıştır. Resmimiz yakında büsbütün ortadan kalkacak olan bu binanın yıkılma işi esnasında alınmış bir manzarasını gösteriyor."*

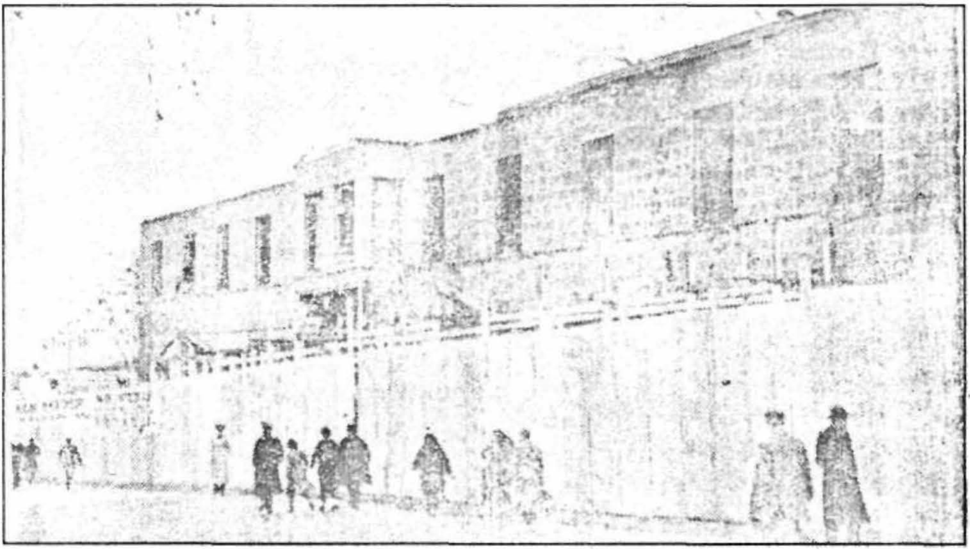

4 Mart 1935 tarihli ULUS Gazetesi'nden; *"Ankara'nın eski Taşhan'ı yerini yeni ve güzel Sümerbank yapısına bırakmak üzere yıkılmakta ve yavaş yavaş ortadan çekilmektedir. Dün koyduğumuz fotoğrafta Taşhan henüz eski halinde idi. Bugünkü fotoğrafımızda görüldüğü üzere, yirmidört saat içinde bu eski yapı çatısını kaybetmiş ve bir yığıntı görünüşü almıştır. Yeni Sümerbank 'Hakimiyeti Milliye' meydanına ileride alacağı çok güzel manzaranın bir parçasını temin etmiş olacaktır."*

Oil ile Neft Sendikat şirketlerinin dikkatini çekmişti. Standart Oil'in (şimdiki Mobil Şirketi) Türkiye Müdürü Mr. Wiley ile Müfettişleri Mr. Saltiel 1928 yılında Ankara'ya gelmişler, bir süre Taşhan'da kalmışlar ve Vehbi Koç ile irtibat kurarak şirketlerinin Ankara Acenteliğini Koç'a verdiklerini bildirerek bir de anlaşma imzalamışlardı. Böylece Koç'ların Mobil Şirketiyle irtibatları 1928'de yaptıkları ve Taşhan'da gerçekleştirilen bu anlaşma ile başlamıştır[22].

Eski adıyla Taşhan Meydanı, sonraları Hakimiyeti Milliye Meydanı'na 24 Ekim 1927'de Atatürk'ün at üzerindeki heykeli ile, iki asker ve gülle taşıyan kadın heykelleri dikildi. Meydan ve hemen yanıbaşındaki Taşhan, pek çok mitinge, bu arada Cumhuriyetin 10. yıl kutlama törenlerine tanık oldu. İstiklal Mahkemesi kararıyla bazı kişilerin (mesela Atıf Hoca ile Kasap Osman'ın) asılmalarını izledi. Ankaralı hemşehrileriyle birlikte sevindi, onlarla birlikte üzüldü. Nihayet 1933 yılında hükûmet burayı satın aldı. 2 Mart 1935 tarihinden itibaren Taşhan yıkılmaya başlandı[23]. Yakup Kadri'nin "Babil Kulesinden ihtişamlı"[24] dediği tarihi Taşhan birkaç günde maziye karıştı. Yerine şimdiki Sümerbank binası yapıldı.

---

22 Koç, *aynı eser*, s. 41.

23 3 - 4 Mart 1935 tarihli *Ulus*.

24 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Ankara-Anadolu İhtisasları", *İkdam*, 12 Temmuz 1337-1921, No: 8738.

EVRAK-I METRUKE

İngiliz Muhibleri Cemiyeti'ne Ait İki Kimlik*

Ethem COŞKUN / Ömer TÜRKOĞLU

Asıl adı (Türkiye'de İngiliz Muhibleri Cemiyeti-Association of the Friends of England in Turkey) olan cemiyet, 20 mayıs 1919'da Dahiliye Nezâretine verilen bir beyanname ile kurulmuştur. Bu beyannamede amaç; Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki dostluk bağlarını kuvvetlendirmek şeklinde açıklansa da cemiyetin esas amacı; İngiliz çıkarlarını korumak ve takip etmek, buna paralel olarak da Anadolu'da yükselen bağımsızlık hareketini baltalamaktı.

Kurucusu Said Molla dışında cemiyete her sınıf ve tabakadan insanlar üye edildiği gibi Padişah Vahideddin, Damat Ferit Paşa Dahiliye Nâzırı Ali Kemal gibi üyeleri de vardı.

İngiliz Muhibleri Cemiyeti'ne Ait Seçme Kaynakça

(Atatürk), Gazi Mustafa Kemal; *Nutuk*, İstanbul, 1938.

Bayar, Celal; *Ben de Yazdım*, C.7, İstanbul, 1969.

Bayur, Yusuf Hikmet; *Atatürk*, İstanbul, 1963.

Emre, Ahmet Cevat; *İki Neslin Tarihi*, İstanbul, 1960.

Ertürk, Hüsameddin; *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1957.

Hanioğlu, M. Şükrü; *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981.

İğdemir, Uluğ (haz.); *Hey'et-i Temsiliye Tutanakları*, TTK Yay., Ankara, 1975.

Jaeschke Gotthard; *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1971.

Karabekir, Kazım; *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1960.

Kansu, Mazhar Müfid; *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.2, Ankara, 1968.

Nur, Rıza; *Hayat ve Hatıratım*, İstanbul, 1968.

Özalp, Kazım; *Milli Mücadele 1919-1922*, C.1, Ankara, 1971.

(Rey), Ahmet Reşid; *Gördüklerim-Yaptıklarım 1890-1922*, İstanbul, 1945.

Sonyel, R. Salahi; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Ankara, 1973.

Soysal, İlhami; *150'likler*, İstanbul, 1985.

Tevetoğlu, Fethi; *Milli Mücadele Yıllarında Kuruluşlar*, TTK Yay., Ankara, 1991.

Tunaya, Tarık Zafer; *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952.

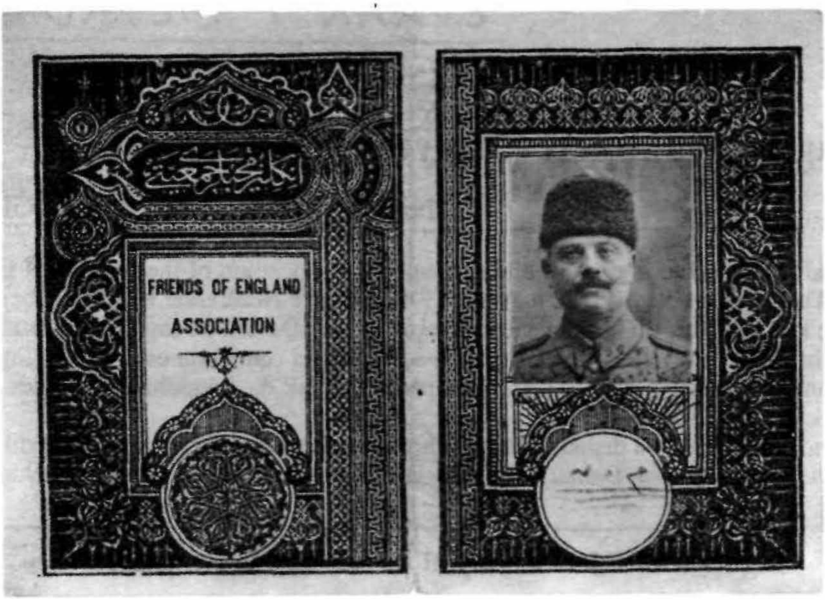

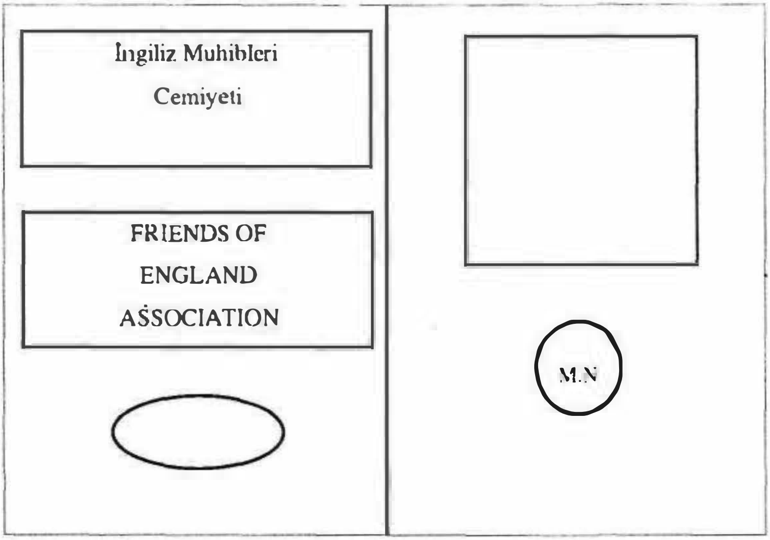

Cemiyet üyelerinden **Mustafa Nahid**'e ait cemiyet kimlik kartının dış kapağı

FRIENDS OF ENGLAND ASSOCIATION	İNGİLİZ MUHİBLERİ CEMİYETİ
...	...
We Certify that the bearer sub No:.............is .... of the Friends of Angland Association	İngiliz Muhibleri Cemiyeti **Ortaköy Şûbesi aza-yı** **mukayyidesinden** **Mustafa Nahid Efendi'ye** mahsûs hüviyet varakasıdır
İngiliz Muhibleri Cemiyeti	Numero: 454

Cemiyet üyelerinden **Mustafa Nahid**'e ait cemiyet kimlik kartının iç kapağı

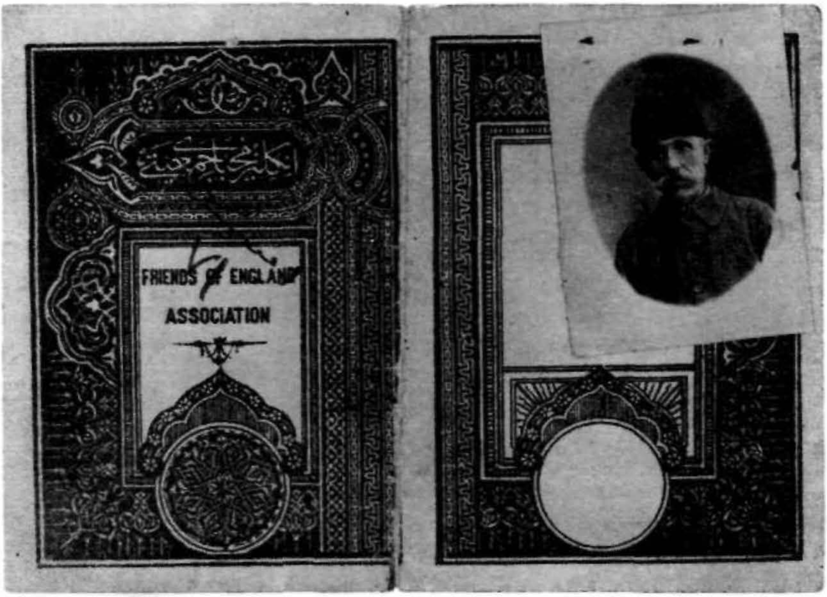

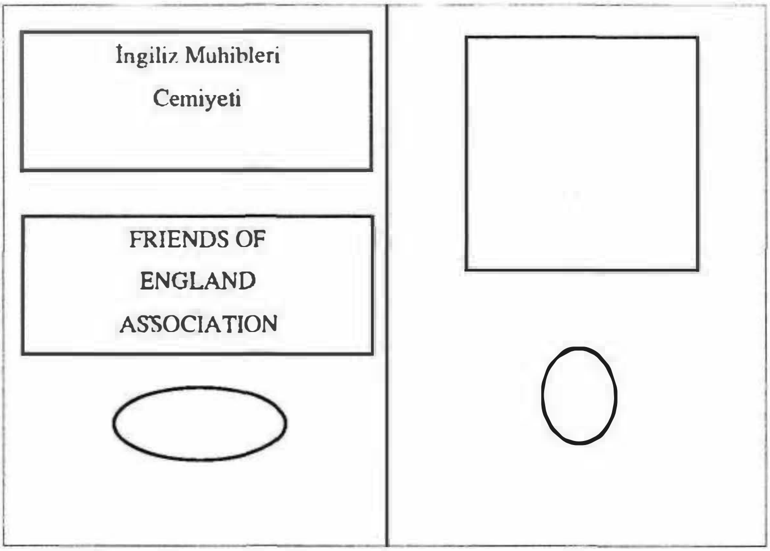

Cemiyet üyelerinden **Mustafa Efendi**'ye ait cemiyet kimlik kartının dış kapağı

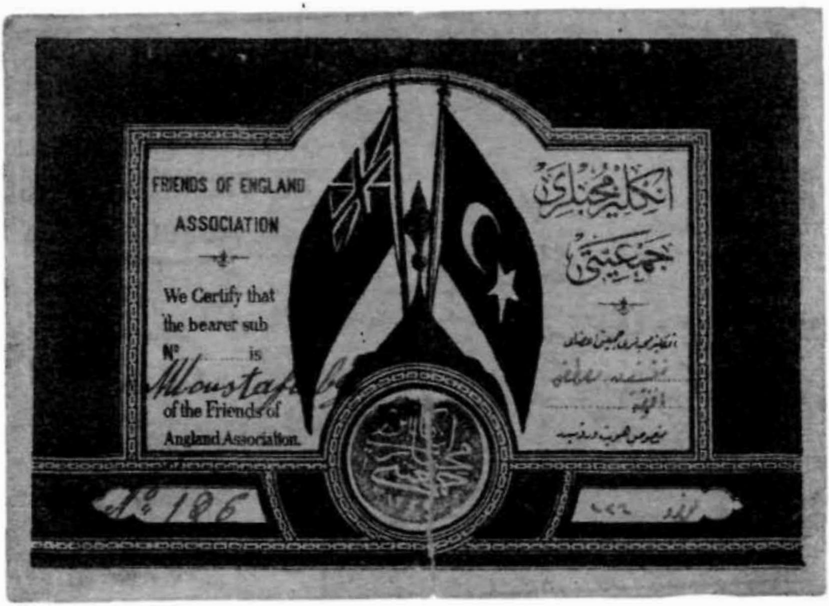

FRIENDS OF ENGLAND ASSOCIATION	İNGİLİZ MUHİBLERİ CEMİYETİ
...	...
We Certify that the bearer sub No:.............is .... **Moustafa Bey** of the Friends of Angland Association	İngiliz Muhibleri Cemiyeti Azâ-yı **hafisinden** **Mustafa Efendi'ye** mahsûs hüviyet varakasıdır
No: 126	Numero:126

İngiliz
Muhibleri
Cemiyeti

Cemiyet üyelerinden **Mustafa Efendi**'ye ait cemiyet kimlik kartının iç kapağı

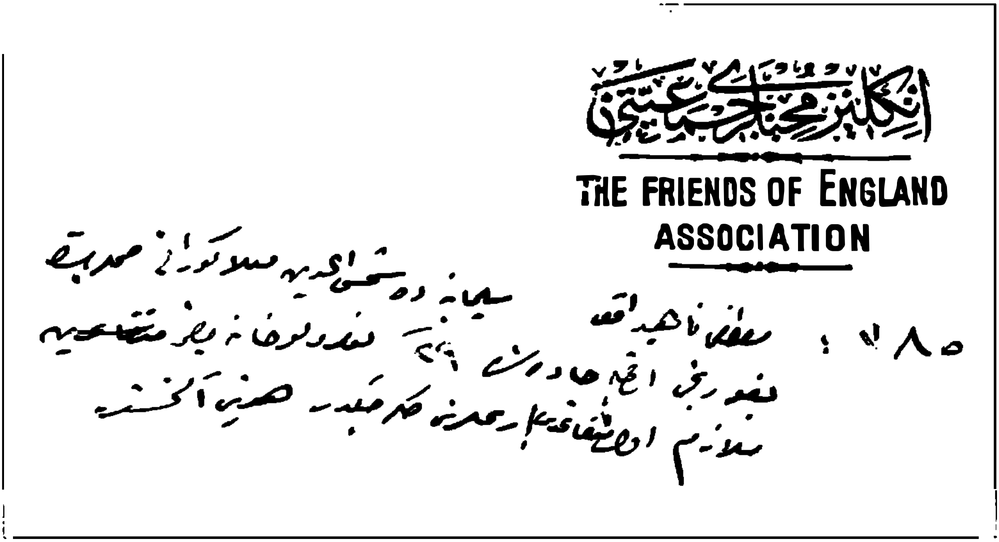

İNGİLİZ MUHİBLERİ

CEMİYETİ

THE FRIENDS OF

ENGLAND ASSOCIATION

385: Mustafa Nahid Efendi Süleymaniye'de Şemseddin Molla Gürânî Mahallesi'nde Yoğurtçuoğlu Caddesi'nde 29 numaralı hanede mukîm mülâzım-ı evvel mütekaidi. Resimleri çekilecektir. Hüviyeti alınmıştır.

Cemiyet üyelerinden Mustafa Nahid'e ait bir cemiyet belgesi

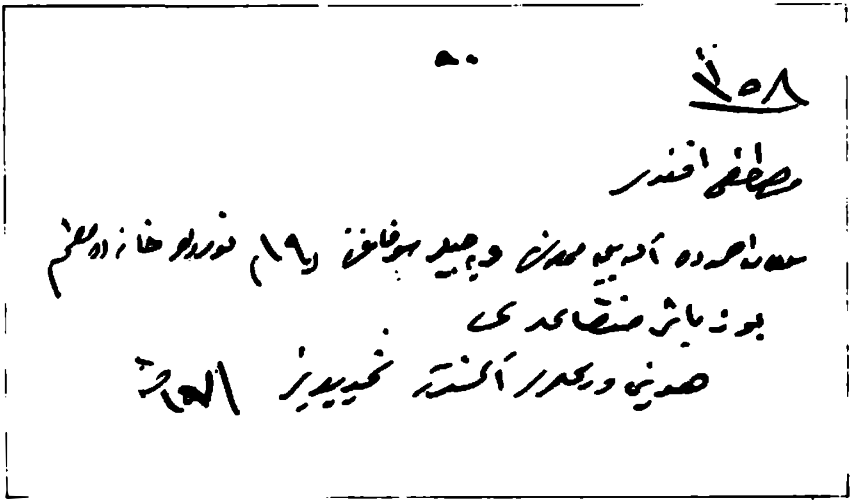

358

...

Mustafa Efendi Sultanahmet'te Akbıyık Mahallesi'nde Arabacılar Sokağı'nda 19 numerolu hanede mukim yüzbaşı mütekaidi. 17 Şubat. Hüviyeti ve resimleri alınmıştır. Tahririne

Cemiyet üyelerinden Mustafa Nahid'e ait bir cemiyet belgesi

* Belge ve fotoğraflar Ahmet Yüksel Kolleksiyonu'ndan alınmıştır.